

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**MİRKERİM ASIM'IN “OTRAR” ADLI HİKAYESİ
-AKTARMA, DİL VE ÜSLUP ÇERÇEVESİNDE İNCELEME-**

Seda KURU

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Güljanat KURMANGALIYEVA ERCİLASUN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ANABİLİM DALI
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ BİLİM DALI**

AĞUSTOS – 2022

**MİRKERİM ASIM’IN “OTRAR” ADLI HİKAYESİ
-AKTARMA, DİL VE ÜSLUP ÇERÇEVESİNDE İNCELEME-**

Seda KURU

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ANABİLİM DALI
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

AĞUSTOS 2022

KABUL VE ONAY

Seda Kuru tarafından hazırlanan “Mirkerim Asım’ın “Otrar” Adlı Hikayesi- Aktarma, Dil ve Üslup Çerçevesinde İnceleme” isimli bu çalışma yapılan savunma sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Nergis BİRAY

Üye Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU

Danışman Prof. Dr. Güljanat Kurmangaliyeva ERCİLASUN

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Seda Kuru

29.08.2022

Mirkerim Asım'ın "Otrar" Adlı Hikayesi
-Aktarma, Dil ve Üslup Çerçevesinde İnceleme-
Yüksek Lisans Tezi

Seda KURU

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
Ağustos 2022

ÖZET

Bu çalışmada Mirkerim Asım'ın Otrar adlı hikâyesi öncelikle Türkiye Türkçesinde aktarılmıştır. Devamında aktarma farklılıkları ve yaşanan sıkıntılar değerlendirilmiştir. Son olarak da dil ve üslup açısından incelenmiştir. Tezin ilk bölümü "Giriş" kısmıdır. Bu kısımda Mirkerim Asım'ın hayatı, eserleri ve Otrar eseri hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölüm olan Aktarma bölümünde metnin Türkiye Türkçesine aktarılmış şekli yer almaktadır. Üçüncü bölümde aktarma farklılıkları ve yaşanan sıkıntılar yer almaktadır. Dördüncü bölümde metin, üslup ve muhteva açısından incelenmiştir. Çalışma sonuç bölümünde genel bir değerlendirme yapılarak tamamlanmıştır. Son olarak kaynaklar bölümüne yer verilmiştir.

Bilim Kodu : 30303, Güney-Doğu (Yeni Uygur/Özbek) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Anahtar Kelimeler : Mirkerim Asım, Otrar, Özbek, Dil ve Üslup, Aktarma
Sayfa Adedi : 188
Tez Danışmanı : Prof Dr. Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun
Öğrenci :
ORCID ID

The Story “Otrar” of Mirkerim Asım
- Translation, Analysis in Terms of Language and Style-
M.Sc. Thesis

Seda KURU

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES
August 2022

ABSTRACT

In this dissertation, firstly, the story "Otrar" of Mirkerim Asım, it has been translated into Turkish of Turkey. In the following, the translate differences and the problems experienced were evaluated. Finally, this story was examined in terms of language and style. The first chapter of the thesis is the "Introduction" part. In this chapter, information about Mirkerim Asım's life, literary works and his Otrar work. In the second part, the Translation chapter, there is the version of this text translated into Turkish of Turkey. In the third part, there are translate differences and problems experienced. In the fourth chapter, the text has been examined in terms of style and content. The dissertation was completed by making a general evaluation in the conclusion part. Finally, the bibliography section is included.

Science Code :30303, South-East(New Uyghur/Uzbek) Turkish Dialects and Literatures
Key Words : Mirkerim Asım, Otrar, Uzbek, Language and Style, Translation
Page Number : 188
Supervisor : Prof Dr. Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun
Student ORCID ID :

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv.
ABSTRACT	v.
İÇİNDEKİLER	vi.
ÖN SÖZ	viii.
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	1
1.1 Mirkerim Âsım'ın Hayatı	1
1.2 Mirkerim Âsım'ın Eserleri	2
1.3 Eser Hakkında Bilgi	5
İKİNCİ BÖLÜM	7
2.1 Aktarma	7
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	81
3.1 Aktarmalar Arası Farklılıklar, Yaşanan Sıkıntılar ve Değerlendirme.....	81
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	89
İÇERİK İNCELEMESİ	89
4.1 Şahıslar	89
4.2 Olayların geçtiği mekan	91
4.3 Olayların geçtiği zaman	92
4.4 Olayların özetlenmesi	93
DİL VE ÜSLUP İNCELEMESİ	97
4.5 KELİME KADROSU	97
4.6 KELİME TÜRLERİ	97
4.6.1 İsimler.....	97
4.6.2 Özel İsimler.....	97
4.6.2.a Şahıs isimleri.....	97
4.6.2.b Halk isimleri.....	97
4.6.2.c Yer isimleri.....	98
4.6.3. Sıfatlar.....	98
4.6.3.a Nitelendirme sıfatları	98

4.6.3.b Belirtme sıfatları.....	99
4.6.3.b.1 İşaret sıfatları.....	99
4.6.3.b.2 Sayı sıfatları.....	100
4.6.3.b.2.1 Asıl sayı sıfatları.....	100
4.6.3.b.2.2 Sıra sayı sıfatları.....	101
4.6.3.b.2.3 Üleştirme sayı sıfatları.....	101
4.6.3.b.2.4 Topluluk sayı sıfatları.....	101
4.6.3.b.3 Soru sıfatları.....	101
4.6.3.b.4 Belirsizlik sıfatları.....	101
4.6.4 Zamirler.....	102
4.6.4.a Şahıs zamirleri.....	102
4.6.4.b Dönüşlülük zamirleri.....	102
4.6.4.c İşaret zamirleri.....	103
4.6.4.ç Belirsizlik zamirleri.....	104
4.6.4.d Soru zamirleri.....	105
4.6.5 Zarflar.....	106
4.6.6 Bağlaçlar.....	111
4.6.7 Edatlar.....	112
4.6.8 Modal Sözcükler.....	113
4.6.9 Ünlemler.....	115
4.7 KELİME GRUPLARI.....	117
4.7.1 İsim tamlamaları.....	117
4.7.2 Sıfat tamlamaları.....	118
SONUÇ	119
KAYNAKÇA	123
ORİJİNAL METİN	125

ÖN SÖZ

Tezin konusu, Özbek dil ve edebiyatının önemli bir ismi olan Mirkerim Asım'ın "Otrar" adlı hikâyesinin Türkiye Türkçesine aktarılması, Şuayip Karakaş'ın aktarması ile arasındaki farklılıkların verilmesi ve değerlendirilmesi, sonrasında ise hem içerik hem de dil ve üslup çerçevesinde incelenmesini kapsamaktadır. Çalışmada sırasıyla "Giriş", "Aktarma", "Aktarma Farklılıkları", "İnceleme" ve "Sonuç" bölümleri bulunmaktadır. "Giriş" kısmında Mirkerim Asım'ın hayatı, Özbek edebiyatındaki yeri, kişiliği ve eser ile ilgili bilgiler yer almaktadır. "Aktarma" kısmında ise bu hikâyenin Türkiye Türkçesine aktarılmasına yer verilmektedir. Çalışmada hikâyenin zyouz.com kütüphanesi tarafından yayınlanan yayınından yararlanılmıştır. Eser aktarılırken, çoğunlukla metne bağlı kalınmıştır. Dilimize uygun olması açısından bazı kısımlar anlamı bozulmadan serbest bir şekilde aktarılmıştır.

Aktarma farklılıkları kısmında Şuayip Karakaş'ın aktarması ile bu aktarma arasındaki farklara yer verilip değerlendirme yapılmıştır.

İnceleme kısmında öncelikle içerik incelemesi yapılarak; hikâyede yer alan kişiler, olayın geçtiği mekân, olayın geçtiği zaman ve olayın özetine yer verilmiştir. Daha sonra dil ve üslup incelemesi yapılarak; metinde yer alan isimler, sıfatlar, zamirler, zarflar, edatlar, bağlaçlar, ünlemler, modal sözler, isim tamlamaları ve sıfat tamlamalarına yer verilmiştir.

Sonuç kısmında ise yapılan çalışma kısaca özetlenmiştir.

Çalışmanın amacı, Türkistan halk tarihi hakkında yazılan ilk hikâye olması bakımından önemli bir yeri olan Mikerim Asım'ın Otrar adlı hikâyesini hem Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarmak hem aktarma farklılıklarını ortaya koyarak değişik bir bakış sağlamak hem de içerik ve dil ve üslup açısından inceleyerek edebi anlamda bir kazanım sağlamaktır. Çalışmada faydalanan kaynaklara kaynakça kısmında yer verilmiştir.

Bu çalışmamda tez danışmanım Prof. Dr. Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun'a teşekkür etmeyi borç bilirim. Ayrıca bugüne kadar emeği geçen Çağdaş Türk Lehçeleri bölümünün bütün saygıdeğer hocalarına da teşekkür ederim.

Seda KURU
Ankara

GİRİŞ

Mirkerim Asım'ın Hayatı

Mirkerim Asım, 1907 yılında Taşkent'te doğmuştur. 1918 yılında Taşkent'te bulunan Şemsülirfan adlı ilk mektepte eğitim hayatına başlamıştır. Sonrasında 1921 yılında, Alişer Nevâiy Öğretmen Okulu'nda eğitim görmüştür. Bu okul o yıllarda en önemli eğitim kurumlarından biri olarak kabul edilmiştir. Romancı ve şair Aybek ile birlikte burada ilk edebiyat ve sanat eğitimini almışlardır. Bu okulun müdürü olan Esan Efendi Mirkerim Asım'a “Sen usta bir yazar olacaksın, Türkiye'ye gitmelisin.” şeklinde telkinlerde bulunmuştur. Daha sonra ikisi gizlice Türkiye'ye gidecekken Batum'da yakalanmışlardır ve Esan Efendi pantürkist olmakla suçlanarak uzun süreli hapis cezasına tabi tutulmuştur. Mirkerim Asım ise yaşının küçük olmasından dolayı sadece iki buçuk ay hapis cezası almıştır. Ancak Mirkerim Asım bu olay sebebiyle hayatının sonuna kadar rahat bırakılmamış, sürekli olarak baskı ve tacizlere maruz kalmıştır. 1948 yılında, Özbekistan Yazarlar Birliği'ne üye olmak istemiş fakat bu olaydan dolayı yine hakarete uğramış ve isteği kabul edilmemiştir.

Mirkerim Asım; Arap, Fars ve Türk dillerine iyi derecede hakimdir. Ayrıca Moskova'da okurken Rusça'da öğrenmiş ve bu sayede bazı eserleri Özbek Türkçesi'ne aktarabilmiştir. 1930-1932 yılları arasında Semarkand'daki Pedagoji Enstitüsü'nde çalışmıştır. Orta dereceli okullarda tarih öğretmeni olarak görev yapmıştır. 1932-1949 yılları arasında Özbekistan Maarif Halk Komiserliği ve Pedagojik İlim ve Araştırma Merkezi'nde çalışmıştır. 1939 yılından itibaren bir kısmı biyografik olan tarihî hikâyelerini yazmaya başlamıştır.

1940 yılında Ali Şir Nevâi'nin hayatı ve sanatkârlığı hakkında “Astrâbâd, Alişer Nevâiy ve Dervişali, Badarğa, Nevâiyning Hisletleri, Uluğbek ve Nevâiy” adlı hikâyelerini yazmıştır. Bununla Nevâi'ye Özbek nesir sanatında ilk defa edebi tip olarak eserlerinde yer vermiştir. Bu hikâyelerin halk tarafından büyük bir ilgiyle karşılanması onun edebi olarak ilerleyeceği yolu belirlemiştir. Bundan sonra tarihi hikâyeler yazarak yeni nesillerde ve halkta derin izler bırakmış, tarihi şahsiyetlere ve Türkistan tarihine ilgi uyandırmaya, milli duyguları güçlendirmeye çalışmıştır. Özellikle ikinci Dünya Savaşı devam ederken yazdığı Otrar adlı hikâyesi çok fazla ilgi görmüştür.

Mirkerim Asım, 1950'lerde vatansever ve milliyetçi olduğu için, eserlerinde millî tarih ve kahramanlara olan sevgisini yansıttığı için, Stalin döneminin kurbanlarından biri olmuştur. Hapis ve sürgün cezasına çaptırılarak yıllarca işkencelere maruz kalmıştır.

1960’larda sürgünden dönünce tarihi biyografilerine devam etmiştir. Elçiler (1964), Ecdâdlarımız Kıssası (1965), Tilsiz Güvâh (1970) gibi uzun hikâyeler; Zulmet İçre Nur (1963) ve Sehrli Söz (1968) adlı hikâye kitapları neşredilmiştir. 70 yaşına geldiğinde Kervan Yollarıda (1978) adlı kitabında seçilmiş kısa ve uzun hikâyeleri yer almıştır. (Özbek Sovyet Ansiklopediyası 1976, 273)

Yazarın tercüme eserleri de bulunmaktadır. Rus edebiyatından Mihail Aleksandroviç Şolohov’un dört ciltlik Tinç Akar Don (Sakin Akardı Don) adlı eserinin ikinci cildini Âdil Şerapov ile birlikte Özbek Türkçesi’ne tercüme etmiştir. Yine Dostoyevski ve Tolstoy’un eserlerinden tercümeleri de vardır. (Settarov 1987,12)

Mirkerim Asım, Özbek Edebiyatı için önemli bir yazar ve mütercim olmuştur. Ancak hiçbir zaman hak ettiği değeri görememiştir. Stalin döneminin aydınlar üzerinde uygulanan politikalarına o da maruz kalmıştır. Bu yüzden aslında çok iyi yerlerde olabilecekken hayatını sefalet içinde geçirmiştir. 1984 yılında da vefat etmiştir. Hayatıyla ilgili bilgiler kısıtlıdır çünkü Sovyetler Birliği döneminde yazılmış edebiyat kitaplarında Mirkerim Asım’dan hiçbir şekilde bahsedilmemiştir.

Mirkerim Asım’ın Eserleri

Mirkerim Asım, edebi sahaya 1930’lu yıllarda ilk olarak şiir yazarak giriş yapmıştır. Şiirleri, dönemin gazete ve dergilerinde neşredilmiştir. Kısa zaman içinde ilgi görmüştür ancak sonrasında nesir sahasına yönelmiştir. Öncelikle tarih ders kitapları ardından da tarihi hikâyeler yazmıştır. Türkistan tarihine karşı her zaman güçlü bir ilgi duymuştur ve bunu eserlerine yansıtmıştır. Kendisi, bütün dikkatini tarihe dair meseleler üzerinde yoğunlaştırması hakkında şu bilgileri vermektedir: “Özbekistan Pedagojik İlmî Araştırmalar Enstitüsü’ndeiyken orta mekteplerde tarih öğretim metodu üzerinde çalışıyordum. 1930’lu yıllarda bu konuda birkaç broşürüm ve birkaç makalem neşredilmişti. Orta mekteplerin yukarı sınıf öğrencilerini, Orta Asya’yı çiğneyen istilacılara karşı mücadele eden kahramanların, cehalete karşı savaş açan âlimlerle ediplerin hayatıyla tanıştırmak için 1939 yılından başlayarak tarihî hikâye ve kıssalar yazmaya başladım. Eserlerimi tarihî kaynaklara, bazen efsanelere dayanarak kaleme aldım. Eserlerimde uydurma şahıslar yok denecek kadar azdır.” (Şermuhammedov 1978,3)

Mahmud Settarov, Mirkerim Asım’ın eserlerini değerlendirirken, onları hikâye ettikleri dönem itibariyle üç gruba ayırmaktadır. Buna göre, Türkistan tarihinin en eski devirlerini hikâye eden eserler, birinci grubu oluşturmaktadır. Bunlar, Makedonyalı İskender ile İran ve Arap ordularının Türkistan’ı işgal etmelerini anlatan hikâyelerdir. İkinci grupta ise,

Türkistan'ın Orta Çağ tarihini hikâye eden eserler bulunmaktadır. Bu gruba giren hikâyelerde, Moğol istilası ile hemen aynı yüzyıllarda Türkistan'daki ilim ve kültür hayatını en üst seviyede temsil eden tarihî şahsiyetlerin hayatları anlatılmıştır. Üçüncü grupta değerlendirilen eserlerde ise, 18. yüzyıldan 1017 yılındaki Ekim ihtilaline kadar olan dönemde cereyan eden hadiseler hikâye edilmiştir.

Mirkerim Asım'ın hikâyeleri tema yönünden de üç grupta değerlendirilmiştir:

1. Tarihî Kahramanlık Hikâyeleri

- Otrar,
- İskender ve Spitamen,
- Şırak, Tomris,
- Temür Melik,
- Mahmud Târâbiy vb.

Bu eserlerde Türkistan halkının istilacılara karşı verdikleri mücadeleler ve fedakârlıklar anlatılmıştır. Özellikle Otrar bunların içinde en önemlisidir.

2. Türkistan'daki Hayatı Tantmaya Yönelik Hikâyeler

- Ötmiş Sahifeleri,
- Mâhlar Âyim ve Hanpaşşa,
- Kervan Kongırağı,
- Elçiler,
- Kervan Yollarıda,
- Dostlık Kaldırğaçları vb.

KERVAN YOLLARIDA: 16. yüzyılda Buhara'daki hayat tarzı, elçi Muhammedali'nin Rusya'yı ziyareti, dönemin örf ve adetleriyle devletler arasındaki münasebetler anlatılmaktadır.

DOSTLIK KALDIRĞAÇLARI: Harezm ülkesinde meydana gelen olayları içermektedir. Harezmşahların çöküş sürecinde ticarî ilişkilerin kesintiye uğraması, taht kavgaları ve halkın perişan olmasından bahsedilmektedir.

3. Bazı Önemli Türkistanlı Tarihî Şahsiyelerin Hayatını Anlatan Hikâyeler

- Alişer Nevâiy ve Dervişali,
- Nevâiyning Hisletleri,
- Ulugbek ve Nevâiy,
- Zulmet İçre Nur (Ali Şîr Nevâî),

- Ceyhun Üstide Bulutlar (Birûnî),
- İbn Sinâ Kıssası,
- Elcebrning Tuğılışı (El-Harezmi),
- Sıngan Setar (Meşreb),
- İhlâs Tuzağı (Meşreb) vb.

Mirkerim Asım, eserlerinde bu şahsiyetler hakkında o zamana kadar bilinmeyen veya yazıya geçirilmemiş bazı bilgileri de ele almıştır. Bu da onu hikâyelerinin sevilmesinde önemli rol oynayan nedenlerden biri olmuştur.

Mirkerim Asım, hikâyeleri için gerekli olan malzemeleri tarihle ilgili yazılmış kaynaklardan alarak kendi yeteneği ve sanatıyla birleştirip yeni eserler meydana getirmiştir. Böylece eski zaman ile modern zamanı birleştirmiştir. Bu konuda Mahmud Settarov, Mirkerim Asım'ın Kervan Yollarıda adlı kitaba yazdığı takdim yazısında şöyle demiştir: “Yazarlarımızdan hiç kimse, tarih malzemesini Mirkerim Asım kadar ince eleyip sık dokuyarak kendine mal edememiştir dersek, mübalağa etmiş olmayız. (...) Hakikaten onun eserleri, tarih gerçeğine uygun olması ve asıl kaynaklara dayanıyor olması sebebiyle güvenilir edebî kaynak eserlerdir. (...) Bugün Özbek tarihî roman ve hikâye yazarlarının birçoğu, Mirkerim Asım'ı kendileri için üstad kabul etmektedirler.” (Settarov 1987,11)

ZULMET İÇRE NUR: Bu hikâyede 15. yüzyıl Türkistan hayatından bahsedilmektedir. Nevâî'nin talebeleri ve çağdaşlarının bıraktıkları edebî ve tarihî kaynaklar, bir malzeme kaynağı olarak değerlendirilmiştir. (Settarov 1987,7)

Milli şuur milletler için en önemli güç kaynaklarından birisidir. Bu yüzden Türkistan'daki Türkleri bundan mahrum etmek isteyen Sovyet ideolojisi sürekli olarak karalama kampanyaları yürütmüştür. Türkistan halkını tarihlerinden soğutmak için büyük çaba sarf etmişlerdir. Ancak bu çabaları milli yazarların seslerini susturamamıştır. Bu uğurda yüz binlerce Türkistanlı aydın katliam yapılarak öldürülmüşlerdir.

Mirkerim Asım'ın tarihi gerçeklerle ele aldığı eserleri peadojik olarak tarih öğretimi bakımından da çok önemli bir yere sahiptir. Ayrıca kendisi de tarih eğitimi almıştır. Milli tarihlerini sıkıcılıktan kurtarıp herkese hitap edecek bir şekilde eserler ortaya koymuştur. Metod olarak bir taraftan eğlendirip bir taraftan tarihi gerçeği halka sunmuştur. Bu metodu kullanması çok değerli olmuştur. Yine o, kendi tarihiyle her zaman gurur duyan ve bunu gelecek nesillere aktarmaya çalışan bir çaba içinde olmuştur. Son dönemde bazı hikâyeleri lise ders kitaplarına girmiştir. Türkistan halkının kendi tarihlerini yanlış öğrenip nefret duymalarını önlemeye

çalışmıştır. Bu yaptıklarından dolayı ne kadar hakarete uğrasa, sürgüne gönderilse de bu konuda ciddi olmuş ve mili tavrını açıkça ortaya koymaktan çekinmemiştir.

Mirkerim Asım'ın eserleri, Sovyetler Birliği'nin çöküş sürecinde Özbek edebiyatında başlayan ve hala devam eden tarihî roman, hikâye, tiyatro ve şiir için kaynak olmuştur. Son dönem Özbek yazarları tarafından geçmişle günümüz arasında köprü vazifesi gören bir üstad olarak kabul edilmektedir. (Settarov 1987,12)

Son olarak Mirkerim Asım'ın incelenen eserlerinde yüksek bir edebi değerin olduğu söylenemez. Çünkü onun tarihçi yönü zaman zaman hikâyeci kimliğinin önüne geçmiştir. Eserlerinde sade bir dil kullanmıştır. Bazen basit denilebilecek kadar kuru bir ifade ile de karşılaşılabilmektedir. Ancak onun amacı zaten edebi bir eser ortaya koymaktan çok Türkistan tarihini ilgiyle okunulabilecek bir şekilde sunmaktır. Bu yüzden anlatımı samimidir. Onun Türkistan Türklerine muhtemelen en büyük hizmeti de Sovyet ideolojisine karşı millî şuuru uyandırmak ve Türkistan'ın kahramanlık dolu tarihini yaşatmak olmuştur.

Eser Hakkında Bilgi

Bu eserde Mirkerim Asım, yurdunu Moğol istilasına karşı savunmaya çalışan tarihi şahsiyetleri, derin bir sevgi ile tasvir etmiştir. Moğol istilası ve Otrar şehrinin Moğollar tarafından ele geçirilmesi hadisesi, dönemin tarihçilerinden Şahâbiddin Nisevî'nin “Sultan Celâldinnin Hayat Yolu” adlı eserinde kronolojik olarak anlatılmış, Mirkerim Asım da bu eserdeki bilgilerden hareketle Otrar hikâyesini kaleme almıştır. (Settarov 1987,5)

Hikâyede, hürriyet ve istiklali her şeyden üstün sayan vali İnalçık, Moğolların, Otrar şehrini ele geçirmek için başvurdukları bütün hileleri boşa çıkarır ve kendi tarafından düşman saflarına geçen ve hatta Cengiz Han adına ticaret ve iyi komşuluk ilişkileri kurmak bahanesiyle elçi olarak tekrar Otrar'a, kendi huzuruna gelen ve kendisiyle müzakerede bulunan Türkistanlı tüccarların hepsini idam ettirir. Mirkerim Asım eserinde, vali İnalçık'ın Cengiz Han tarafından gelen Türkistanlı elçileri öldürtmesini değerlendirirken hikâyenin kahramanlarından olan Kulnazar'ın ağzından, “İnalçık, batıya doğru gelmekte olan yabani Moğol atının yürüyüşünü bir kamçı vurmak suretiyle sadece hızlandırdı,” demektedir. Muazzam Moğol ordusu karşısında tek başına verdiği mücadeleyi kaybeden İnalçık, Cengiz Han'ın, “Sen eski husumetlerini unutub, mening hizmetimge kir” teklifini, “Men öz ulusımge hıyanet kılmasmen” diyerek geri çevirir.

Otrar hikâyesi Moğollar ve Harezmsahlar arasında yaşanan elçi krizi ve günümüzde Otrar Olayı olarak bilinen olayı anlatmaktadır. Bu hikâyede Moğolların Cengiz Han'ın önderliğinde tek bir ulus haline gelip Moğol tehlikesi arz etmeleri üzerine aynı devirde hüküm süren Alaaddin Muhammed öncülüğündeki Harzemşahlar'ın planlarını ertelemelerine sebep olmaları, bunun üzerine Sultan Alaaddin'in Moğol Hükümdarı Cengiz Han ile iletişime geçerek ticaret anlaşması teklifinde bulunması, Cengiz Han'ın bunu kabul etmesi ancak başkente giden kervanın durdurulup bazı kişilerin idam edilmesi ve kervana el konulmasıyla Cengiz Han'ın derhal elçi göndererek zararın karşılanması ve İnalçık'ın geri gönderilmesini istemesi ancak Harezmsahın kendisine gelen Moğol baş elçisinin kafasını kestirerek diğer elçilerinde yüzlerini yakıtırarak Cengiz Han'a geri göndermesi üzerine Cengiz Han'ın 200.000 kişilik bir ordu hazırlayarak Otrar Vadisi'ne doğru sefere çıkması, Otrar Vadisi'ne gelindiğinde Cengiz Han'ın elindeki tüm üst düzey silahlarla şehre saldırması ve tam 5 ayda Otrar Şehri'ni kuşatması, sonuç olarak da Harzemşah ordusunu tamamiyle yok etmesi anlatılmaktadır.

Sovyet Türkoloğu Yevgeni Eduardoviç Bertels, 1945 yılında Mirkerim Asım'ın Otrar hikâyesinin, Türkistan halkının tarihine dair kaleme alınmış ilk hikâyelerden biri olduğunu belirttikten sonra, o kadar büyük olmamakla birlikte Özbek gençleri tarafından ülkelerinin tarihini hikâye etmesi sebebiyle büyük bir ilgi göreceğini ve sevileceğini bildirmektedir. (Şermuhammedov 1978,4). Bu hikâye sadece Mirkerim Asım'ın değil, savaş dönemi Özbek edebiyatının da tarihî hikâyecilik türündeki en önemli eserlerinden biridir.

OTRAR

135

613¹ yılı Nisan ayının başlarında sabaha doğru iki süvari etrafı yüksek kil duvarla çevrilmiş bahçenin kapısı önüne gelip eyerden indiler. Kapının iki kanadı genişçe açıktı. Kapıcı kapının yanında duruyordu. Omzuna ince kumaştan yapılmış kısa kollu, düğmeli bir giysi, ayağına çizme giymiş, iki yanağı kıpkırmızı, kuvvetli süvari atını çekerek aceleyle kapıdan girdi. Onun yanında gümüş saplı kılıç, belinde ok yayı ve yedi tane ok koyulmuş sadak asılıydı. İkinci süvari, yaşı yirmi bir - yirmi iki civarında olan uzunca boylu delikanlı, zayıf atını sürerek, onun arkasından takip etti. Bıyıkları çıkmış, şişkin dudakları gülümseyen bu delikanlının omzu yamalanmış, eski çizmesinin tabanı bükülmüştü.

Kapının yanında duran kapıcı birinci süvariye hürmetle selam verdi ama ikinci süvariye alayla bakarak yerinden kımıldamadı. Bu anda içeriden pamuklu kaftan giymiş zayıfça bir hizmetçi gelip misafirlerin atını sürerek ahıra götürdü.

Bahçedeki meyve ağaçları çiçeklenmiş, havada balın keskin, güzel kokusu yayılıyordu. Bahar, ağaçları genç gelinler gibi süsleyip, üstlerine beyaz, kırmızı gömlek giydirmiş, saç örgülerine gül suyu serpmişti. İnsanın gençliğini hatırlatıcı hoş kokulu ağaçların etrafında şekere aç arılar vızılđaşarak uçuşuyordu.

Gürültülü serçeler, bezenmiş ağaçların çiçeklerini galayarak koparıyor, onların üstünde kırlangıçlar dönerek ötüşüyordu.

Bahçenin tam ortasına yapılmış yüksek çardağın merdivenlerinden orta yaşlı, iri yarı, çekik gözlü birisi iniyordu. O da güya şimdi savaşa gidiyormuş gibi silahlanmış, yanında gümüş saplı kılıç, belinde sadak, elinde ok ve yay vardı. Birinci misafir onu görmesiyle birlikte on adım kadar beride, sessizce, sağ avcunu açıp, başının üzerine götürdü ve onun

¹ Miladi 1216 yılı Muharrem ayı

ucunu yere değdirip önünde saygı ile eğildi. Beti benzi atan genç delikanlı da arkadaşını taklit ederek, avcunu yere değdirip, sonra ayağa kalktı. Bahçe sahibi onların saygısına baş sallayarak cevap verdi ve iyi olup olmadıkları hakkında konuştuktan sonra kısaca sordu.

- Ee, Kulnazar, nasılsın?
- Bin defa şükür ki, devletiniz sayesinde sağ salim geldik. Ülke sakin, halk canınıza duacı, dedi gelen yüzbaşı. – Cenaplarınıza bir müjde getirdim.
- Neymiş, duyalım, dedi kale sahibi bıyık altından gülererek.
- Büyükelçi Bahaidin Ruzi Çin-Maçın'den dönüyorlarmış. Haberci gelip, tan vakti Otrar'da olacaklar, diye haber verdi.
- İyi, iyi dedi İnalçık umursamaz bir şekilde. Onun sert esmer yüzü ciddi, hiçbir kası kımıldamıyordu. O, kıpkırmızı olmuş yere bakan genç delikanlıya sorgular bir bakışla gözlerini dikti.
- Bu delikanlı Demirtaş idi. Ben cenaplarınıza söylemiştim, dedi Yüzbaşı Kulnazar. - İşte, şimdi hizmetinize kendi ayağıyla geldi.

Otrar şehrinin valisi İnalçık kendine çevik bir asker bulmasını Yüzbaşı Kulnazar'dan rica etmişti. Boy büyüklerinden olan bu adam sıradan halktan çıkan askerlerin sadakatli, kendi vazifelerini memnuniyetle yerine getiren, mert kişiler olduklarını iyi bilirdi.

İnalçık Demirtaş'ın uzun kollarına, iri ellerine, birazcık kambur duran vücuduna bakıp: “Eğer eğitilirse, iyi bir kılıç ustası olur, diye düşündü. – Ama boğazından kısılarak büyümüş bir delikanlıya benziyor, bakılırsa adam olur”. Demirtaş ise valinin kara sakalına, güçlü boynuna, giysisi altından belli olan kaslarına bakıp, “ Yağ ile eti çok yiyip, güçlenmiş” diye düşündü.

- Ok atmayı, ata binmeyi biliyor musun?, diye sordu vali, onunla selamlaştıktan sonra.
- Evet, oku iyi atıp, ata iyi binerim.

İnalçık sadağından ok yayını ve bir tane okunu alıp ona uzattı ve yüz adım ilerideki genç kavağı göstererek:

- Nişancıysan, o ağacı nişan alıp at, dedi, kendisi kenara çekildi.
- Demirtaş oku yayın üstüne koyup, kalınlığı insanın kalçası gibi olan kavağa baktı. Sonra ağır bir şekilde ok ve yayı zar zor çekti. Ok kavağa saplandı, iki yanına

tüy takılmış kuyruğu, saksağan kuyruğu gibi kıpırdayıverdi.

- Aferin, dedi Kulnazar yüzbaşı. –İyi nişancı olsan da gücün yokmuş.

O, belinden ok ve yayı alıp, zaman geçirmeden, yayı çekip gönderdi, ok kavağı delip geçti.

Demirtaş hayran kalarak:

- Bravo, gücün kuvvetin yerindeymiş, dedi.

- Ne oldu, sen Yüzbaşı Kulnazar hoca bütün kuvvetini karnına toplamış diye mi düşünmüştün? dedi büyük karnını göstererek. - Bütün güç bilekte. İstersen, gücümden borç vereyim.

Espride canı sıkılan İnalçık'a yüzbaşının sözü hoş gelmedi. O sırada, kaşlarını çatarak:

- Bu delikanlıyı hizmetime alıyorum, dedi. Kulnazar'ın tüysüz kıpkırmızı suratına bakarak. –Siz bu delikanlıyı kendi bölüğünüze alıp, at binmeyi ve kılıç kullanmayı öğretin.

- Baş üstüne, diye önünde saygıyla eğildi yüzbaşı, sonra gözleri parlayan Demirtaş'a dönüp: -Kılıcı böyle kullanmak gerektir ki, yere saplanıp kalmış kamış gibi kımıldamasın, keskin ucunun üzerine düşüp, saplansın. Seni böyle eğiteceğim.

- Sağ olun, ağabey. Ben iyilikleri unutan delikanlılardan değilim.

İnalçık bu saf kalpli delikanlının samimi, içten söylediği sözlere bıyık altından gülerek:

- Öyle mi, çardağa buyurun, konuşalım, dedi.

II

Demirtaş Otrarlı bir üzengi yapan demir zanaatkârının bir tanecik oğluydu. Babası fakirce bir zanaatkar olduğu için gençliğinde evlenememiş, yaşı geçtikten sonra kendine benzeyen fakir bir bahçıvanın kızıyla evlenmiş ve kırk beş yaşına geldiğinde Demirtaş doğmuş. Oğlan yedi yaşına girdiğinde babasının saç sakalına beyazlar karışmış, dişleri dökülmüş bir ihtiyar olmuştu. Demirtaş annesi ile sırayla körük basarak ocaktaki ateşi alevlendiriyor, babası büyük örsün yanındaki çukura inip, bir çift demiri ateşe saplıyordu. Demir kızarınca, onu uzun kerpetenle ocaktan alıp, örs üzerine koyuyor, sağ elindeki çekiç ile demiri vura vura uzatıyordu. Demirtaş her zaman gözünü

yumduğunda terliyor, yanakları buruş buruş olmuş, çekiç vuran babası gözüne görünüp kayboluyordu.

Genç çocuk körük basmaktan yorulduğunda, annesi:

- Git, oğlum dışarda oynayıp gel, deyip, kendisi körük basmaya geçerdi.

Demirtaş küçücük yayını alıp, arkadaşlarını toplayıp tarlaya gider, onlarla ok atışır. Kimin oku öne geçerse, arkada kalan bütün oklar o kişinin olurdu. Demirtaş çoğunlukla arkadaşlarının bütün oklarını yenip alırdı, sonra üzülüp şehre geri dönerken arkadaşlarına oklarını dağıtırdı.

O, ok yapımında pek ustaydı. Boşta olduğu zamanlarda ayvan üstüne bağlayıp kuruttuğu söğüt ağacının dallarını yontup ucunu çıkarır, kesip hazırladığı tavuk tüyünü kuyruğuna yapıştırırdı.

Bundan başka onun bir eğlencesi daha vardı. Yazın akşamüstleri komşuları olan Hacı Buğra'nın hizmetçisi ile atları kanala götürüp su içirip, yıkattırırdı. Eysersiz atın üstüne binip, ayağıyla dürterek, onu suyun ortasına düşürürdü. At kulaklarını dikleştirip düz bir şekilde yüzdüğünde bir eliyle onun yelesinden tutup, bir eli ile boynuna vururdu. Her tarafı sıırılsıklam halde evine dönünce, hiç olmadığı kadar mutlu olup, atları nasıl yüzdürdüğünü zevkle anne-babasına söylerdi. Bazen babasına:

- Bana ne zaman at alacaksınız?- diye sorardı.
- Büyüyünce, nasipse güzel bir tulpar alacağım, diye söz verirdi babası.

Fakat, Demirtaş'ın alnına at yazılmamış. Çok geçmeden babası bir gün birdenbire öldü. Hacı Buğra'dan borç alıp babasını gömdüler, yasını tuttular. Babadan yetim kalan bahtı kara çocuk annesi ile şehrin kıyısındaki bahçeci dayısının avlusuna taşındılar. Dayısı yazın bağa giderdi.

Akrabalarının tavsiyesiyle Demirtaş'ı Abdülmecid Usta denen üzengi yapan bir demir zanaatkârının yanına çırak olarak verdiler. Abdülmecid Ustanın ateş dükkânında iki kalfa, iki-üç çırak çalışıyordu. Üç-dört ay hizmet ettikten sonra Demirtaş körükçülük yaptı. Bir yıl geçince, ateş yanında durup balyozla kızan demiri döğmeye başladı. Bundan sonra ustadan

haftalık beş-altı yarmak² alacaktı. Perşembe günü akşamüstü dayısının evine annesini görmeye gider, Cuma günü dinlenip,

² Uygur Döneminde paranın karşılığı olarak kullanılan kelime, para birimi.

Cumartesi günü şafak vaktinde yine ustanın evine dönerdi. Sadece annesi yanındayken kendini mutlu hissedirdi.

Dayısının evine geldiği günün akşamüstü bahçedeki küçük sedirde yatar, herkesten önce kalkıp, kuşların ötüşünü dinlerdi. Cuma günü kendi gibi yalınayak, üstü başı dökülen komşu çocuklarını takip edip, geniş tarlaya gider, onlarla ok atışırdı. Yaşı on altı- on yediye geldiğinde bile, komşuların alay etmelerine bakmadan, ok atıp alıştırma yapmayı bırakmazdı. Bu yakınlarda bahçesi olan Kulnazar yüzbaşı onu görürdü. O Demirtaş'ın ata, ok atmaya gönüllülüğünü görüp, onu göz hapsine almıştı. Bir gün Demirtaş'a tarlada rastladığında:

- Bir komutana asker gerek, gider misin?, diye sordu.
- Canımla birlikte, diye cevapladı Demirtaş hiç düşünmeden.

O, sert bir ustanın elinde çalışarak, kendi emeğiyle onu zenginleştirmeyi istemezdi. Ama kendi başına ateş dükkanı açmak için onda ne ev ne de para vardı!

Kulnazar Hoca ile karşılaştıktan sonra Demirtaş'ın hayatı başka bir hal aldı.

III

Otrar şehri 12 ve 13. Asır başında Orta Asya'nın kuzeydoğu sınırındaki en büyük şehirlerinden biriydi. Şehirden dört-beş kilometre ileride Sırderya'ya dökülen Arıs suyu Otrar vahasını sulayıp, çiçeklendirirdi. Bu ilde yaşayan çalışkan ve çilekeş halk Arıs'tan su kanalları açarak, dümdüz bozkırı bağ-bahçeye, buğday tarlalarına dönüştürürdü. Doğu tarafından bu bakımlı yerlere göçmenler geldiğinde çiftçiler işlerini bırakıp, ellerine kılıç alır, Maveräünnehri, yani Sırderya ile Amuderya ortasındaki cennet gibi ülkeyi bedenleriyle koruyup, istilacıları geri püskürtürlerdi. Otrar Maveräünnehr'in kalkanıydı. Hatta 13. Asır başlarında baskın yapan Karahıtaylar da uzun savaşımlardan sonra püskürtüldü. Bundan sonra yine Otrar şehri yoluyla Doğu Türkistan'a büyük ticaret kervanları geçmeye başladı.

Otrar büyük ticaret ve zanaatkârlık merkeziydi. Şehre yaklaşan kişi kapılardan girip çıkan kervan develerinin zillerinden çıkan sesi, kükremeleri, çarşı pazarların gürültüsü, bakırcılık, demircilik, tamirci-

lik dükkânlarının seslerini duyar, şehir medreselerinin güneşte parlayan süslü oyma yapılmış kapılarını görüp, gözleri kamaşırdı.

Her tarafı kale ile sarılmış Otrar şehrinin arasında, alanı on üç- on dört hektar olan dört köşeli yüksek tepe üstüne kale yapılmıştı. Bu iç kale de kerpiç duvar ile çevrilmiş olup, ona üç kapıdan girilirdi. Kale duvarları iç taraftan o kadar yüksek olmasa da dış taraftan yüksekliği neredeyse yirmi - yirmi beş gaz³ kadardı. Kalenin dört köşesine yüksek kuleler dikilip, mazgallarından etrafı yaya tutmak kolaydı. Burada memurlar, komutanlar, askerler duruyordu.

İnalçık Çin'den geri gelen Harezmi elçisi Bahaiddin Ruzi şerefine ziyafet vermekteydi. İç kalenin ortasına kurulmuş dört sütunlu çok oymaları olan oda ziyafet için hazırlanmış, duvar altlarına ipek yorganlar yayılmış, sofralar kurulmuştu. Baş taraftaki altın dokuma döşekte İnalçık ile elçi, sol tarafta komutanlar, sağ tarafta elçinin iki yardımcısı, divan başkanı Bedreddin Hoca, şehrin kadısı, memurlar ve tüccarlar oturuyordu. Misafirler bellerini sıkıca sarmış, mavi sarıklı, genç içki servisi yapanların elinden kadehi alıp şarap içip, gümüş tabaklarda üst üste getirilen kavurmaları; kaz ve ördek kebablarını düşünmeden yerlerdi. Hepsinin yüzleri kızarıp, gözleri parlayarak gülümsüyorlardı.

Bugün Kulnazar yüzbaşı eli altındaki birimlere sarayda nöbetçilik yaptırıyordu. Ziyafette en aşağıdaki yerlerden birini meşgul eden yüzbaşı zaman zaman dışarı çıkıp, yer yer koyulan korumaları kontrol edip geliyordu.

Sade kumaştan dikilmiş yeni düğmeli giysi giyen Demirtaş ziyafet sırasında oda kapısının yanında duruyordu. O, gözü önünde olan bütün şeylere aldırılmaz görünse de, onun zihnini bu zamana kadar aklına gelmeyen fikirler eşeliyordu: “Burada oturan on tane güçlü altın kaftanlı misafirin eğlencesi için yüz tane kişi koşturuyor. Aşçılar, hizmetçiler, bakovullar, içki servis edenler bu yiyip-içen birkaç insana hizmet etmeye yetişemiyordu. İşte, bakovul⁴ içine kıyma tıklan keklikleri alıp geçti. Aman Allahım, kokusu böyle güzel miymiş, diye düşünüyordu, ağzının suyu akarak. Nöbetten önce yoğurtlu bir çorba içip, karnını doyurmuş

³ Uzunluk birimi. 1 gaz/yarda=0.9144 metre (182.000-228.600 metre yüksekliğinde)

⁴ Aşçıbaşı.

olsa da, Buharalı aşçı Abulmakorim'in pişirdiği yemeklere içi gitti. İşte tandır kebab. Bu kadar yemeğin hepsini yemeseler gerek. Bu kadar yemekle bir mahalle fakiri doyurmak mümkün. Bunlar kıtlıktan mı çıkmış, nedir? Bunun gibi düşünceler aklından geçerken, iki kulağı sohbetleydi. İri yarı, uzun boylu, yüzü bozkır rüzgârından kararmış elçi ilginç olaylar anlatıyordu.

Bahaidin Ruzi Çin'e ulaştığında Pekin şehrini Cengizhan istila edip almış. Elçi, Pekin şehrinin kapısı önüne dağ gibi yığılan ölüleri görmüş. Kötü kokan cesetleri gömmeye insan yokmuş. Cengizhan başkentteki zanaatkârları, ustaları canlı bırakıp, diğer bütün ahaliyi kılıçtan geçirmiş. Şehir meydanlarında üst üste yığılan kanlı, soyulmuş kadınlar ve çocukların cesetleri korkunç bir görüntü oluşturuyormuş. Şehir kötü kokuyor, çeşitli bulaşıcı hastalıklar yayılıyormuş. Şehri basan Moğollar da vebadan kırılıyorlarmış. Ama elçi ziyafet vaktinde böyle şeyler hakkında konuşmayı yersiz buldu. Elçilik makamı çoğunluk içinde Cengizhan'ın iğrenç-tiksinc işleri hakkında konuşmaya izin vermezdi. Bunun için o bu söz yerine kağanın ziyafeti, saray önündeki kutlamalar ve Çin rakkaseleri hakkında konuşmaya başladı.

Güzel kokulu şaraplar kafaya dikip kulakları kızaran komutanlardan biri alaycı bir şekilde gülerek:

- Çin Maçin'in kızları nadir güzellerdendir, diye duyduk, doğru mu?
- Evet, güzel ve iffetlidirler, deyip sözüne devam etti elçi. –Moğollar şehri basıp girdiklerinde Çin kızlarının Moğol delikanlıların eline düşmemek için yanan evlerin içine kendilerini attıklarını, namuslarını korumak için kendilerini ateşe attıklarını kendi gözümle gördüm.- Elçi dehşetli olayları anlattı ve dilini ısırdı. O görüp geçirdiği olaylara kendisinin alakasını böyle açık bir şekilde ifade edip, Çinlilere olan sempatisini bildirdiğinden dolayı pişman oldu. “Anlaşılan normalden fazla içtim”, diye düşündü o başını eğip. İçki dağıtıcısının uzattığı kadehi almadan, başı ağrıdığını bahane ederek, özür diledi. O anda köşede oturan çalgıcılar hüznü bir ezgiyi çaldılar. Herkes sustu.

Ziyafet bitip, misafirler dağıldıktan sonra elçi, İnalçık ile yalnız kalarak, uzunca konuştular. O Cengizhan

ve Moğol ordusu hakkında ayrıntılı bilgiler verip, gördüğü dehşetli olayları tek tek anlattı.

Ertesi gün vali, memurlar ile elçiye şehir dışına kadar uğurladı. Bahaidin Ruzi, yüzlerce deveye mallarını yükleyen Harezmli ve Doğu Türkistanlı tüccarlar yoldaşlığında Ürgenç'e doğru yola çıktı.

IV

Cengizhan'ın elçisi Mahmut Yalavaç Buhara'ya ilkbaharda ulaştı çünkü Harezmsah Muhammed buradaydı.

Orta yaşlı, Kıpçak'a kıyasla Türkmen'e daha çok benzeyen Harezmsah Buhara kalesinde, ziynetli, çok sütunlu selamhanenin başköşesindeki sekiz kenarlı altın taht üstünde vakarla oturarak, önünde saygıyla eğilen elçilere nasıl olduklarını sordu. Sakalı is gibi kapkara olan Mahmut Yalavaç kara gözlerini sultana dikerek, ortada ellerini kavuşturmuş bir şekilde duruyordu, yardımcıları tüccar Yusuf ile Ali Hoca onun iki tarafında saygı gösteriyorlardı.

- Seferiniz tehlikesiz geçti mi? Yolda çok zorluk çekmeden vardınız mı?
- Bin defa şükür ki, huzuruza sağ salim ulaştık. Özellikle, devletiniz sınırlarını geçtikten sonra seferimiz sıkıntısız, yolumuz tehlikesiz oldu.

O, Harezmsah önünde sahibini bulan avcı köpek gibi dalkavukluk ediyor, tatlı sözle yılan gibi büyülemek istiyordu.

Harezmsah Cengizhan'ın elçileri önünde kendinin büyük bir devlet padişahı olduğunu göstermek için omzuna ağır altın kaftanını giyip, gümüş rengi sarığını önüne on iki gram ağırlığında elmasla başına geçirip, ellerine çiftler çiftler yakut oymalı altın yüzükler takmıştı. O gülümseyerek elçi yardımcılarının isim ve unvanlarını, nereli olduklarını sordu. Şahın sol tarafında duran komutanlar, sağ tarafındaki vezirler, memurlar ve din büyüklerinden bazıları elçi Yusuf'un Otrarlı, Hoca Ali'nin Buharalı olduğunu öğrenince hayretler içinde kaldılar, çoğunun yüzünde nefret ve öfke belirtisi oluştu. Tahtın arkasında duran saray korumaları başkanı Timur Melik kızarak: "Mahmut Yalavaç Harezmli, birisi Otrarlı, ötekisi Buharalı. Böyle bir çocuk, yabancı

bir padişahın hizmetine giriyor, bu da yetmemiş gibi onun elçisi olarak geliyorlar, bu nasıl küstahlık” diye düşünüyor ve yumruğunu sıkıyordu. Burada hazır bulunanların da aklına bu düşünce gelmişti. Elçiler çoğunluğun ruh halini hissetmiş gibi, kızarıp yere doğru bakarak saygıyla eğiliyorlardı.

Mahmud Yalavaç Cengizhan’ın buyruğunu sultanın kendi eline teslim ettikten sonra sustu. Sultan buyurarak, sağ elini onun omzuna değdirdi, elçi ise arkaya doğru giderek, yerine geçti.

Saray bitikçisi, kuşağına kalemlik kıstırmış, mavi sarık sarmış yiğit Cengizhan’ın Fars dilinde yazdırdığı fermanı okudu. Feranda Moğol kağanı, Haremşah’ı oğlu diye adlandırmış ve Moğolistan ile Türkistan arasında dostluk ilişkisi olmasını, alış veriş anlaşması düzenlemesini teklif etmişti. Kağan sultanı oğlum diye adlandırdığı için çoğunluk öfkeleni, şahın da beti benzi attı.

Ferman okunduktan sonra saray veziri, Cengizhan’ın gönderdiği hediyeleri ilan etti. O anda sultanın önünden kağanın gönderdiği hediyeleri- deve yününden dokunmuş aynı tür kıymetli kumaşlar, Çin ipeği, genç geyik boynuzları, boğum boğum yumuşak deriler, az bulunur yeşil renkli yada taşı ve başka şeyleri alıp geçmeye başladılar. En son dört heybetli delikanlı deve boynu gibi getirdikleri altını alıp geçerken, hepsi kağanın cömertliğine hayran kaldılar. “Oğlum”, dediği için öfkelenen sultan da bunu görünce, öfkesi geçti.

Kabul töreni bitince, elçiler şerefine büyük bir ziyafet verildi.

Geceleyin sultan, Cengizhan’ın baş elçisi Mahmud Yalavaç’ı huzuruna çağırdı. Gece karanlığında gizli şekilde çağırıldığı için endişelenen elçi rengi atmış halde saray vezirinin arkasından giderek, şahın “Has Odası”nın kapısı önünde durdu, nefesini düzenledi. Altın kapı önünde sultanın şahsi koruması Karaca Hacib, elçiden gözünü ayırmadan dik bir şekilde bakarak duruyordu. Biraz sonra vezir odadan çıktı, elçinin elinden tutup, içeri girdi. Altın döşek üstünde oturan sultan biraz kımıldayıp, kendi yanına oturması için yer gösterdi. Sultanla aynı döşekte oturmak her elçiye nasip olmayan bir ihtiramdı.

Elçi diz çöküp, sol eliyle ipek giysisinin eteklerini dizleri altına kıstırdı. Her taraf kap-

karaydı, kıvrıcık sakalla kaplı yüzü safran gibi sararmış, kalın dudakları tir tir titriyordu.

Sultan mülayimlikle çoluk çocuğunun sağlığını, alışveriş işlerinin nasıl gittiğini sordu. Elçi sakinleşerek cevap verdi.

- Bin defa şükür, hepsi devletinizin sayesinde sağ salimler, işlerim, Elhamdülillah, günden güne iyileşiyor...

- İyi, iyi. Sizi kendimize yakın görüp, konuşam gelmişti, dedi sultan boğazının altında kıvrılan yumuşak ve yuvarlak sakalını sıvazlayıp. – Ne de olsa, siz kendi insanınızsınız. Burada doğup büyümüşsünüz. Kader kısmet ki dostumuz Cengizhan’dan elçi olarak gelmişsiniz ama biliyorum ki, Müslüman olduğunuz için gönlünüz bize meyilli. Kendiniz orada, ama gönlünüz burada...

- Gerçekten doğru söylüyorsunuz, dedi para için, dünya malı için dinini de memleketini de kağana vaktiyle satan elçi iki yüzlülük yaparak. – Gönlüm size meyletmesin de kime meyletsin. Ki, şöhretiniz dünyayı sarmış. Bütün İran – Turan, Hint-Afgan, Doğu Türkistan size tabi, halkları devletiniz sayesinde mutlu, ayağınızın değdiği yer saadet ışığı ile doluyor. Sizin gibi şah için hizmet etmek herkes için mutluluktur...

Sultan elçinin dalkavukluk ile söylediği şatafatlı sözlerine kulak verip duyulandı. O, gülümsemesini saklayamadan, kadife ile kaplanmış küçük kutulardaki cevher, kıymetli zümrüt ve yakut taşlarını elçinin önüne yaklaştırıp koydu.

- Padişahlarının bağışını kabul eylemek farzdır, dedi gözleri parlayan elçi. O, cevheri gözü ile ölçüp: “Dört- beş miskal⁵ eder”, diye düşündü.

Sultan sözü değiştirip, Mahmud Yalavaç’ı Moğol ordusu hakkında gizli bilgiler vermesi için kandırmak istedi. Mahmud kararsız bir kişi gibi, biraz sessiz kalıp, yere doğru baktı. Hâlbuki o duraksamadan, cesur iş yapan bir adamdı. Bu anda o, Cengizhan’ın yılanlığı gibi hiç kıpırdamadan insana dik dik bakan kurnaz ve benekli gözlerini görmüş gibi oldu, onun: “Hey, Mahmud, sen sultan ne dese peki deyiver, casus olmayı teklif etse de kabul ediver, korkma”, dediği sözlerini duymuş gibi oldu. Cengiz Moğol ordusu hakkında nasıl bilgi vereceğini, yani ustalıkla Harezmşah’ı oyalamasını da öğretmiş, basiretsiz sultanın elçiyi casus yapması niyetine

⁵ Terim olarak altın, gümüş, ilâç ve gülyağı gibi değerli şeylerin tartılmasında kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimini ifade eder. Genel kanaate göre metrik değeri 4.25 gramdır. (17-21.25 gram)

gireceğini göz önünde tutarak, uygun çareler bulmuştu.

- Sizin gibi ulu padişah bana hizmet teklif edecek, ben hayır mı diyeceğim, hizmet kemeri belimde, sadakat ışığı dilimde, ne emriniz varsa, buyurun, dedi Mahmud kesin bir dille.

Sultan elini şaklattı, kuşağına kalemlik, koltuğuna bezenmiş meşin cüzdan kıstırmış genç kâtip saygıyla eğilerek girdi ve eşik önüne oturdu. O Yalavaç'ın Moğol askerlerinin sayısı ve bulundukları yerleri hakkında söylediklerini yazdı...

Aradan bir hafta geçince, Yalavaç sultan ile ticaret anlaşması düzenleyip, Moğolistan'a doğru yola çıktı. O, Harezmşah gibi bir padişahı aldatıp, kağan için Harezm devletinin iç işleri hakkında kıymetli bilgiler alıp, sağ salım gittiğinden memnundu. Harezm ve Buhara tüccarları, memurları arasında hayranları çok olan Yalavaç saraydaki geçimsizlikler, ülkenin durumu ve ordu hakkında çok bilgiler toplamıştı.

Sultan pek ustalıkla at kullanan satranç ustası gibi memnundu. Hâlbuki Timur Melik, Şahabeddin Hiveği, İnalcık gibi ileri görüşlü erbablar hain Mahmud Yalavaç'ı hain olarak cezalandırmak yerine hediyelerle gönderilişinden memnun olmayarak, ikiyüzlü elçinin sultanı kandırıp gittiğini sezmışlerdi. Sadece sultanın buna akıllı yetmezdi.

V

Her taraftan ezan sesi duyuluyordu. Otrar şehrindeki cami müezzininin arkasından bütün mahallelerin müezzinleri yüksek ve kalın-ince sesle kavimlerini yatsı namazına davet etmeye başladılar.

Gökyüzünde parıldayan büyük-küçük, sönük-parlak yıldızlar zenginlerin evlerinde yanan mum ve kandillere, fakirlerin evinde yanıp sönen yağ lambalarına benziyordu.

Halktan önce yatsı namazına giden takva sahiplerinden başka sokaklarda hiç kimse yoktu. Her yer hayat durmuş gibi sessizdi. Ama toprak duvarların arasına saklanan cırcır böcekleri yüz bin yıldan beri tekrarlanan şarkıları bağırarak söylüyorlardı.

Başına gümüş renkli sarık, omzuna kaftan giyen bir atlı, şehrin Sufi kapısı yakınındaki büyük bir kapı önünde eyerinden indi, dizgini kendi

hizmetkarına uzattı. Küçük cüsseli ihtiyar hocasının önünde inmiş, şehrin öteki köşesinden gelmişti. O nefes nefese kalıp atın dizgininden tutmuş bir şekilde, yolunu doğrulamaya başladı. Hocası ise büyük bakır halkayı tutup, çalacak olduğunda bu avlu yakınındaki mescidin müezzini nahoş bir sesle ezan okumaya başladı. Hoca hemen halkayı bırakıp koşup, kapı yanındaki küçük taş tümseğe oturdu. Müezzin ezanı okuduktan sonra, cevher taşlı yüzük takılı elini açıp dua etti, yüzüne gözüne sürdü, sonra yerinden kalkıp, kapıyı üç kere çaldı. Aradan bir dakika geçer geçmez zincirlerin şıkırdadığı duyuldu. Sonra kapının sol tarafındaki küçücük kapı gıcırdayarak açıldı. Görünüşünden bu konak yerinin hizmetkârı olduğu anlaşılan bir ihtiyar yağ lambasını başıyla birlikte çıkardı. İçine bir yamalı mum yakılmış yağ lambasının sönük ışığı orta yaşlı misafirin kalın ve gösterişli vücudunu, donmuş kıpkırmızı yüzü ve koyu kaşlarını aydınlattı. Hizmetçi onu tanıyınca, hemen arkasına bir adım geriledi ve rengi kaçarak saygıyla eğildi:

- Buyursunlar, efendim, buyursunlar.
- Hocan evde mi?, dedi misafir.
- Evdeler.

Misafir kendi hizmetkârına bir şeyler söyledi ve başını eğip küçük kapıdan içeri girdi. Karşındaki misafirhanenin pencerelerinden avlu içine ışık düşüyordu. Misafirhanede pencere yanındaki sofranın yanında yüzü yuvarlak, saçı sakalı ağarmış, bıyığı ve kaşları kara bir ihtiyar ince, uzun defterciğe bir şeyler yazıyordu. Beş tane mum yakılmış kandil misafirhaneyi ışığa boğmuştu.

Ev sahibi avluya gözlerini dikerek baktı. Misafirhaneden tarafa gelen iki kişinin gölgesini görüp, sofranın üstündeki defterle kalemi toplayıp, duvardaki oyuğa koydu. O anda misafir hole girip, yüksek tabanlı deri ayakkabısını çıkardı. Kapı önünde kendisini karşılayan mihmandara iki elini verip tokalaştı.

- Gelin, Hoca Bedreddin, iyi misiniz?
- Bin defa şükür, siz iyi misiniz? Essalamu Aleyküm! Kutlu yerden mektup geldi mi? Baba Muradcan iyi mi?

Dalkavuk misafir Hacı Buğra'nın oğulları ve torunlarının nasıl olduklarını tekrar tekrar soruyordu.

Böyle iri yarı, kuvvetli kişinin ince ses ile konuşması pek ilginç geliyordu.

Misafir ile mihmandar misafirhaneye girip, başköşeye koyulmuş küçük yorganlara oturdular ve Fatiha okuyup yüzlerine sürdüler ve yine nasıl olduklarını sordular. Bu anda hizmetkâr ihtiyar hemen sofraya kurup, holden güzelce süslenmiş bir tabak getirdi.

Dışına çeşitli efsanevi kuş ve hayvanların yüzleri çizilmiş porselenler, kap kacaklar, Semerkand ustalarının çiçek işlediği bakır küpler ve tabaklar oyuklara dizilmiş; nar gibi kıpkırmızı Türkmen halıları ayakaltına döşenmiş, kaşmir ustalarının dokuduğu ipek perdeler pencerelele tutturulmuştu. Duvar girintileri ve pencere raflarının kenarları alçıdan kabartma yapıp işlenmişti.

Bu odadaki araç gereçler ve eşyalar ev sahibinin çeşitli ülkelerle alışveriş yapmasının delili olarak duruyordu.

Hacı Buğra Otrar şehrinin en zengin tüccarlarından biriydi. Onun ticaret kervanları Suriye ile Çin arasında sefer yapıyordu. Şam çeliği taşlamaları, Irak kumaşları, çeşitli süs aletleri, billurdan yapılmış kapları ve aynalarını Çin ve Doğu Türkistan'a, Çin ustalarının dokuduğu kumaşları Batı'ya satıyordu. Hacı Buğra yetmiş yaşına gelmiş olsa da, yanakları kıpkırmızı, kendisi dinç, gözleri canlıydı. İki eşi olan bu ihtiyar utancını unutup, yakınlarda genç bir kızla evlendi.

Yaşı otuz beşlere gelen kara sakal misafir Bedreddin oğlu Tacettin, İnalcık'ın yönetsel işleri boyunca yardımcısıydı. Böyle ulu mertebe sahibi olan bu adam zengin önünde iki büklüm olup saygı gösterir, sorularına gülerek cevap verirdi.

- Yine ne haberler var? diye sordu mihmandar gülümseyerek.
- Haberler çok. Mahmud Yalavaç'tan sonra kağan hazretleri yine dört yüz elli kişilik elçiler kervanı göndermişler. Dayınızın oğlu Ömer Hoca baş elçi olarak gelmekteymiş.
- Kağanla sultan niye böyle iyi geçiniyor? Bir şey mi var? Güya şefkatli bir abi kardeş gibi, birbirlerine hediye gönderiyorlar.
- Gerekli olmasaydı sürülmüş tarlada kuyruğun ne işi var, demiş anne tilki yavrularına tarladaki kapana koyulmuş kuyruğu gösterip, dedi Hoca Bedreddin ince sesiyle. Kağanın hediyeleri, aynı tarla-

daki kuyruk gibidir. Sultanın annesi Türkan Hatun aklı kısa oğlunu ne kadar uyarırsa uyarsın oğlunun hevesi kuyruğa doğru gitmekte...

- Karçık Türkan akıllı kadın, dedi ev sahibi sohbet arkadaşının sözünü ağzından alıp. – İyi ki sultan annesini devlet işlerinden uzaklaştırmış. Sultan sarayına nifak girdi. Bu da sizinle bizim kaderimiz.

- Kesinlikle doğru söylüyorsunuz, hocam, dedi misafir yalakalık yaparak. –Hangi eve düşmanlık girse, bozuncaya kadar gitmez. Moğolistan’dan akan sel, şehir ve köyleri viran, tarlaları perişan etmiş görünüyor.

- Korkmayın, Bedreddin, sizinle bizim kalelerimiz öyle yüksek yerde ki, onları hiçbir tufan yıkamaz.

Dışarıdan gelip kulak veren kişi onların ne hakkında konuştuklarını anlayamazdı. Misafir ile mihmandar sonuna kadar söylenmemiş yarım bir söz, bir jest ile birbirlerini anlardı, bu da onların çok önceden beri dost ve fikirdaş olduğunu gösteriyordu.

Hoca Bedreddin’in babası Tacettin birkaç yıl Otrar şehrinin kadısı olmuş nüfuzlu bir kişiydi. Otrar’ı Karahıtaylar işgal ettiğinde, Tacettin düşman tarafına geçip, onlara memnuniyetle hizmet etmişti. Sultan Otrar’ı geri aldığıında, hain kadının boynunu vurdurdu. Daha sonra sultan, şehir tüccarları ve şeriat büyüklerinin gönlü olsun diye önceki kadının oğlu Bedreddin’i divan sahibi olarak atadı. Sultan Bedreddin’in başını sıvazlayıp, ona çok iyilikler yaptı, ama kadının oğlu karı erise de buzu erimeyen gönlünde kin besliyordu. Onunla her karşılaştıklarında yüreğinde geçti sandığı yarayı Hacı Buğra hatırlatıyor, onu intikam almaya davet ediyordu.

- Sultan Muhammed’in ülkesi sanki sütunları çürümüş eski bir binadır. Bu binanın acilen yıkılması iyi olur. İyileşmeden duran hastanın ölmesi ev içindekilerin sağlığı için iyidir, dedi Hacı Buğra dişlerini gıcırdatarak. –Sultan tıpkı dağ üstündeki daracık patikadan giden bir kişiye benziyor. Elindeki denge direği canını koruyordu.

Gerçekten, Harezmsah’ın ülke gemisini kurt yiyip, çürütmüştü. Sultan Kıpçak soyluları ile Türkmen beyleri arasındaki çatışma ateşini söndürmek yerine, ona yağ döküp, alevlendiriyordu. Kâh baba

tarafından akrabası olan Türkmenlere yan çıkıp kendini onlara taraftar olarak gösteriyor, kâh anne tarafından akrabası Kıpçakların tarafına geçiyordu. Bu politika Türkmen beyleri ile Kıpçak hanları arasındaki çelişkiyi gitgide artırıyor, sultan da bu çatışmalardan faydalanıp kendi egemenliğini sağlamlaştırmak istiyordu. Sultanın annesi Türkan hatun ise Deşt-i Kıpçak'tan kendi kardeşlerini çağırıp, onlara mevkiller veriyor, Türkmenleri uzaklaştırmaya çabalıyordu.

Bedreddin Hoca saray çatışmaları hakkında Hacı Buğraya ayrıntılı şeyler söyledi ve sözünün sonunda:

- İnalçık, Yalavaç'ın hediyeleri ile geri gönderildiğini duyup çok üzüldü, eğer ben sultanın yerinde olsam, bu casusun boynuna kılıç vurdururdum, dediğini kendi kulağımla duydum, - dedi.

Hacı Buğra bu sözü duyunca, düşündü kaldı. İçinden: “ Ömer Hoca önderliğinde gelen elçilerin kervanının akıbeti ne oldu? - diye düşündü. Eğer yetki İnalçık'ın elinde olsa elçileri sağ bırakmazdı, ama sultan buna izin vermez. Eskiden “elçiye zeval olmaz”, diye bir söz varmış. Hiç kimse bu zamana kadar elçinin canına kast etmemiş.

Ev sahibi bu kaygılı düşüncelerden kendini kurtarmak için sözü başka tarafa çevirdi.

- Diyelim ki, sultan bütün askerleri bir yere topladı ve İnalçık gibi bir kimseyi onlara yönetici yaptı, öyleyse Cengizhan'ı mağlup etmesi mümkün mü?

- Elbette. Sultanda asker çok. Ama şansımıza, sultan bütün orduyu bir yere toplamaya korkar. “Toplarsam, Kıpçaklar beni tahttan indirip, yerime Kutbiddin'i geçirirler”, diye düşünüyor. Ordusunu bir yere toplamaya biz de izin vermeyiz - bunu deyip Bedreddin koynundan dörde katlanmış bir kâğıt çıkardı ve mihmandara uzattı. Hacı Buğra mektubu aydınlığa tutup okumaya başladı:

“Yüce Kağan, Moğolistan ve Çin-Maçın'ın büyük hükümdarı Cengizhan hazretlerine sonsuz selamdan sonra kulları İnalçık ve Timur Melik olarak başvurup arz ederiz ki, padişahımız Sultan Muhammed'in zanaatkâr, çiftçi ve özellikle ticaret ehline zulmü günden güne artmakta, bu sebepten bütün ulusu kendine düşman etmekte. Bizler de bu zulmü yıkıp, sizin gibi yüce bir hanın hâkimiyetine girmeye ant içtik. Eğer ordu gönderirlerse, kendi egemenliğimiz-

deki Otrar ve Hucend kalelerinin kapılarını açıp teslim etmeye hazırız...”

Ev sahibi bu mektubu okudu ve şaşırıp, sorgular şekilde Bedreddin’e baktı.

- Bu mektubu açıklama olmadan anlamak mümkün değil, dedi misafir gülümseyerek ve sohbet arkadaşının sorusunu beklemeden açıklamaya başladı. – Bundan bir nüsha alıp altına İnalçık ve Timur Melik’in mührünü basarak, kendi adımla yazılmış bir mektupla birlikte kağana gönderttireceğim...

Ev sahibi ustalıkla yazılmış bu sahte belgeyi elinde döndürüp gülümseyerek:

- Aferin, siz büyük padişahlara vezir olmaya uygun bir yetkilisiniz, bravo.

Otrar şehrindeki komplocuların başı olan bu iki zat gece yarısına kadar oturarak, uzunca sohbet ettiler.

VI

Sufi kapısından giren sıra sıra develerin kükremeleri, bakırcılar, demircilerin takır-tukuru, pazar sakinlerinin şamatası birbirine karışıp, kulakları sağır ediyordu. Kapıdan hep birden beş yüz deve, tüccarlar, elçiler ve deve sürücüleri olmak üzere dört yüz elli kişi geçti. En son tek hörgüçlü devenin boynuna asılmış büyük zilin çingirdaması Cengizhan’ın elçilerinin geldiğini herkese duyuruyordu.

Herkes, sıradan tüccarlar, parfüm satıcıları, bez tüccarları, kürkçüler kervan olarak geldikleri saraylar etrafında toplandılar, çünkü Çin’den gelen tüccarlarda onlar için gerekli mallar bulunuyordu.

Genellikle, Çin’den, Doğu Türkistan’dan Anadolu’ya ve Rusya’ya giden tüccarlar Otrar’da durup, yol parası için mallarının bir kısmını satıp giderlerdi. Böyle zamanlarda parfüm satıcıları ilaç olarak kullanılan jinseng ve içindeki kanı katılaştırmayan genç geyik boynuzu, misk-koku; kürkçüler ise yumuşak deri, tilki derisi; kumaş tüccarları-kaba ipekten kumaş, mal; kuyumcular- altın, gümüş satın alırlardı. Hanlara niyeti bozuk, şüpheli adamlar da sırnaşırdı. Tüccarlar bir yerden bir yere yalnız yararlı mallar değil, çeşitli söylentiler de getirirlerdi.

Akşamüstü, üstü kapalı dükkânlarda hareket durup, şehir hayat durmuş gibi sessizleştğinde İnalçık

kendisinin misafirhanesinde kısacık boylu, karnı büyük, minik gözlü bir adamla karşılıklı oturuyordu. Bu kişi kumaşçılar derneğinin en büyüğü olup, onun her sınıf insandan ahabları vardı ve şehirdeki bütün olanlardan haberdardı. Şimdi o İnalçık'ın Moğol elçileri ve tüccarları hakkında sorduğu sorulara espriyle karışık cevap veriyordu.

- Evet, çoğu buralı tüccarlar... Rehber olarak da bir Çinliyi takip ederek gelmişler.

Öyle mi? Dört yüz elli kişi... Neredeyse şehri savaştan işgal ettiler.

Kumaş tüccarının bu sözü İnalçık'ın hoşuna gitmedi anlaşılan, alnını çatıp tüccarların getirdiği malların cinsini, sayısını soruşturdu. Bir gün içinde çok fazla bilgi toplayan bu kısık gözlü adam kendisinin net cevaplarıyla valiyi tatmin etti. Cümlesinin sonunda kumaş tüccarı:

- Onlar burada kimi mallarını satıp, yerine bazı bilgiler alıp gidiyorlar anlaşıldığı üzere, dedi gülümseyerek.

- Öyle mi? Nasıl bilgiler?

- Yani, mesela, Otrar kalesindeki askerlerin sayısı, buralı tüccarların ruh hali hakkındaki bilgiler vesaire.

- Hah-ha! Daha başka neleri sorup soruşturuyorlar?

- Çok şeyleri. Tüccarlar arasında benim Fahreddin adında Buharalı bir ahabım da var. O, zanaatkâr ve pazarcılara İnalçık vergi alıyor mu, halk bundan memnun mu memnun değil mi, diye çok soruşturdu. Benim geçen hafta Binakent'e gidip geldiğimi öğrenince, o kalenin sağlamlığını ve asker durumunu bilmek istedi...

İnalçık'ın beti benzi atıp, yumruğu sıkıldı. Bunu görünce kumaş tüccarı korktu.

- Emin olun ki, benim verdiğim cevaplar devletimize zerre kadar da zarar vermeyecektir, zira...

- Ben sizi iyi biliyorum. Bu hususta endişelenmeyin. Siz akıllı ve sadakatli bir insansınız. Peki, ya diğer tüccarlar?

- Başkalarının da hana gelen birkaç şüpheli kişiyle birlikte fısır fısır konuştuklarını gördüm.

İnalçık yerinden kalktı ve dişlerini gıcırdatarak, bir oraya bir buraya yürümeye başladı. Misafir de yerinden kalkıp, ellerini kavuşturup saygı gösterir şekilde kaskatı kaldı.

- Şimdilik size cevaplarınız ve verdiğiniz bilgiler için teşekkür ederim- dedi ev sahibi kendini kontrol ederek.

Kumaş tüccarı gittikten sonra İnalçık dışarıya çıkıp sarıksız bir halde avluda dolaşmaya başladı. Hünerli bir komutan, cesur ve iradeli bir savaşçı olan İnalçık'da devlet erbabına yakışmayan cüret ve sabırsız hareketler vardı. O şimdi de acele acele kendince bir karara vardı ve kaledeki komutanları kendi yanına çağırttı...

Dört direkli, duvarlarına av ve savaş manzaraları çizilmiş huzurunda yedi tüccar-Cengizhan'ın elçileri şehir valisinin çıkışını sabırsızlıkla bekliyorlardı. Onlarında arasında başına ucu ince takke takmış bir Moğol da vardı. Omzundaki ipek kaftanın altından pis bir keskin koku geliyordu (akan suya girip yıkanmak Moğolların dininde yasaktır). Yıkanıp taranmayı iyi gören zengin tüccarların bu kötü kokudan mideleri bulanıyor, güç bela buna sabrediyorlardı.

Büyükelçi Otrarlı Ömerhoca dizleri üzerine Cengizhan tarafından verilmiş altın tahtayı koyup, divanda oturuyordu. Bu altın tahta onun yüksek mevki sahibi olduğunu gösteriyor, Cengiz'in elinin ulaştığı yerde elçinin dokunulmazlığını temin ediyordu. Onun sağ tarafında Fahreddin Buhari, sol tarafında Necmeddin Dehlevi, Miregi ve Eminiddin Hirevi böbürlenerek oturuyorlardı. Aradan bir saat geçtikten sonra yakasına ve eteğine gümüş kenar yapılmış, altın işlemeli kaftan giymiş, gümüş renkli kavuğuna iki miskal elmas geçirmiş vali kendisinin bey ve memurları arasında törenle yavaşça yürüyüp, selamhaneye girdi. Onun belindeki altın kemerine gümüş kınlı, altın saplı İsfahan kılıcı takılmıştı. O zamanın âdetine uygun olarak padişah ve valiler yabancı memleketlerden gelen elçilerin önüne en kıymetli elbiselerini giyerek çıkıp, zenginliklerini gözler önüne serer, bununla düşman elçileri önünde kendilerinin büyük ve kudretli bir devletin temsilcisi olduğunu göstermek isterlerdi. İnalçık da düşmanı diye bildiği kağanın elçileri önünde kendini hor gördürmeyecek şekilde giyinmiş, sağ ve solundaki memurlar ve beyler de şahane elbiseler giymişlerdi.

Valinin kaşları çatılmış; yüzü ciddi

idi. İki büklüm olup saygı gösteren elçilere o baş kıpırdatarak cevap verdi, yavaşça yürüyüp bronz yaldızlı sandalyeye oturdu, ama elçileri oturmaya davet etmedi, adete karşı olarak Cengizhan'ın sağlıklı olup olmadığını da sormadı ve elçilerin eziyet çekmeden ulaşmaları hakkında da soru sormadı. Elçiler apışıp kalarak, birkaç zaman boyunca ağız açmadan, hazırladıkları konuşmaları da unuttular. Sonunda Ömerhoca kendini tuttu ve ağarmaya başlayan sivri sakalını sıvazlayıp, sol gözünü kısarak, konuşmaya başladı:

- Doğunun ulu kağanı Cengizhan hazretleri Batı padişahı Sultan Muhammed Alaaddin hazretlerine kendi sevgilerini ifade etmek için biz fakir ve zavallıları elçi olarak gönderdiler. Kağan hazretlerinden sultan efendiye çokça selam ve beraberinde pek şahane bağışlar getirdik. Kağan hazretleri sultan efendiyi oğlu gibi görüyorlar ve o efendiye dostluk dalı uzatıyorlar...

İnalçık Ömerhoca'nın afilli sözünü dinlerken, kan beynine sıçradı, onu sövüp göndermemek için kendini zor tutuyordu.

Ömerhoca'dan sonra tüccar Necmiddin söze başladı:

- Kağan efendi size çok çok selamla birlikte kıymetli hediyeler de gönderdiler (Bu anda onun hizmetçisi büyükçe altın brokar bohçayı ortaya getirip koyar). İnalçık hazretleri hediyemiz ile bizim selam ve dualarımızı da kabul edeceklerdir, diye umuyoruz.

Cengizhan'dan büyük yetki almış bu elçiler kendilerini aşırı derecede gururlu tutuyorlardı. İnalçık'ın resmi adının Gayirhan olduğunu iyi bilen Necmiddin onu bile bile İnalçık diyerek küçümsemek istemişti. Valinin gözleri ateş gibi parlayıp, ağzında ceviz gibi bir şeyi ileri geri oynatmaya başladı.

- Kağan oğlu kağan İskender-i Sani Sultan Muhammed Harezmsah hazretleri (Sultanın adı söylendiğinde, ona hürmet için beyler ve memurlar yerlerinden kalkıp ellerini kavuşturarak saygı gösterdiler) nasıl Zerdüşt Cengizhan'ın oğlu olsun, dedi İnalçık devlet erbabına yaraşmayan cüretle. –Sultan Muhammed Alaaddin hazretleri yaş olarak Cengiz'den küçük olsalar bile devleti ondan varlıklı, eli kolu onunkinden uzun, ordusu ondan daha fazla ve daha güçlüdür (renkleri atmış, ellerini kavuşturarak saygı gösteren memurlar <<öyle>> der gibi baş eğdiler). Bu bir, iki-

nci olarak, siz elçilerin Otrar şehir valisinin unvanını bilmeniz gerekirdi....

Necmiddin Dehlevi şöyle böyle tehditten korkacak adam değildi. O söyleyeceklerini yutup, rengi tül gibi beyaz olmuş Ömerhocaya bir baktı ve kağanın itibarını korumak yerine onun ağız açmadan hareketsiz kaldığını görerek, öfkeleni.

- Büyük kağanı Zerdüşt ve Cengiz diye küçümsemeye nasıl cesaret edersiniz!, dedi o, tilkinin gözüne benzeyen sarımtırak gözlerini İnalçık'a dikerek,- Kağanın şöhreti dünyaya yayılmış, eğer isterseler, kendilerinin bir işareti ile padişahı tacından ve tahtından mahrum edebilirler.

Gururlu tüccarın bu sözü İnalçık'ın kanını kaynattı:

- Hileci, soysuz kimin huzurunda bulunduğunu unuttun mu? Sen kimsin? Mesleğin tüccarlık-itin mesleği! Aşırı terbiyesizlik yaptın! Diz çöküp, önümde tövbe et, it oğlu it!..

Öfkelenen İnalçık'ın ağızından karmakarışık hakaret sözleri çıkıyor, ne dediğini kendisi de bilmiyordu.

Tüccar gözlerini süzüp alayla gülümseyerek baktı. Dikkatli Ömerhoca işin sıkıntı vereceğini anlayıp, valiyi sakinleştirmeye çabaladı.

- Gayirhan efendi, huzurunuzda terbiyesizlik yapan arkadaşımızın günahını affedin. Özellikle...

- Sen hain, söze karışmasan daha iyi olurdu, dedi İnalçık daha beter sinirlenerek.- Sen Otrarlı tüccarsın. Cengiz'in elçisi olarak gelmeye ne hakkın var? Buharalı Fahriddin'in elçi olarak gelmeye ne hakkı var? Zerdüşt bir padişahın hizmetine girerek, şimdi kendi vatandaşlarına meydan mı okuyorsun?- Böyle deyip yanında duran Binbaşı Kulnazar'a bakarak emretti: - Düşman tarafına geçip, kendi padişahına karşı suç işleyen bu casusları derhal hapsedip, zindana atın! Mal mülkleri ise hazine yararına müsadere edilsin! Şu Moğol'u, gönderin!

O sırada elçilerin arkasında hemen silahlı askerler belirdi.

- Eskilerde elçiye ölüm yok, diye bir atasözü var. Hangi memleket tarihinde bunun gibi bir olay meydana gelmiş? Biz elçileri zindana atmaya hakkınız yok.

- Casuslar! Hangi yüzle kendinizi elçi olarak adlandırıyorsunuz? Siz elçi değil, aksine düşman hizmetine girmiş hain

vatandaşlarımızısınız. Siz gibi hainlere vatandaş demeye dilim varmıyor.

İnalçık bunu diyerek, tüccarları alıp götürmelerini emretti.

- Bunlarla konuşmaya vaktimiz yok, gözümün önünden yok edin uğursuz suratlarını!

- İnalçık, kendi başına Allah'ın belasını mı çağırıyorsun?, diye bağırdı Necmiddin askerlerin önüne düşüp, kapıdan çıkarken.

Beyler ve memurlar başlarını eğip, pek çabuk gelişen bu olayın nasıl sonuçlara varacağı hakkında kafa kafaya vermişlerdi.

Kulnazarhoca tutukluları zindan bekçisinin eline bırakıp, evine giderken: <<Duyarlarsa kötü -diye düşündü seyrek sakalını çimdendirip, kurnaz gözlerini kısarak, -elçileri tutukladı, diye kötü bir ünümüz olur. Elbette onları Harezm'e geri göndersek, hata etmiş olurduk. Bu hainler her şeyi öğrenerek Cengizhan için kıymetli bilgileri alıp gitmiş olurlardı. Ama bu işi ustalıkla yapmak gerekti. Ben İnalçık'ın yerinde olsam, onları Kızılkum'da <<eşkıyalar>>a talan ettirir, başlarını kestirirdim, sonra Cengizhan'dan af dileyip bu tüccarlardan ganimet olarak düşen malın yarısını ona hediye olarak gönderirdim. Ama İnalçık sinsiliği-hileciliği ve ikiyüzlülüğü bilmeyen özü sözü bir adamdı, askerlere uygun hareket ederdi. Vah, ne yazık, atılan oku döndüremedi! Ama Cengizhan doğudaki bütün büyük-küçük ülkeleri alıp bölünce ne yapıp edip bize saldıracaktır. İnalçık Batı ya doğru gelen vahşi Moğol atına bir kamçı vurdu ve sadece onun yürüyüşünü hızlandırdı>>.

Kulnazar'dan başka bütün memur ve komutanlar da evlerine geri dönerken düşüncelerini tahminen böyle zıt fikirler meşgul ediyordu.

VII

Öbür gün şehir valisi İnalçık Demirtaş'ı yanına çağırıp, şöyle dedi:

- İşte bu mektubu Ürgenç'e hemen götüreceksin ve onu sultan hazretlerinin kendisine vereceksin. İşte bu buyruk senin adına yazılmış. Yolda kime gösterirsen, istediğin şeyi verir. İnanıyorum ki, gerekli şeyden fazlasını almayacaksın... Kulnazar sana yol

bilen bir asker verecek. Bir saat sonra yolda ol!

- Baş üstüne, dedi Demirtaş kısaca . O, gereksiz sözü sevmezdi .

Bu sırada onbaşılık mertebesine erişmiş Demirtaş yetişkin, bedeni kuvvetli bir yiğit olmuştu.

O, şimdi dört yıl önceki gibi beceriksiz Demirtaş değildi. Eskideki utangaçlığından eser kalmamıştı.

İnalçık emir verirken, onun gözlerinin içine bakıp, sözünü dikkatle dinliyordu.

Aradan bir saat geçer-geçmez Demirtaş sol yanağında yara izi olan, bir gözü kör, suratsız, sessiz bir asker eşliğinde yola çıktı. Kendisiyle biirlikte iki çift gömlek-çamaşır, bir torba kurut (keş) peyniri, bir torba tahıl, su için de büyük boy matara almıştı.

Yol uzun, sefer tehlikeli. İleride susuz, uçsuz bucaksız Kızılkum sahrası, susama belası bekliyor. Fakat buna bakmadan, o memnun ve genç yüreği sevincini içine sığdıramıyordu. O, at üstünde silkinip, kamçısını vurup, yavaş sesle bir şarkı mırıldanıyor, suratsız yoldaşını öfkeliendiriyordu. O her ne kadar memnun olsa değerdı. Çünkü onu bir ay önce komşusu olan bir zanaatkar-bahçecinin kızıyla nişanlamışlardı. Komşunun endamı düzgün, ince, yanakları kırmızı elma, gözleri üzüm gibi olan usta kızı Demirtaş'ın pek hoşuna gitmişti.

O zamanın adetlerine göre, damat olan delikanlı nişanlısı ile görüşürdü. Delikanlı kızın yengesine hediyeler alıp, karanlık çöktüğünde nişanlısının evine gider, onunla sohbet edip, gece yarısı dönerdi. Kızın anne-babası kendilerini görmezliğe verip, gençlerin sohbetlerine engel olmazlardı.

Demirtaş da nişanlısı Mingliay'ın yengesine gece iki tane sabun, pudra-krem alıp, yeni mendille düğümleyip, karanlık olduğunda götürmüştü.

Yenge onun elinden küçük bohçayı aldı, kız ile delikanlıyı dışarıdaki odada yalnız bırakarak, içeri girdi. Mingliay duvardaki oyuktan yorgan alıp, keçe üstüne koyarken:

- Niçin geçen gün gelmedin?, dedi sitem ederek.

- Elim ermedi. Çin-Maçın'den gelen <<misafirler>>i beklemekle meşguldük. Şimdi bir ay kadar görüşemeyeceğiz.

- Niçin?- kızın yuvarlak yüzündeki üzüntü belirtisi yerini tasaya bırakmıştı.

- Ürgenç'e gideceğim, dedi delikanlı yorgana otu-

rup. Sonra nişanlısının elinden çekip yanına oturttu.

- Bir bahane bulup, gitmeyip kal.

- Olmaz. Validen emir aldım. Hayır dersem, hizmetinden azat edebilir. Şaka değil, her yıl yiyeceğimi veriyor.

- Peki..... Sağ salim gidip gel. Ama yolda kızlara bakma. Harezm kızları güzel oluyor diye duydum... Aman seni biri kendine âşık etmesin. – Mingliay saçları küçük örülmüş başını delikanlının başına koyarak ağladı.

- Ağlama, senden başkasına sevgi gözüyle bakarsam, gözüm çıksın, dedi Demirtaş nişanlısının başını sıvazlayarak.

Onlar oradan buradan konuşup, vaktin gece yarısı olduğunu sezmemişlerdi. Bu zamanda gece yarısı dolaşmak yasaklandığı için delikanlı yatılı kalmaya mecbur oldu. Yengesi çıkıp onlara yer hazırladı, hiçbir şey söylemeden içeri girdi. Demirtaş üzerini değiştirmeden kendisiyle nişanlısı arasına kılıcını koyarak yerine yattı. Sevgilisi fısıldayarak konuştuğunda, yüzüne onun ılık nefesi gelirken, kendini pek mutlu hissediyordu. Fakat namuslu delikanlı olduğundan henüz nikâhına girmeyen nişanlısına el sürmeyi namertlik, namussuzluk olarak sayıyordu.

O Mingliay ile konuşurken seher vaktine yakın uyukladı. Tan ağarır ağarmaz hırsız gibi gizlice nişanlısının evinden çıkıp gitti.

Geceleyin pek az uyumuş olsa da, şimdi kendini kuş gibi hafif hissediyor sevincini yüreğine sığdıramayarak yavaş sesle şarkı mırıldanıyordu:

- Kuşlar ötüşür, çiçekler güler,
- Rüzgâr başımı okşar,
- Bülbülüm nerede olursam olayım,
- Gönlüm seninle teselli bulmak ister.

Şeftali, üzüm, armut ve elma olgunlaşmış bağ-bahçeler üzerinde kırlangıçlar çark edip ötüşüyordu, kenarlarına söğüt ve kavaklar dikilmiş tarlalar üstünde, altın başakları asılmış buğday bahçeleri üzerinde beyaz kuşlar cıvıdayarak uçuşuyordu.

Süvariler bağlar, tarlalar, yonca bahçelerini arkada bırakıp, Sırderya boyuna geldiler, nehrin suyu azalmış, kıyıları açılmıştı. Onlar geçmeye yer bulup, nehirden at yüzdürerek geçtiler. Sırderya'nın öteki tarafındaki Çardara vahası pek güzel bir manzara ortaya

koymuştu. Güneş ışığına gömülen yemyeşil yoncalar, altın buğdaylar üzerinde hava parıldıyordu. Bazen güneşi kapayarak, sürü sürü sığırcıklar uçuşuyordu.

Demirtaş'ın ruhu hafiflemiş, keyfi yerinde. Hatta onun tek gözlü sessiz yoldaşının da gayet yerinde. Fakat kum sahrasına girmeleri ile keyifleri bozulmaya başladı. Kumral renkli sahra üzerinde küçük kuşlar ipe asılmış gibi, cıvıldaşıp ağlıyorlardı. At toynakları altından kırmızı kanatlı çekirgeler uçuyor, büyük büyük kertenkeleler kaçıp, çalılıkların biçimsiz gövdelerine yapışıyorlardı.

Bu tatsız manzara Demirtaş'ın temiz kalbini solduruyor, düşüncesini kara fikirler bulutuna çeviriyordu. Bir vakit günün battığı taraftan, toz-kum ile samanları etrafta savurarak, hortum bastırıp gelmeye başladı. Demirtaş ve yol arkadaşı hortum geçip gidene kadar yüzlerini örtüp, ters yöne baktılar. << Kökü çürüyen deve dikenleri, kuşların gökte oynayışlarına bakıyor, damar atan dikenli ot, peygamber çiçeği, ısırgan yeri kucaklayarak, canlarını koruyor >>, diye düşündü Demirtaş.

Yüz gözleri, üst başlarını toz-kum basmış Demirtaş ve yol arkadaşı, hortumlara, gündüzki yaz rüzgarına ve geceki ayaza aldırmadan gidiverdiler. Onlar yoldaki tuzlu kuyulardan şişelerini doldurup, gece gündüz yol yürüyor, Ürgenç'e varmak için acele ediyorlardı.

Aradan bir ay geçince, bozkır rüzgarı ve güneşten yüzü kararıp, göz altı torbaları oluşan Demirtaş, Otrar'a Harezmsah'ın cevabını getirdi. Sultan İnalçık'ın fikrini doğru bulmuş ve hain tüccarların mallarına haciz koyarak, kendilerini öldürmeye rıza göstermişti.

VIII

İlkbahar mevsimi. İki gün sağanak yağın yağmur ve onun ardından görünen güneş bitkileri kulağından çekip çıkarmış, her yer yemyeşil, bahar bozkıra çiçekli yeşil bir kilim gibi yayılmıştı. Havada kanatlarını çırparak kaya serçeleri ötüyor, kırlangıçlar ok gibi uçuyor, nehir kenarındaki çalılar arasında bülbüller bağırıyordu.

Sırdeya kıyısındaki güzel manzaralı yere onlarca otağlar kurulmuş. Bazı otağlardan koşuk sesi, bazılarında sohbet, kahkaha sesleri duyuluyordu. Üzeri çiçekli (nakışlı)-

beyaz keçe paspas ile kaplanmış bir otağ göze apaçık çarpıyordu. Ama bundan ne bir gülme ne de bir koşuk sesi duyuluyordu. Bundakiler etraftakilerin sevincine katılmadan, ciddi bir sohbetle meşguldü. Otağın baş tarafındaki altın brokar döşek üzerinde iki kişi bağdaş kurmuş, yavaşça konuşarak kımız içiyorlardı, onların sağ ve sol taraflarında hizmetkârları saygı göstererek oturuyorlardı, daha aşağıda başına beyaz tülbentten sarık sarmış beyaz yüzlü, siyah saçlı güzel gelin- İnalçık'ın ikinci eşi, yanındaki matarayı sallaya sallaya, akçaağaçtan kaselere kımız koyuyordu ve iki eliyle konuklara uzatıyordu. Misafirler kımız içip, önlerindeki sofranın üzerine dizilmiş gümüş tabaklardan soğutulmuş et ve kaz kebabını yavaşça yiyorlardı.

Başköşede oturanlardan biri- yakınlarda Ürgenç'ten gelmiş bir tümen atlı askerin komutanı Karaca Hacib idi. İnalçık onun şerefine şehirde birkaç gün ziyafet verdi, şimdi de Sır kıyısına götürmüş etrafı gezdiriyordu. Amacı Karaca Hacib'i yakından tanıyıp, onun nasıl biri olduğunu anlamaktı.

Cengizhan'ın elçileri öldürüldükten sonra her iki taraf savaşa hazırlanmaya başladı. Harezmsah, her bir şehir, her bir kale kendini savunsun, diye emir verdi. Sultan kendinin özel hizmetkarı Karaca Hacib'e on bin atlı asker verip, Otrar'a gönderdi. Saray muhafızlarının kumandanı Timur Melik'i de birkaç bin asker ile Hucend'e gönderdi, İnalçık ve Timur Melik gibi akıllı kumandanlar ordunun her tarafa dağıtılışının memleket için kuşkulu olduğunu iyi bilir, ama tek bir kelime etmez, çünkü taş yürekli sultanın bir sözünü iki etmezlerdi. Sultanın politikasından memnun olmayan, ona karşı konuşan kişinin ömrü kısa olurdu.

Şimdi İnalçık misafirin gönlünü eğlemek için ondan bundan konuşarak oturuyor, ama kalbi huzursuz, içi içini yiyordu. << Şimdi eğlenenin zamanı mı? Cengizhan Tangut'u, Doğu Türkistan'ı aldı, bize saldırmaya hazırlanıyor, biz ise gafletdeyiz. >> diye düşünüyordu o iri yarı Karaca Hacib'in neşeli, tabak gibi yüzüne bakarak.

Hacib'in omzunda gerçek çuhadan (yünden) dikilmiş hafif kısa düğmeli kolsuz ceket, ayağında yüksek topuklu dana derisinden bir çizme vardı. O, fiske vursa kan damlayacak kıpkırmızı yüzünü buruşturup, gözlerini alaylı bir şekilde kısıp, konuşma arkadaşına kulak veriyor, zaman zaman anlamsızca bir sırıtış yüzünü aydınlatıyordu.

- havalı oturuşu, başını kaldırıp, acele etmeden konuşması onun gururlu ve kendine değer veren bir adam olduğunu gösteriyordu. Gecelerini uykusuz geçiren bir kişi gibi gözaltı torbaları oluşmuş, alnını kırıxıklık kaplayan İnalçık ise çekik gözlerini parlatarak, Kara Hitaylar ile yaptığı savaşlar hakkında hikâye anlatıyordu. O, Karaca Hacib gibi ağır ve mütevazı değil, iradeli ve gayretli görünen yüzünde gurur ve kibirden eser yok, heyecanla hararetle konuşuyordu.

- Talas boyundaki savaş tarih sayfasında ebedi olarak kalacaktır. Düşmanın otuz binden fazla ordusu nehir kıyısında duruyordu. Bizim ordu davullar çalıp, saf tutuyordu. Ben zırh giyip, atlara kurşungeçirmez yelek koyup, bir tümen atlı mızrakçı asker ile düşmanın sağ tarafından arkasına geçtim. Düşmanı ortaya alıp biraz savurduk ki, o kaçacak yer bulamadı. Kara Hitay şaşkınlıkla, dağa kaçtı, birkaç bin askeri bizim atların ayakları altında çiğnendi... - İnalçık öyle heyecanla anlatıyordu ki, onu dinleyenler onun sözüyle büyülenip, savaş manzarasını kendi gözleriyle görüyormuş gibi sessizliğe büründüler. Vali kendi hikâyesini tamamlayıp, derin bir iç çekti, yavaş bir şekilde konuştu:

- İşte, şimdi Moğol talihsizce üstümüze ordu gönderiyor. Eğer biz var gücümüzü Sır kıyısına toplayaydık, Cengiz'in ordusunu dağıtırdık. Bizde asker çok, silah-cephane bol, tecrübeli komutanlar fazlasıyla mevcut. Ne yazık ki, biz bu kuvvetleri bir yere toplamadan, tersine yayıyoruz.

İnalçık saray veziri Şahabiddin Hivegi'nin sultanın huzurundaki kurulda söylediği sözlerini tekrarlıyordu. Kurulda sultan saray vezirinin fikrine kulak vermemişti, her kale kendi başına savaşsın, Moğol orduları yayılıp gidince, onları yenmek kolay olur, diye düşünüyorlardı. Karaca Hacib de bu son teklifi destekleyen ileri gelenlerden biriydi.

- Ben sultan hazretlerinin her bir kararı hatadan uzaktır, diye bilirim, -dedi Karaca Hacib burun deliklerini gererek. – Bunu bilin ki, Moğol kağanının ordusu gerçek savaşı henüz görmedi. Haydi, Moğol bizimle birlikte savaşıp görsün.... göstereceğiz. Harezmsah askerinin bu zamana kadar hiç kimseye yenildiği yok ve yenilmeyecektir.

- Doğrusu, -dedi İnalçık kaşlarını çatarak. – Eğer biz

gaflet uykusuna yatmadan, savaşa güzelce hazırlanırsak, Moğol'un bütün dişini söküp alırız.

- Kederlenme, Gayirhan. İlk savaştaki gibi Moğol ordularını harap edeceğizdir, dedi Hacib gururla.

İnalçık bu adamın düşüncesizliğine, esassız övünmesine, çocukça düşünce kurmasına şaşırdı. Kendini beğenmiş kişilerin ciddi bir engelle karşılaştıklarında suya düşmüş ekmek gibi şişip, sonra yumuşayıp söndüğünü ömründe çok görmüştü.

Gezi ve eğlence için çağırılan yerde böyle sözlerin faydasız olduğunun İnalçık farkına vardı. Sultanın anlamsız kararından dolayı keyfi kaçan şehir valisi, saflık edip, kendi fikrini açıkça söylediği için çok pişman oldu. Üstelik kimin önünde? Söz anlatılamayan cahil ve yapamayacağı şeyler hakkında övünen bir kişinin önünde! Çok yazık! Konuyu değiştirmek için:

- Karaca koşuğu güzel söyler, diye duymuştum, haydi, Aysulu ile söyleyin de görelim, - dedi.

Yumruğunu baldırına dayayarak oturmuş Hacib'in tabak gibi yüzü parladı, bir kase kımızı döküp, Aysulu'ya uzatırken, sesini yükselterek:

Sırderya'dan ördek uçar boynunu uzatarak,

Bana bakar bir nazenin gözünü süzerek.

Gayirhan'ın koyunları çok, yilkısı çok,

Yaylalarda kıkırdayarak gider top top.

Sayısızdır sığır, boğa, devesi,

Hepsinden güzel imiş ak biyesi.

O sondaki sözlerini söylerken, Aysulu'ya bakarak, göz kırptı. Anlamsız benzetmeye sinirlenen Aysulu kaseyi tekrar doldurup, Hacib'e uzatırken, kara saçlı küçücük güzel başını sallayarak cevap verdi:

Haset etme sen başka birisinin haline,

Göz dikme İnalçık'ın helaline.

Koşuk söylersen, bilerek söyle, yalan söyleme,

Sakindir diye ak biyeden tepik yeme.

Otağdakiler Aysulu'nun cevabına hayran olup, gülüştüler. Bu güzel kadın rakibinin her bir nüktesine marifetli bir kılıç ustası gibi marifetle cevap

verip, onun her bir darbesini çürütüyordu. İnalçık ise dili kılıç gibi keskin hatununun zil gibi sesini ve akıllıca cevaplarını duyunca zevkleniyor, boğazından gayri ihtiyari çıkan sesler ile hatununa cesaret veriyordu.

Karaca Hacib gittikçe saçmaladı ve şakaları kabalaştı. << Beyaz at >> sözünü takiben, edep sınırından çıkmaya başladı. Ama Aysulu da güçsüz görünmeden, ustalıkla ona geri cevap veriyor, otağ etrafına toplanmış adamları güldürüyordu. Hepsinin gözü yanakları bir elma gibi kızaran Aysulu'da idi. O yeni yeni sözler, benzetmeler bulup, rakibini duvara çarpıyordu. Nihayet, Hacib yenildiğini kabullenip, saygı gösterdi.

Böylece ziyafet sevinç ve eğlence ile sonlandı.

IX

Şehir ve civardaki köylerin ahalisi tarafından Otrar kalesinin zarar görmüş yerlerini düzeltmek ve kale etrafındaki siperleri temizlemek, derinleştirmek için seferber olundu. Arazi sahipleri, tüccarlar ve zenginler elinde ezilen halk tekrar Moğollar'a yem olmak istemezdi. Emekçi halk daha yakında Kara Hıtayların zulmünden kurtulmuş, yabancı memleket istilacılarının Kıpçak hanlarından da katı yürekli, acımasız olduğunu bilirdi. Kara Hıtaylar ile girilen savaşlarda kaleye birçok zayıat verilmiş, bazı yerleri yıkılmıştı. Bunları düzeltmeden, şehri koruma altına almak mümkün değildi. Halkın bir kısmı kuşatma vaktinde, şehri su ile güvenilir kılan havuzları temizlemeye başladı. Şehrin içi arı kovani gibi vızıldaşüyor, her tarafta omzuna hasır koymuş veya uzun saplı kürek kaldırıp işe koyulmuş kişiler göze çarpıyordu. Şehrin üstünü bulut gibi kaplamış toz-kum, yaz güneşi ışığında altın zerrelere gibi parıldıyor, ağaç yapraklarına, gül dallarına, insanların yüzüne yapışıyor. Halk kendi ana şehrini sağlamlaştırmak için canını esirgmeden fedakârlık gösterdiği zamanda gündelikçi tutup, kendilerini ağır çalışmadan kurtaran tüccarlar altın-gümüşlerini ve mücevheratlarını küçük çömleklere koyup, toprağa gömmekle uğraşıyorlardı.

Ağustos ayının on beşine gelince, şehir düşmana sürekli karşılık göstermeye hazır oldu. Kalenin zarar gören yerleri tamir edildi, temizlenen siperler, şe-

-hir içindeki havuzlar suyla, şehir ambarları tahılla dolduruldu. Civardaki çiftçiler acele edip, arpa-buğdayını oraklayıp, dövüp, at arabalarında şehre taşımaya başladı.

Üzengi ustaları ve demirciler son defa şehir yakınındaki Arslan Dede mezarına seyre çıkmışlardı. Onlar mezar başında beş tane koyunu kesip, bir tanesini şeyhlere hibe ettiler, dört tanesini de büyük kazana koyup kavurma pişirdiler.

Sıra kavaklar gölgesine yayılmış uzun yorgancıklar üzerinde bağdaş kurmuş yemek yiyorlarken, zanaatkarlar memleket sınırına yaklaşıp gelen Moğollar hakkında ve memleketi savunma hakkında konuşuyorlardı. Fikirlerini meşgul eden kara düşüncelerden kendilerini uzaklaştırmak için söz konusunu değiştirmeye ne kadar çabalasalar da, söz dönüp dolaşıp, gönüllerini huzursuz eden o konuya takılıyordu. Memleket üstüne felaket hortumu bastırıp geldiği zamanda başka şey gönle sığar mıydı?

- Ahiler, gelin şimdi, günden güne yayılıp gelen düşmanı def etme çareleri hakkında söyleşelim, diye konuşmaya başladı ahiler aksakalı Abdülmecid usta, ağarmış koyu kaşlarını çatarak. – Otrar kalesi kapalı ve sağlam olsa dahi, Moğol gibi düşmanı def etmek kolay bir iş değil. Eğer ulus, özellikle, biz zanaatkarlar orduya yardım etmezsek, işleri harap olacak. Gece gündüz vali efendi zanaatkarların başlarını huzurlarına davet edip, bu hususta fikir istiyordu. Her bir meslek sahibi kendi yoluyla orduya yardım etmeye söz verdi. Ben sizin adınıza, biz ok, mızrak, kılıç-kalkan, zırh-zincir yapıyoruz, yararlı şekilde orduyu temin ederiz, diye konuştum...

Aksakal acele etmeden, durup durup uzunca konuştu. Zanaatkarların bazıları onun sözünü taraftarlıkla dinliyor: << Gerçekten, doğru söylediler, yardım edeceğiz >> , diyerek onun sözünü tasdikliyor, kimileri de alınlarını çatıp, toprağı eşeleyerek oturuyorlardı. Esmer tenli, zayıf ve öfkeli bir zanaatkâr ara sıra homurdanıyordu.

Sözünü bitirdikten sonra aksakal avucunun arkası ile göğsüne düşen gri saç sakalının altından kaldırıp, ucunu ısırıp, bıyık altından gülerek, homurdanarak oturan kişiye bakıyordu.

- Baykadem, siz bir şey mi diyacaksınız yoksa? Konuşun, kulağımız sizde.

- Söyleyeceğim söz şu ki, biz bu zamana kadar Kıpçak beylerine vergi ödeyip, onları besledik. Şimdi onların kendileri düşmanı savuştursunlar.

- Moğol beyleri gelip, derini diri diri yüzse olur mu?- diye onun sözünü böldü yanındaki bir ihtiyar.

- Şimdi ise Kıpçak beyleri yüzüp alacaklar.

- Kıpçak beyleri paramı alırsa, Moğol canını alacak.

- Moğol gelip, soyumuzu kırsa, kadın ve namusumuzu pazara çıkarıp satsa iyi mi?

- O halde Kıpçaklara büyükler kendileri yardım etsinler, karıncayı at yapıp savaşa çıksınlar, dedi birisi.

Aşağıda oturan gençler bu sözü duyup, kıs kıs güldüler.

Aksakal öfkeyle:

- Yeter, gevezeliği bırakın!- diye azarladı. - Sözüme kulak verin, ahiler, diye konuşmaya başladı yine herkes sessiz olduktan sonra. –Baykadem’in sinirlenmeye hakkı var. Kara Hıtaylar kovulduktan sonra şehir yönetimi biz zanaatkarları gümrük vergisi ile baskıladı. Biz birkaç kere vali efendiye şikâyet ettik, önce dinlemediler, sonrasında vergilerin sayısını azalttılar. Eski zamandan beri biz zanaatkârlar vergi yani gümrük vergisi sözünü duymamıştık. Ama şunu bilin ki, Moğol gelirse sadece vergi ile kurtulamayacaksınız...

Aksakal, Moğolların halkın başına neler getireceğini sanki gözleri ile görmüş gibi konuştu. Hepsini panik bastı.

- Düşmanın elinde hor görülmeyi istemeyen her bir Müslümanın silahlar yapması gerek, biz elimize kazma, çekiç, gençlerimiz de silah alsınlar, önce düşmanı def edelim, sonra kendi hocalarımızla birlikte konuşuruz, dedi aksakal sözünü bitirip.

- Doğru söylüyorsunuz, Kıpçak beyleri bizim gayretlerimizi de bilsinler. Zanaatkâr gençlerin elinde silah olursa, soyluların dili daha kısa olur, dedi bir ihtiyar aksakalın sözünü onaylayarak.

Ağustos ayının son günlerinden birinde Demirtaş sultandan izin alıp, annesini şehre göç ettirip

gelmek için bağı doğru yola çıktı. Yolda bahçe sokaklarını tozutarak, çiftçiler şehre göçüyorlardı.

Doru at üstünde kurulmuş gibi oturan yakışıklı Demirtaş'a bakınca hepsinin hevesi gelirdi. Bu delikanlı gençlik çağında arzu ettiği şeye ulaşmıştı: şimdi onun kendi atı vardı, akşamüstü onu ahırına götürüp bağladıktan sonra kadife gibi yumuşak burun deliklerini okşayıp, dizginini çıkarıp, soğuduktan sonra eyeri alıp, üstünü örtüp, sulayıp yem veriyor, sonra boynuna yavaşça vuruyordu. Onun gözünde bundan daha yüksek şans olması mümkün değildi. Ama o bu şansa ulaştığı anda ülkenin üstünde felaket baykuşu kanat çırpmaya başladı. Fakirin şansı bu ya, ağzı yemeğe ulaştığında burnu kanar.

Şimdi onun kalbi huzursuz, yüreği yüreğine sığmazdı. Doru atının başını sıvazlayıp, kamçılıyarak toprağı tozutup giderken, yetmiş yaşına basmış çaresiz annesini düşünüyordu: << Bağı bahçeyi bırakıp, şehre göçmesine nasıl razı etsem ki, öyle ya babadan miras yuvasını terk edip gitmek kolay mı? >>

Demirtaş küçücük bağı girdiğinde, elmaların kızardığını, çit üzerindeki üzümün büyüdüğünü görünce, kalbi daha fena huzursuz oldu: << İşe bak ki cennet gibi bahçelerimizi bırakıp, kaleye gizlendik! Bu korkaklıktır! Düşman üstüne aslanlar gibi üşüşüp gitmeden, fareler gibi yuvaya saklanmak er kişinin işi değil. Ne yapalım, sultanın emri bu! >> Bu zamana kadar adını hürmetle ağza aldığı sultana o şimdi içinden en edepsiz sözlerle sövüyordu. Fakat eyvana arkasını verip, açık kahverengi seccade üstünde tesbih çekmekte olan annesinin kamburlaşan, zayıf bedenini gördüğünde bütün her şeyi unuttu, gönlü yumuşayıp, kalbi şefkat ile doldu. Yaşlı kadın atın burnundan solumalarını duyunca, dönüp baktı. Yerimden kalkayım derken, entarisinin eteğine bastı ve sendeledi. Oğlu atılıp ona yardım etmeseydi, düşecekti.

- Gel, oğlum, iyi misin? Niçin dün gelmedin?, dedi o gülümseyerek.

- İş çok. Şehri sağlamlaştırıyoruz.

Demirtaş mümkün olduğunca basit bir dille memleketin durumunu ifade etmeye çalıştı.

- Bağı bahçeyi bırakıp, kadınlar gibi kale içine mi saklanıyorsunuz?, diye sordu yaşlı kadın alayla.

- Sultanın emri bu!, dedi Demirtaş kıpkırmızı olup.

- Allah alsın sultanı!, yaşlı kadın kendini tutamadan gevezelik etti. – Yüreğinde ateş olsa, feryat edip düşman üstüne saldırmaz mı? Yazıklar olsun ki yuvasına gizlenip, kendi vatandaşının bağ bahçelerini düşmanın ayakları altına aldırırsa!

Demirtaş annesinin sözüne kulak verip gülümsüyor << Ne kadar yaşlanmış olsa da, yaşlı kadın olayı birçok ileri gelene göre daha doğru anladı >>, diye düşünüyordu. Bağ evini bırakıp, şehre göçmek gerektiğini söylediğinde yaşlı kadın öfkeleni.

- Niçin bağ evini bırakıp gidecekmişim!, dedi öfkeyle. – Hiçbir yere gitmeyeceğim, buradan ölüm çıkar.

Demirtaş ah çekip, yerinden kalktı ve bahçeye girdi << Annem hiçbir zaman burayı bırakıp şehre gitmeyecek bahçesinden, büyüdüğü topraktan ayrılırsa ölecek. Bu evin bahçesini ebedi kılacağım diye dedem öldü, her bir karış yer dökülen ter ve gözyaşları ile sulanmış. Ama yaşlı kadını bırakıp gidersem, Moğollar ona zayıat vermez mi ki? Bu yerde onu bırakmak tehlikeli. Yine de bir defa daha yalvarıp göreyim, keşke razı olsa! >>

Ama yaşlı kadın kendi sözünde kararlıydı, oğlunun yalvarıp yakarması onun ihtiyarlamış sinirlerine zerre kadar etki etmedi.

- Allah'ın izniyle, dedi dudaklarını şapırdatarak ihtiyar kadın. – Sen beni merak etme. Yaradan'a samimi bir şekilde sığınırsam, bu vatanım olan kulübem demirden kaleye döner, düşman bana hiçbir şey yapamaz.

- Moğol alçak, acımasız diye duyuyorum, size zarar verirler diye korkuyorum, dedi Demirtaş annesinin ak saçlarını okşayarak.

- Bana hiçbir şey olmayacaktır, dedi ihtiyar kadın kendine inanmış bir şekilde, -sen öldürecektir diyorsun, ihtiyar bir kadını öldürünce şah mı olacak Moğol, o kafirlerin de annesi vardır.

İhtiyar kadının bu gerekçesi ona kuvvetli şekilde etki etti. << Gerçekten, ihtiyar bir kadını öldürüp ne menfaat elde edecek Moğol? İyisi mi, onu bu yerde bırakıp, yiyeceğini tedarik edip gideyim. Zorla götürmek olmaz >>, dedi kendince, ama o an hemen yüreği bir şeyi sezmiş gibi ürktü.

Binbaşı Kulnazar hoca kendi bölüğü ile birlikte kapıdan çıkıp doğuya doğru yol aldı. Karşıdaki bağlar üzerinde yükselen güneş süvarilerin başlarındaki parlak miğferlerde, omuzlarındaki zincir zırlarda belirip gözlerini kamaştırıyordu. Toynaklar altından havaya yükselen toz toprak atların burnuna girip kişnetiyordu.

Yakın zamanda yüzbaşılık mertebesine yükseltilen Demirtaş binbaşının yanında atını sürerek gidiyor, koruyucusunun sözlerine dikkatle kulak veriyordu.

- Düşman kaçmaya başladığında sen coşkuyla gidip, arkasından boş yere kovalama, tuzağa düşersin. Karahıtaylar kaçarak savaşırldı, Moğollar ile bunlar akraba. Kuş yuvasında ne görürse onu yapar, derler.

Demirtaş savaş sırasında kendi liderinin bu kadar ağırbaşlı ve kaygısız olmasına hayran kalıyordu. Kendisinin ise kalbi heyecanla atar, sinirlenir, yüreği sıkışıyordu.

Birlik bağdan sokaklardan geçip, geniş bir tarlaya çıktıktan sonra askerler yayıldı. Demirtaş kendi bölüğünün başına geçti.

Göçmen haberciler düşmanın doğu tarafından gelmekte olup ileri yaklaştıklarını haber vermişlerdi. İnalçık kapıları örtmeden önce düşmanla savaşıp görmek istedi.

Demirtaş kendi lideri ile kartal gibi kanadını germiş ordunun ortasında gidiyordu. Çok geçmeden, önceden gönderilmiş gençler nefes nefese at sürerek geldiler, düşmanın öndeki kısmına rastlayıp, güç bela kaçarak kurtulduklarını anlattılar. Kulnazar binbaşı atını kamçılıyarak sürüp gitti. Atlılar onun arkasından beklemeden sıra sıra sürüp gidiverdiler. Düşman süvarilerinin görünmesiyle birlikte ortadan Kulnazar lider olarak bir grup atlıyla ayrılıp, kılıç çıkarmış şekilde düşman üstüne at sürdü. Sağ ve sol kanat yay gibi eğilip, düşmanı iki yanından bastırmaya başladı. Moğollar iki-üç dakika savaştıktan sonra arkalarına bakmadan kaçtılar. Demirtaş daha savaşa girmemişti. Kulnazar hoca Moğolları kovalamadan geriye dönmeyi emretti. Savaşta ölen Moğollardan on-on beş tanesinin kellesini kestirip, çuvallara koydurdu. Bu vakte kadar savaşı görmemiş Demirtaş kana bulanmış bu çirkin kelleleri gördüğünde sersemleyerek, içi bir tuhaf oldu. Onun

suratını ekşittiğini görünce, binbaşı bıyık altından gülerек:

- Miden bulanmışa benziyor , dedi. Başta böyle olur, sonra alışacaksın.

Otrarlılardan on dört tanesi ölmüş, beş-altı tanesi yaralanmıştı. Yaralıların yarasını sarıp, ölüleri kişneyen atlarına yükleyip, kaleye geri dönmeye başladılar.

* * *

Güzün gelmesiyle birlikte Cengizhan birkaç yüz bin atlı ve yaya askerden ibaret büyük ordusunu harekete geçirip, Otrar'a ulaştı. Moğollar şehri savaş geleneklerine uygun olarak çevrelemeye giriştiler. Evvela su yollarını gizleyip, şehre sudan girilmesini önlemeye koyuldular. Mancınıklardan durmadan taş atıp, büyük yaylardan ok yağdırdılar, bu anda güçlü destekçiler kale etrafındaki hendekleri doldurmaya başladılar. Karluklar, Uygurlar ve başka halklar da Moğollar'ı takip ederek gelmişlerdi. Moğollar hendek doldurmak gibi en ağır ve tehlikeli işleri bunlara yaptırır, ganimetin ise pek az kısmını verirdiler. Kale koruyucuları dolu gibi yağmakta olan taş ve oklardan sakınmak için kendilerini sığınağa aldıklarında Uygur ve Karluk destekçiler hendeğin çokça kısmını doldurup bıraktılar. Onların bir kısmı şehir etrafındaki kavakları kesip, uzun merdivenler hazırlamaya başladılar. Moğollar kale muhafızlarını oyalamak için kapıların önünde kargaşa çıkarıp, yalandan saldırıya geçiyor, bu anda hendeklerin doldurulduğu yerlerden yan yana iki kişi sığacak kadar büyük merdivenleri koyup, piyadeler kale tepesine yavaş şekilde çıkmaya çalışıyorlardı. Moğollar civardan sürüp getirdikleri esirleri merdivenden çıkmaya mecbur bırakıyorlardı. Zavallı esirler iki ateş arasında kalmış: Yukarıya çıkmayalım deseler, Moğollar arkalarından vuracak, çıkalım deseler, muhafızların ok ve mızrağına saplanacaklardı. Fakat Moğolların bu çabası her seferinde başarısızlığa uğruyor, çünkü uyanık muhafızlar düşman nereden saldırırsa, orada hazır bulunup onları merdivenleri ile alaşağı ediyorlardı. Şehir zanaatçılarının oğulları da silahlanmış, asker safında durup, kaleyi korumaya çalışıyorlardı. Bazen Kulnazar binbaşı gah o kapıdan, gah bu kapıdan atlı askerleri ile çıkıp, Moğollar ile çarpışıyor, onları kale altından kaçırıyor, kaleyi taşa tutan aletleri bozup, derhal yine kaleye giriyordu.

Moğol komutanları sert savunma yapılan, erzak ve su bol olan bu sağlam kaleyi bir hamle ile almaya gözleri yetmedikten sonra, onu uzun sürede kuşatmaya karar verdiler.

XI

Cengizhan kendi çadırını Sufi kapısı karşısındaki tepelik üstüne kurmuştu. Kaleden atılan ok ve taşların ulaşamadığı bu tepeliğin çevresine hendek kazılmış, etrafı toprak duvar ile sarılmıştı. Tepenin tam ortasına altın kapılı sarı ipek çadır kurulmuştu. Bu kağanın çadırı, o cihangirin dört oğlu ve noyanlarının çadırları ile çevrelenmişti.

Akşam vakti.. Esinti, çevredeki bahçelerden olgunlaşmış meyvelerin aromatik kokusunu alıp gelmekteydi.

Cengizhan kenarları kaldırılan çadırında dört oğlu ve meşhur noyanları ile toplantı yapıyordu. Baş köşedeki altın döşek üstüne kağan, ipek yüzlü yastığa dirseğini koymuş bir şekilde Cebe noyana keskin gözlerini dikip, onun sözlerine dikkatle kulak veriyordu. Bu anda altmış dört yaşına girmiş kağan görkemli, uzun sakallı hala gözü pek bir yaşlı adamdı. Yanakları çıkmamıştı, yüzü köse Moğolların yüzüne benzemezdi. Şimdi o tecrübeli komutanının yuvarlak, bir tüyü olmayan yüzüne bakıp, elmas gözlü yüzük takılmış parkmakları ile kızıl sakalını sıvazlıyordu. Sol taraftaki saygın yere onun dört oğlu: Cuci, Çağatay, Oktay(Ögeday) ve Tuluy oturmuş, sağ tarafında meşhur komutan Cebe noyan, Ulak noyan, tek gözlü Subutay yiğit ve Saktu diz çökmüş şekilde oturuyorlardı. Cebe noyan bundan sonraki hareket hakkındaki fikrini beyan etmekteydi.

- Türkistan ilinde Otrar kalesi gibi korunaklı ve sağlam kale yok, diyordu o kaşlarını çatarak. – Üç günden bu yana bütün gücümüzü harcayıp, bir yere varamadık. Bu gibi kapalı kaleleri tek saldırıda almak mümkün değil. Hisar halkı savaşçı, gençleri ok atma dersi almış. Bunlardan başka, tahminime göre, İnalçık'ın elli binden fazla askeri var...

- Elli sekiz bin, diye laf attı Cengizhan.

Cebe noyan konuşmayı durdurup, başını eğdi, sonra sözünü devam ettirdi.

- Gerçekten, böyle. Kale içinde asker ve halk çok. Şimdi onlar direniş gösteriyor ama beş-altı ay sonra besinleri bitince, hangi duruma düşecekleri ortada. Bu kaleyi kuşatıp, ele geçirmek için burada yüz bin yaya ve atlı asker bıraksak... Cuci ile Çağatay efendiler bu işe baş olsalar, Saktu bir kısım askerle Sırderya boyundaki kaleleri zapt etmek için gönderilse, kalan ordu kağan hazretleri ve ulu noyan Tuluy Han başkanlığında Kızılıkum yoluyla Buhara ve Semerkand üzerine gitseler...

- Otrar'ı benimle Ögeday'a bırakıp gidiverin, başkalarının yardımına muhtaç değiliz,, diye noyanın sözünü kesti Çağatay. Büyük ağabeyi Cuciye gözünün göresi yoktu. Çağatay'ın kedininki gibi oldukça yuvarlak yüzü şişmiş, ela gözleri parlıyordu. Ondan daha yukarıda oturan yüzü dar uzun, başı küçükçe Cuci küçük kardeşinin sözünü duyunca kıpkırmızı oldu, çünkü bu söz ona çok dokunmuştu. Çağatay'a laf değdirip, bir-iki söz söylemek için ağzını bozacak ki, Cengizhan Çağatay'a gözlerini fal taşı gibi açarak:

- Yeter, ulu noyan konuşmaktayken sözünü keserek ne yapıyorsun!, diye kızdı. Cuci ağzına gelen kötü sözleri söylemediğine memnun oldu. Rengi kaçan Çağatay diz çöküp, babasından af diledi. Herkesin nefesi kesildi.

Yaşı kırkları aşmış olan Cuci kendini bağımsız bulur, küçük kardeşleri gibi babasına dalkavukluk yapmazdı. O babasının ölümünü ve bütün iktidarı ele alış zamanını sabırsızlıkla bekliyordu: << Babam sevgili en genç oğlu Tuluy'u kendi tahtına oturtacak olsa gerek. Ama bu cılız ve iradesiz küçük kardeşimi << gah >> dediğinde koluma kanat yaparım, bütün hakimiyeti elde ederim, neşeli, temiz kalpli Ögeday ise benim çizgimden çıkmaz. Ama Çağatay kararlı olabilir. Bunun hakkında sonra düşünürüm >>, diyordu içinden.

Tilki gibi kurnaz, yılan gibi uyanık olan Cengizhan alçakgönüllülükle kaşını çatarak oturan ilk oğluna bakıp, onun yüzünden gönlündeki kara düşünceleri okumuş gibi oldu. Bunun için ona tatsız bir bakış attı, müsaade isteyip sözünü devam ettirmekte olan Cebe noyandan sonra konuşanlar onun düşüncesini destekleyip, ilave tarzda bazı düşüncelerini ortaya attılar. Sonra Cengizhan dirseğini yastık-

-tan çekip, kendini doğrulttu ve kızıl sakalını sıvazlayarak yavaştan söze başladı:

- Her bir sözümü küpe gibi kulaklarınıza takın, her zaman biz düşmanın değil, düşman bizim buyruğumuza itaat etmiştir. Talih kuşu daima bize yardımcıdır. Harezmsah'ın kararıyla bölünüp gitmiş bu büyük ülke halkını kendi irademize itaat ettirmek o kadar zor değil. Ama buranın insanları savaşçı, komutanları deneyimli. Bildiğime göre, sultanın üç cesur komutanı var. Onların biri Celaleddin Mengüberdi, ikincisi Hucend valisi Timur Melik, üçüncüsü de Otrar valisi, Türkan Hatunun yeğeni İnalçıktır. Sultan ile Mengüberdiye karşı Tuluy ile Cebe noyanı alıp kendim giderim. İnalçık'ı etkisiz hale getirmesi için burada Çağatay ile Ögeday'ı bırakacağız. Timur Melik ile hizmet etmeye Ulak noyan ile Saktu'yu göndereceğiz. Cuci ise Cend, Binakent ve Yenikent'i kuşatsın.

Cengizhan Orta Asya şehirleri, kaleleri, meşhur komutanlar ve ordu hakkında birçok bilgi toplamıştı. O, uykusuz gecelerde kurduğu planlarını beyan ederken, oğulları ve noyanlarını kendi açıkgozlülüğü ve hafızasının gücüyle hayretler içinde bırakıyordu.

Toplantı bitince, Cengizhan ayaklarının uyuşmasını geçirmek için yerinden kalkıp dışarıya çıktı. Oğulları ve beyleri de yavaşça kalkıp, tek kelime etmeden onun arkasından takip ettiler. Çadırlardan on beş adım kadar ileride, iki taraftan demir zincire bağlanmış kaplan önünde on bir- on iki yaşlarında bir çocuk duruyor, elindeki uzun sopayı kaplanın burnuna götürüp sinirlerine değiyor, kaplan ise keskin dişleriyle gülümseyerek, gözlerini kısarak kükrüyordu. Öndeki ayağı ile sopayı yakalamak istediğinde, çocuk yanındaki silahlı delikanlıya bakıp, kahkahayla gülüyordu.

Cengizhan çocuğun yanına gelip, onu kolundan tuttu ve daha ileriye götürdü. Çocuk onun gözde torunu, Cuci'nin oğlu Batuydu. Kağan torununu cesaretlendirerek yetiştirmeye çaba gösteriyor, onun kaplanla oynamakta olduğunu gördüğünde öfkelenmek bir yana dursun, aksine, memnun olmuştu. O dar uzun ak yüzlü, çekik gözlü torununa yavaşça eşlik ederken:

- Otrar şehri içinde bundan da güçlü bir kaplan var, dört yüz elli elçinin başını almış, dedi.
- Çağatayla Ögeday amcan o kaplanı tutup, zincire bağlayıp getirecekler.

Batu'nun gözleri parladı:

- Gerçekten mi? Güçlü kaplan, öyle mi? Dede, söyleyin, onu çabucak yakalayıp getirsinler...

- O, iki ayaklı bir kaplan. Adı Gayirhan. Çağatay amcan onu yakalayıp getirirse, zincirleyip her şekilde sokacağız. Şimdi git oyna, benim işim başımdan aştı.

Aradan üç gün geçince, Cengizhan; Çağatay ve Ögeday'a yüz bin asker bırakıp, kendisi sevgili oğlu Tuluy ve büyük Noyan Cebe ile Kızılkum bozkırı yoluyla Buhara üzerine ordu gönderdi... Ordunun bir kısmı Ulak noyan önderliğinde Hucend'e, bir kısmı Cuci önderliği altında Yenikent ve Binakent tarafına doğru yola çıktı. Otrar kalesi altına akıp gelen bulanık ırmak dört kola ayrılmıştı.

Moğollar Otrar'ı uzun süre kuşatıp, dayanıklılığını kaybettirmeye karar verdiklerinden sonra kale altından daha uzağa gidip, onu demir halka gibi kuşattılar. Çağatay askerlerine sırayla kendi çocuklarının yanına gidip, bir iki gün onların yanında durup gelmeye izin verdi. Moğolların çocukları öküz ve develerin kullandığı uzun şemsiyeli arabalara binip, ordu arkasından gelmekteydiler. Bekar çeriler ise onar onar ayrılıp, civardaki sahipleri bırakılan bahçelere gider, bal gibi tatlı meyvelerle karınlarını ve heybelerini doldurup, akşamüstü ordugaha tekrar dönerlerdi.

Onbaşı Tukçar önderliğinde bir grup çeri bahçelerde aylak aylak gezerek, yeni yapılan bir kapı önünde durdular. Kıl duvar üstünden bol miktarda olmuş şeftali ve erikler sokağı gözetliyordu. Bir Moğol kapıyı itti, açılmadı. Çeriler kapıyı kırarak, bahçeye girdiler. Yeni yapılan eyvanda Demirtaş'ın annesi açık kahve seccade üstünde oturmuş, tespih çekiyordu. İhtiyar kadın İsmi Azam duasını okuyup tekrar tekrar dua ederken avlucuğum şimdi demir avluya döndü, hiçbir düşman buraya giremez, diye düşünüyordu. Moğollar musibet gibi avluyu basıp girince, ihtiyar kadın başındaki saçları uzamış, yuvarlak yüzleri gördü. İlk başta onları Yecüc-Mecüc diye düşünüp, salavat getirdi. Ama bununla da onları def edemedi.

Moğollar arasında yerli halkın dilini bilen Karluk bir delikanlı vardı. O delikanlı ihtiyar kadına çirkin, lekeli yüzünü çevirip, kadınlarıinki gibi ince bir sesle:

- Ninecik, sana konuk olmaya geldik. Gizlediğin pişileri ortaya çıkar, dedi.

Saçları pamuk gibi ağarmış ihtiyar kadın gözlerini büyükçe açıp, şaşır kaldı. Karluk delikanlı kendi emrini tekrarladıktan sonra ihtiyar kadın yerinden kalktı ve davetsiz misafirlere içinden beddua ede ede, odaya girdi. << Eğer söylediklerini yapmazsam, sandığımı dağıtıp, hamurlarımı bir tane bile bırakmadan alıp giderler, çaresizim >>, diye düşündü yaşlı kadın. Düşünmeden büyük bakır tepsiye beş-on tane kızarmış hamur, bir avuç pişi ve olgunlaşmış üzümünden iki-üç salkım koyup, onu koluyla tutmuş halde getirip, << misafirler >>in önüne yavaşça koydu. Sonra tekrar seccade üzerine oturup, tesbihini çekmeye gitti. Ama düşünceleri darmadağın olduğu için << analiz >> ini devam ettiremedi. Akarsuda yıkanmayı büyük bir günah diye bilen Moğollardan pis koku geliyor, ihtiyar kadının midesi bulanıp kusası geliyordu.

Üzümü ekmekle katık edip şapırdatarak çiğneyen askerlere o nefretle bakıp, içinden onların ölmesini diliyordu. Biraz sonra, Karluk delikanlıya:

- Bu yer yutanlar nereden gelmiş, yüzleri böyle soğuk, kendileri böyle pis kokulular kim?, diye sordu.

- Ana, onlar Moğol, diye cevap verdi genç, ekmeği çiğneyerek. – Cengizhan'ın çerileri.

- Sen bizim gibi konuşuyorsun, soydaşımıza benziyorsun, onların arasında ne yapıyorsun?

- Ben Karluk boyundanım, dedi delikanlı üzümün çekirdeğini yere tükürüp, bizim hanımız Arslan han Cengiz ile Otrar'ı kuşatacak.

- Belaya uğrasın Arslan Han, dedi ihtiyar kadın titreyip-ürperip, Allah'ın işine bak ki Moğol hizmetine girip, kendi vatandaşlarını öldürecek. İlahi, padişahın cehennemin dibine gitsin!

İhtiyar kadının şansına Karluk genç hiçbir şey anlamadı. Karluk Müslüman değildi, o Arapça-Farsça sözler karıştırılarak konuşulan sözü anlayamazdı.

<< Misafirler >> tepsidekileri bitirip, bahçenin içine girdiler. Üzümlerin seçilmiş olanlarını(en iyilerini) yiyip, torbalarını doldurmaya başladılar. İhtiyar kadın da arkalarından takip edip bahçeye girdi. Onun öfkesi taşsa da, dişini sıkıyordu. Özellikle, altın gibi sararıp, güneşte billur gibi parıldayan hüseyinleri (bir tür üzüm) koparmaya başladıklarında ihtiyar

kadının içi gitti << Oğlum şehir kalesinde bir salkım üzüme ihtiyaç duymaktayken, bu kuzgunlar oğlumun emeği ile büyümüş üzümleri yiyip tadını çıkarıyorlar >>, diye zihni-

nden birdenbire geçirip ciğerini yaktı. Aç susuz oğlunu hatırladığında karamsarlaşıp gözlerinden yaşlar saçıldı.

Bal gibi tatlı üzümü yiyip, dinlenen ve bileklerindeki güce güç katan Moğol delikanlıları tokluklarından yaramazlık yapmaya başladılar. Kılıçlarının keskinliğini bileklerinin gücünü birbirlerine göstermek için genç meyve ağaçlarını kesmeye giriştiler. Meyve ağaçlarının nasıl bir emekle yetiştirildiğini bilmeyen, bedava yemeye alışmış olan namussuzlar bu bahçenin nasıl ortaya çıktığını hiç düşünmezlerdi.

Uzun boylu, uzun kollu Tukçar kılıç kullanmada arkadaşlarından üstün olmasıyla hava atar, kalın-kalın dalları basit bir darbe ile keserdi. O bilekten daha kalın bir meyve ağacını gösterip, Karluk delikanlıya:

- Hadi, gücünü göstere, - dedi.

Karluk pişmiş kelle gibi sırtıp suratını buruşturup, kılıcı çekip gelmekteydi ki ihtiyar kadın koşarak ağacı çevreledi. Bu meyve ağacına geçen yıl erik aşılanmış olup, şimdi hızla büyümekteydi. Ömürlerinde bir tek ağaç dikmemiş Moğolların budalaca eğlencelerini gördüğünde ihtiyar kadının yüreği tutuşmuştu. Kendi çocuğu gibi bakıp yetiştirdiği bu ağaççıyı kesmek günah değil mi? O sırtıyla ağaççıya yaslanıp, onu göğsüyle engellerken, gözlerinde öfke ateşi parladı.

- İnsaf var mı sizlerde?, dedi ihtiyar kadın titreyerek.

Tukçar yanındakilere bakarak:

- Bu ağacı ihtiyar kadın ile birlikte kessem ne verirsiniz?

Onun şakacı bir arkadaşı:

- Onun ağarmış kellesini veririz, dedi.

Tukçar yaşlı kadına yaklaşıp, gülerek baktı ve aniden çömeldi, bu anda kılıç havada şingirdayıp, ihtiyar kadının başını erik ağacı ile birlikte kesti.

- Hayret verici dedi şakacı Moğol. – şimdi anlıyorum, bu kadıncık yetmiş yıldan bu yana kendi başını senin için vermeyi bekliyormuş. Sonra ayağı altındaki bembeyaz saçları kana bulanmış kafayı göstererek: - Şimdi bu manevi karpuzu çuvalına koy, diye güldü.

- Bu karpuzu sana hediye ettim, dedi Tukçar kılıcının kanını ihtiyar kadının gömleğine silerek.

Moğollar birbirleri ile şakalaşarak, kulübe-

ye girdiler, ihtiyar kadının sandığını didikleyp, pişileri, hamurları ile çuvallarını doldurdular, varlığındaki giysileri, tabutun üstüne örtülür diye koyduğu elbiselerini aldılar, eyvanın baş köşesindeki açık kahverengi seccadeyi yırtıp, ayaklarına sardılar.

XII

Moğollar civardaki bahçelerin üzümlerini sığırcık kuşu gibi talan edip, tadını çıkardıklarında, kuşatmada kalanlar bir salkım üzüm, bir tane elmaya muhtaçtı. Onlar kale tepesinden uzaktaki bağlara bakınca, yürekleri ağırlaşır, ağızlarının suyu akardı. Birkaç risk alan delikanlı validen izinsiz gece yarısı kapıdan çıkıp, yakınlardaki bağlardan üzüm, elma alıp gelmek istediler. Onlar çuvallarını doldurup, içleri içlerine sığmadan, elma-üzüm alarak gelmekteyken Moğollar yakaladılar, kulak-burunlarını kesip, kendilerini geri gönderdiler.

Bundan sonra işin sonunu düşünmeyen risk alıcıların hevesleri kırılıp ikinci defa bu işi yapmamışlardı. Ama kale içinde erzak ve su hala bereketliydi. Koruyucular pek çok koyun ve büyükbaş hayvanı kale içine getirip, soğuk bastırması ile onları kesip, tuzlayıp, tütsülemiş, askerler de azık ve tütsülenmiş et ile güzelce yemek yemişlerdi. Fakat atlı askerlerin azıkları pek azalıp kalplere sıkıntı vermeye başladı. Moğollar ilk saldırı anında içine petrol koyulan kovalar ve yanan okları atıp, birçok saman yığınlarını tutuşturmuşlardı. Bundan sonra koruyucular samanları ve ekinleri dikkatle korumaya başladılar.

Bir zamanlar Abdülmecid usta elinde çıraklık yapan Kutlukhoca demircilerden oluşturulan askeri bölüme liderlik ediyordu.

Kendi zamanında o iri yarı, neşe saçan, cesur bir delikanlıydı, gençliğinde kendi mahallesindeki çocuklara lider olup, onları komşu mahalle çocuklarına karşı <<savaş>>a götürür, her zaman burnu kanayıp, alnı yarılarak geri dönerdi. Yüzbaşı seçmek gerektiğinde, demirciler, bu göreve Kutlukhoca uygun, demişlerdi. Fakat yaşı otuzu aşmış olsa da ciddileşmemiş, gençlik gururunu kaybetmemişti.

Moğolların istilasından sonra Kutlukhoca'nın neşesi yok olup, mutsuzlaştı. Memleketin başına gelen felaketi o kendi başına gelmiş felaket diye bilir, yüreğini sıkan dertten kendini hiç avutmaya çalışmazdı. Teselli bulmak için başka araç bulunmadığından, gayretle hıncını şaraptan alırdı. Gitgide içmeden duramaz hale geldi. Bazı fitneci delikanlılar onu evlerine davet edip, şarap koyuyorlar, nöbetçilikten kurtulup, evlerine gidiyorlar ve bundan sonra haftalarca ortadan kayboluyorlardı. Kalenin Kutlukhoca'nın bulunduğu kısmında bazen seksen-doksan kişi yerine sekiz-dokuz delikanlı kalırdı, diğerleri pazarlarda aylak aylak gezip, evlerinden bu yana gelmezlerdi. Moğollar saldırıyı durdurduktan sonra kale muhafızları kaygısızlaşmışlardı. Kutlukhoca ise durmadan sarhoş oluyordu. Eğer içmeye şarap bulunmazsa, yiğitlerinden onlara misafir olmayı ister ya da şarap buldururdu.

Bir gün Sufi kapısı üstünde Karaca Hacib, Demirtaş ve Kutlukhoca üçü düşman cephesini gözden geçirmişlerdi. Uzaktaki otlakta bir grup piyade Moğol askeri kale etrafına geliyordu. Kale üstündekiler ok-yaylarını çekip, onların yaklaşmasını beklemeye başladılar.

- Acele etmeyin, ben yiğitlerimle birlikte kapıdan çıkıp onlarla savaşırım, dedi Kutlukhoca Demirtaş'a yaklaşp. Onun ağzından yayılarak şarap kokusu geliyordu.

- Bırak, bu niyetinden vazgeç, dedi Demirtaş surat asarak. – İyisi mi, onları burada durup ok yağmuruna tutacağız. Kapıdan çıkıp savaşmanın gereği yok.

- Biz de düşmana mert olduğumuzu gösterelim artık. Cesareti olmayanlar burada kalıversin ama biz çıkıyoruz.

- Ok ve kılıç yara ve darbesini görmemiş delikanlının övünüşüne bakın, dedi Demirtaş Hacib'e alay ile.

- Peki, çıkıp savaşp görsün, dedi Hacib umursamazlıkla.

Sufi kapısı Karaca Hacib'in komutasında olup, Kutlukhoca eli altındaki kısım ona tabiydi.

Kapı bekçisi atın başı gibi kıvrılmış kilide uzun anahtarı takıp öylece çevirdi ve kapıyı açtı.

Elli – altmış kadar delikanlı oklarını yay üstüne koyup

gittiler. Sonbahar sonu olsa da ince giysiler giyinmiş delikanlılar hafif adım atıp, Moğollara yaklaşıverdiler. Yüz adım kadar kaldığında aynı anda ok attılar, Moğollardan üç-dört kişi düştü. Moğollar da ok atıp, Otrarlılardan üç-dört tanesini devirdi ve arkalarına bakmadan kaçtılar. Öfkelenen zanaatkârlar, düşmanın hilesini anlamayarak, onları kovalamaya başladılar..

Kale tepesinde duran Demirtaş debelendi.

- Vay, aptallar, şimdi pusuya maruz kalacaklar!

- Vay, ahmaklar, direkt ölümün ağzına girip gitmekte olduklarını sezemiyorlar, dedi gülerek Hacib.

Demirtaş acele edip aşağıya indi ve kapı yakınındaki kervansarayda duran atlı askerlerin yanına gitti. Kendi bölüğündeki delikanlıları atlandırıp, kapıdan çıktı. Askerlerin önüne geçip, kılıcını çıkardı. Bu vakit Kutlukhoca'nın yiğitleri üstüne bir grup süvari Moğol at sürerek gelmekteydi. Demirtaş atın başını oraya çevirdi. At savaş kokusunu sezip, sert bir şekilde kişnedi, kulağını dikip, ok gibi uçup gitti. Moğollar demircileri kuşatıp, onlara saldırmaya başladılar. Demirtaş yakınındaki bir Moğol'u nişan alıp, sağ tarafından at gönderdi, yetişip onun sol omuzuna kılıç sapladı, Moğol iki parça olup, atın ayağı altına düştü. Demirtaş'ın askerleri yay gibi eğilip, Moğalları sol taraftan sarıp kesmeye başladılar. Moğollar biraz vuruşup, atlarının başını geriye doğru çevirdiler. Demirtaş onları kovalamadan, hemen çekilmeyi emretti. Gözleri fal taşı gibi açılan demirci delikanlılar yaralı ve ölmüşleri kaldırıp, acele acele kapı tarafına koştular. Kutlukhoca başına kılıç yiyerek ölmüş, baş kemiği iki kısma ayrılmıştı.

XIII

Dışarıda kar yoğun şekilde yağıyor, ama Buğrahacı'nın penceresi yarı açık, misafirhanesi sıcak, evin dört köşesine koyulmuş dört mangalda kokusuz çalı kömür çtırdayarak yanıyor misafir ile ev sahibi sofraya oturuyordu. Hacı elindeki çakı ile elma soyup, misafirin önündeki çay tabağına lime lime edip koyuyordu. Elmanın aromatik kokusu misafirhaneyi doldurmuştu.

- Vay, vay, bahçelerin kokusu geldi, dedi

Bedreddinhoca bir parça bembeyaz elmayı ağzına attı. – Allah’ın kudretine akıl sır ermez.

- Bodrumda elma çok, çekinmeden alın.

- Bu gibi nimetlerin şimdi kıymeti yok, altınla bile bulamazsın. Benim sandıktaki elmalarım bitti.

Söz dönüp dolaşıp pazardaki fiyatlar üstüne geldi. Hoca arpa-buğdayın fiyatının artıp, altın-gümüşün değerinin düştüğünü söyledi:

- Bir anda halkta kıtlık olacak, dedi bıçağını cebine koyarken. – Öyle ki fakir ve sefiller köpek-eşek eti yiyecekler.

- Otrar kalesi içinde erzak çok. Çeriler de bir yıllık azığı stoklamış, dedi Bedreddin güya erzağın çokluğundan hoşnut olmayan biri gibi homurdanıp.

Ev sahibi kıpkızıl yüzünü saran bembeyaz yuvarlak sakalını sıvazlayıp, düşünüp kaldı.

- Kuşatma uzayıp giderse, kağanın ordusu erzaksız kalır, dedi o telaşlanarak.- Her ne yapıp, Hacib’i daha hızlı ele geçirip, teslim olmaya çağırmak gerek.

- Hacib gece gündüz bendenizden iki yüz altın borç soruyordu, yarın vereceğim diye söz verdim, dedi Bedreddin kara bıyıklarının altından gülerek.

- Ne kadar istiyorsa verin, benim hesabımdan verin,

- Elbette, emrinizi uygulayacağım, dedi hoca başını eğip. – Gece Hacib benim evimde misafir idi. Sözü gelmişken bu zamana kadar hiç kimseye söylemediği, hatta İnalçık’tan da saklı tuttuğu bir sırrını bana söyledi. İnalçık’ın öldürttüğü elçilerin arasında Hacib’in dayısının oğlu Berdiniyaz Hivegi de varmış.

- Vay, Hivegi onun akrabası mıymış? İlginç! Ama bu öyle bir açık ki, ondan faydalanmak gerek.

- Ben onun yüreğine ateşi saldım. Kana kan almak hem farz hem borçtur, dediğimde, onun gözleri parladı. Anladığıma göre, kendisi kalın kafalı bir delikanlıya benziyor.

- Ne kadar kalın kafalı olursa, bizim için o kadar iyidir, diye onun sözünü kesti ev sahibi.
- Eline almak daha kolay olur.

- Sersemliği öyle ki, buraya kağanın ordusu ulaşmazdan üç gün önce iki yüz altına pazardan iki Çerkez kızı satın almış. Felaket kasırgası geldiğinde hangi akıllı adam bu işi yapar?
Kendisi Gür-

-gençten iki görevliyi, üç hizmetkârı, aşçıyı ve yemekleri tatmakla görevli kişiyi getirmiş. Kuşatma zamanında bunları yapmak doğru mu?

- Tamam, boşverin. Eğer onu kendimize boyun eğdirirsek, savaşçıları ve cariyelerine bakmak için yardımlaşırız, dedi Hacı bıyığının altından gülerek.

- Yine tuhaf bir şey var, dedi misafir önemli bir şeyi anlatacak gibi fısıldayarak: - Yıldız bilimci Abdusafi kendi dostlarına: şimdi Mars yıldızı batı tarafındadır, batıdan savaşanlar yenilir, diye söylemiştir. Tüccarlar arasında onun sözü yayılmış.

- Bu iyi bir haber. İmkânı olduğunca onu halk arasında dolaştırmak lazım.

Buğrahacı'nın dediği gibi, kaleyi kuşatan Moğolların durumu günden güne ağırlaşıyordu. Onlar üç ay içinde civar köylerdeki tahılları yiyip, sığır-koyunlarını kesip bitirdiler. Moğolların ordugâhında erzak ve saman kıtlaştı. Aslında Arıs ve Sır nehirlerinde balık bol, sahillerdeki kamışlarda yabani kuşlar çoktu. Ama Moğollar balık ve av kuşunun etini yemez, onları mekruh diye sayarlardı.

Çağatay kendi askerinden kıyasla şehir içindeki hainlere çok ümit bağlıyordu. Buğrahacı'nın adamları onun mektuplarını oka sarıp işaretli yere gönderiyorlardı. Moğollar bu mektuplardan şehir içinde olan olaylardan haberdar oluyorlardı.

Demirtaş bazen kendi yiğitleriyle kapıdan çıkıp, düşmana saldırıyor, bazen Moğollardan esir de alıp geri dönüyordu. Düşmanın niyetinden haberdar olmak için esir almak gerekliydi. Moğollar da şehre giremeden kalan itibarlı insanlardan birkaç tanesini rehin olarak yakalayıp bulunduruyordu. O zamanın âdetine uygun olarak, her iki taraf esirleri kendi insanlarıyla değiş tokuş ederek alıyorlardı.

Değiş tokuş edilenler arasında Demirtaş'ın bahçe komşusu tüccar Buzruk(Büzrük) Hoca da vardı. Şehir kapısı yanında Demirtaş onunla selamlaşarak:

- Nasıl oldu da Moğol iline düşüp kaldınız? – diye sordu.

- Ticaret yapayım diye Hucend'e gitmiştim, diye söze başladı bembeyaz sakalı kirlenen solgun tüccar. – Fazlasıyla fayda gördüm ama nasılsa geç kaldım. Moğollar benden daha önce buraya gelmişlerdi. Kendi bağımda saklandım ama kurtuluş olmadı, düşman eline düştüm. Beni öldürmek istediler. << Varlığım

var, altın vereceğim >> dedim. << Otrar'da altının var mı? >> dediler, << var >>, dedim. Beni öldürmediler, saygı ve hürmetle baktılar. Varlığı, gücü kuvveti olmayan kişileri Moğol öldürdü...

Çoktan beri tanıdıklarıyla karşılaşmamış tüccar durmadan konuşuyor, gönlünü ferahlatmaya çalışıyordu. Fakat Demirtaş'ın düşüncesi karmakarışık, tüccarın sözleri o kulağından girip, bu kulağından çıkıyordu. Onun akli fikri annesinde, annesini bağda bırakıp geldiği için daima pişmanlık duyuyor: << Kendi haline bırakmadan, şehre getirsem olurmuş >>, diye üzülmüyordu.

- Benim yaşlı annem dünyada mı?, diye sordu o kalbini avuçlayarak.

Tüccar duraksayıp:

- Ölüm herkesin başında var, oğlum, dedi. – Moğol talihsiz ihtiyar kadını öldürdü. Ben cenazesini kıldırıp, toprağa verdim.

Sonraki sözler Demirtaş'ın kulağına girmedi. Saçlarını yolarak ağlamaya başladı. Tüccar ah çekip, arkadaşlarına yetişmek için koştu.

Bu günden itibaren Demirtaş suskunlaşıp, yüreği taşa döndü. O kendi yiğitlerini götürüp geceleri kapıdan çıkıp Moğollar ile vuruşuyor, esir alıyor, kısaca sorguya çekiyordu. Cevap vermeyi istemeyen Moğolları acımadan öldürüveriyordu.

XIV

İnalçık misafir odasında yıldız bilimci Abdusafi'yi sabırsızlıkla bekliyordu.

Üç ay içinde valinin göz altı torbaları oluşmuş, beti benzi atmıştı. O bazen şafak vaktine kadar kale tepesinde dolanıp, nöbetçilere göz kulak oluyordu. Ara sıra ordu komutanları ve savaş görmüş rütbesiz askerleri, şehir büyükleri ve zanaatkar büyüklerini toplayıp toplantı yapıyordu. Bugün bu salonda büyük toplantı düzenlenmiş, her kapı ve burç, kale kısımları komutanlarının konuşması dinlenmiş, onlara yol yordam gösterilmiş, anlaşma sakinleri arasında sert kurallar ve düzen oturtmak hakkında konuşulmuştu. O şimdi de kendini toplantıda oturmuş gibi hissederek, bazı önemli konular üzerinde kafa yoruyor: << Hay aksi, hafızamdan çıkmış >>, diyordu.

<< Aslında şehir yiğitlerine bir kişiyi baş yapsa, iyi olurdu, diye düşünüyordu, bu işe Demirtaş gibi kişi uygun. Kendisi zanaatkarlardan çık-

mış, onların dilini bilen, sert bir delikanlıydı, zanaatkar gençler arasında düzen kurup, disiplinsizliklerini dizginleyebilirdi >>.

Saray görevlisi gelip yıldız bilimcinin beklediğini söyleyince, düşüncesi dağılıp kendine geldi ve kılıcını astığı kemerini düzeltti.

Kapıdan dişleri dökülüp, dudakları içine girmiş, çıkıntılı çenesi ve çökük yanakları olan, serçe gözlü bir ihtiyar girip önünde saygı ile eğildi. İnalçık yerinden kalkıp, onunla el sıkışıp selamlaşırken:

- Ee, gelin, müneccimbaşı, sağlığınıza yerinde mi? Çoktan beri görüşmeyi bekliyoruz, dedi aşırı derecede nezaketle:

- Elhamdülillah devletiniz sayesinde... sağ salim yaşıyoruz, canınıza duacıyız...

- Sağ olsunlar. Hadi, buyurun, baş köşeye geçin.

Sofra üstünde oradan-buradan konuşarak oturdular. Yıldız bilimci sakinleşip, kendini hazırladıktan sonra İnalçık birdenbire:

- Mars yıldızı bu günlerde batıya göredir, dedi. – Kim ki batı tarafından savaş yaparsa galip gelir, - dedi düzenbaz yıldız bilimciye gözünü sertçe dikerek, Abdusafi onun gözündeki ifadesini, taş gibi sertleşen yüzünü görünce aklı başından gitti. << Benim sözlerim valinin kulağına ulaşmış. Halkı paniğe sürüklediğim için beni cezalandıracağına benziyor. Şimdi celladı çağırırsa şaşırılmaz, Ya Rabbi! >> dedi içinden.

- Elbette, hım, - diye boğazını temizledi o ölü gibi beyazlaşan yüzünü İnalçık'a çevirip, - elbette... mesela... Mars göğün batı açısında... elbette Moğollar yenilecektir. – O, şiddetle titriyor, konuşamıyordu.

- Bu sözünüz bilgecedir, diye onu yatıştırmak istedi vali. – Doğru söylediniz. Mars batı tarafındadır...

Yıldız bilimci valinin elinden bir küçük kase şarap içtikten sonra kendini sakinleştirdi. Vedalaşıp gitmekteyken valinin bir hizmetçisi ona yeni tilki postunu giydirdi.

- Efendiye önemsiz bir hediyemiz, dedi İnalçık gülümseyerek. - Canımıza dua ederek, giysinler.

- Binlerce kez teŖekkür ederim. BaŖım göğe değdi, sizin her bir sözünüzü kulağıma küpe gibi taktım.

Bu olaydan sonra halk arasında, yıldızlar zafer-

den iyi haberler vermiş, yıldız bilimci böyle söylemişler, diye güzel haberler yayılmaya başladı.

* * *

Akşama yakın İnalçık Karaca Hacib ile birlikte kale tepesinde dolanıyordu. İkisi birlikte kürküne sarılmış, kuzey tarafından soğuk yel esiyordu. Batı tarafına sızarak, soğuk ışıklarını saçmakta olan güneşin aydınlığında Moğollar sıraya dizilmekteydiler. Onlar gittikçe gidiyor, sıranın bir ucu ufka degecekmiş gibi görünüyordu. Moğollar arasında başlanan hareketlilik kale üstündekilerinin dikkatini çekti. Uzaktan durup bakan bir kişinin onlar yüz elli bin kadar vardır, diye endişe etmesi mümkündü. Aslı araştırılsa, Çağatay'ın emriyle Moğollar keçeden on bin << adam >> yapıp, onları atlara bindirmişlerdi. Sıradaki çerilerin neredeyse yarısını bu keçe askerler oluştuyordu. Bu, düşmanı korkutmak, askerlerini çok göstermek ve içine endişe düşürmek için kullandıkları hilelerin biriydi.

Moğol safları önünde iki atlı görününce, onlar öyle sert gürültü çıkardılar ki, yer-gök sarsılmış gibi oldu. Bu gürültü korkak, huzursuz olan kişilerin yüreğine sıkıntı salardı ama o İnalçık'a saldırmaya davet edici trompet sesi gibi duyuldu. Fakat o Moğolların bu hilesini bilmediği için: << Gerçekten de Moğollar sayısızmış, diye düşünüyordu. – Bunca büyük orduyu burada yenmenin kendisi büyük bir mesele. Sayısız ordu bizimle oyalanıp dursa, sultan ile Mengüberdi Maveräünnehir ve Kuzey İran'da birkaç ordu toplama imkanına sahip olurdu. Düşmanı burada mümkün olduğu kadar daha uzun yenmek, onun safını seyrekletirmek bizim görevimiz. Her bir kişinin başında ölüm var, olsun, öyleyse, yiğitlikle ölmek gerek >>.

Moğolların gürültüsü Karaca Hacib'in hayalinde buna zıt olan düşüncelerini uyandırdı: << Ohoo ... Moğol'un askeri sayısız, gücü kudreti sonsuzmuş! Böyle büyük orduya karşı savaşmak olur mu? Bizi onlar solucan gibi ezecekler. Peki, böyleyse, karşılık vermenin ne anlamı var? >>

Bu anda duman çıkarıp kötü kokarak gelen yanan ok onların ayağının dibine düştü. İnalçık deri çizmesinin sırtı ile yanmaya başlayan oku ezerek söndürdü.

Çok geçmeden, kale altındaki bir ev üstüne fitili kötü kokarak gelen küçük testi düştü ve içindeki petrol her tarafa saçılıp yanmaya başladı, çatıdaki kuru otlar alev aldı. Ev sahibi sakalı bembeyaz ihtiyar ateşi güç bela söndürdü.

- Moğol köpek gibi yatmamış, Çin'den çok şeyler öğrenmişmiş, dedi İnalçık düşünerek.
- Biz ise boş laf söylüyormuşuz.

- Doğru, diye Hacib onun sözünü onayladı. - Moğol bizden güçlü, askeri bizimkinden çokmuş.

- Çok olsa da savaşacağız, az olsa da! Köle olarak yaşamaktansa ölmek iyidir.

<< Bu inatçı adama laf anlatılmıyordu. Ölse de teslim olmayacaktı, kendisi de yok olacak, bizi de genç yaşta öldürecek >> diye düşündü Hacib başını sallayarak.

Aradan çok geçmeden, Moğollar kaleyi taşlamaya giriştiler, uzağa atılan ağır yaylardan oklar yağmaya başladı. Taşların kale siperliklerine değerek patlaması, şaşkınlıktan faydalanıp kapı altına gelen Moğolların korkunç gürültüsü, çift davulların tangırtıları, karnay (üflelemeli çalgı)ların kornaları havayı sarstı. Kale muhafızlarına Moğolların savaş geleneği öğretilmişti. Onlar kapı altına toplanıp, bekçilerin dikkatini dağıttıklarını, pusuda yatan savaşçıların başka yerde kale üzerine çıkıp almaya kalkıştıklarını biliyorlardı. Bu yüzden, her yerde Muhafızlar Moğolların saldırısını geri püskürtmeye hazırlandılar. Bazı yerlerde kale üzerine çıkan Moğollar ile kaba bir savaş başladı, her iki taraftan birkaç kişi öldü. Moğolların bir kısmı aşağı devrilip düşürüldü. Fakat kapıların önünde gürültü durmadı.

İnalçık aşağı inip kapı önüne geldi. Bu anda onun önüne rengi safran, yüzü gözü toz, kıyafetlerine toprak bulaşmış bir delikanlı gelip, selam verdi, acele ederek:

- Yer altından güm güm diye ses duyduk, dedi. - Pazar başı tarafından.

- Öyle mi? Güm güm diye sesler? Buna bir bakın? Bu şeyi hafızadan silmişim: Hey, Demirtaş, bu tarafa!

Kapı önünde yiğitleri ile duran Demirtaş onun yanına geldi.

- Hemen kapıların yakınındaki mahallelerde nöbetçilik yapan yiğitlere haber ver, uyumasınlar, tetikte dursunlar! Sen kendin yiğitlerini bırakıp, şehre dön. Nerede köstebek görünürse, öldürüverin!

İnalçık kapıların yanında derin yeraltı deposu kazdırıp, o yere nöbetçiler koymuştu. Bunların görevi daima dinleyerek oturmak, eğer yer altından bir ses duyulursa, çıkıp hemen haber vermekten ibaretti. Moğollar çoğunlukla yer altından kanal kazıp, şehre girer, kendi askerlerine kapıyı açarlardı. Çin büyükleri güçlülere liderlik yapar, ellerindeki pusulaya bakarak kazmayı gösterirlerdi...

Kapının yakınındaki pazar alanında yirmi kadar silahlı genç büyük kütüğü yakıp, onun etrafında ısınarak oturuyorlardı. On dört günlük ay gökte kımıldamadan duruyor, yeni yağın kar çatılarda mavimsi düşlere girerek parıldıyordu. Çıtırdarak yanan ateşin kızıl parıltıları delikanlıların yüzlerinde, ateşe tutulmuş avuç içlerinde yansıyor, onların ağzından çıkan buğu ise yakılan ateşten yükselen duman ile birleşip göğe yükseliyordu. Kalın giyinip, bellerine kılıç asmış, sakalları kapkara olmuş zanaatkar delikanlılar her zaman yaşlarını ilgilendiren konu üzerinde: kızlar, nişanlılık, yeni evlenmiş delikanlının rahatı hakkında konuşuyorlardı. Yalnızca orta yaşlı, gri sakallı adam – onların onbaşısohbetekarışmaz, sanki: << Peki, konuşursunlar, benim yaşına gelip, dört çocuklu olduktan sonra değişik konuşacaklar >> , demiş gibi bıyık altından gülüyordu.

O an onlardan yüz adım kadar ileride, meydanın karanlık tarafında büyük çukurun ağzı gibi olan yer kımıldayıp göçmeye başladı, sonra çukur ortaya çıktı. Önce yüzü sararmış bir Moğol her tarafa baktı ve sonra başını içeri soktu. Dolunay bulut arkasına gizlenmişti, etrafı karanlık bastı. Moğol askerleri art arda geçitten çıkmaya başladılar, kılıçlarını ele alıp, ateş etrafında rahatça oturan delikanlılar bir tarafa pustular. O anda ay bulutların arasından çıkıp, etrafı aydınlattı, Moğollar ise bas bas bağırarak dikildiler. Ateşin yanında oturan onbaşı bir şeyi sezmiş gibi arkasına dönüp baktı ve yirmi adım kadar ileride yılan gibi sürünerek gelmekte olan Moğolları görünce, kılıcını kınından çıkardı, tuhaf bir sesle:

- Kalkın, düşman geldi, kılıçlarınızı çıkarın! diye bağırdı.

Delikanlıların bazıları acele edip, ne yapacaklarını bilemediler, daha atik olanları kılıç veya çakıları -

nı kaldırmış halde gürültü çıkararak düşmanın üstüne üşüştüler. Bulutlara yaslanan ay birbirine karmakarışık halde kılıç vuruşmakta olan, savaşmakta olan, dövüşmekte olan adamları şaşkınlıkla izlemekte gibiydi. Git gide çoğalan Moğollar anında beş-on kişiyi öldürdüler. Hiçbir şeyden haberi olmayan bölge halkı sokağa çıkıp, ne olduğunu bilmeden duruyor, kadınlar yardım istiyordu. Hepsi, Moğollar kapılardan şehre girmişler, diye düşünmüşlerdi.

Demirtaş kargaşayı duyunca, kılıcını kınından çıkardı, bölüğü takip ederek, savaşın olduğu yere dörtnala at sürüp geldi. Onun yiğitleri Moğolları sarıp, başlarına kılıç vurmaya başladılar. Ortada kalan on kadar zanaatkar delikanlılar da kendilerini toplayıp, şaşkınlığa düşmüş Moğolları vurup yere seriverdiler.

Bu arada bölge halkı kanalın girişini bulup, o yerden kafasını çıkaran Moğolları vuruverdiler. Bir nalbant ihtiyar ateş yaktı ve evinden büyük bir demirci hava körüğünü alıp kanalın içine duman bastı.

- Zavallı Moğol şimdi boğularak ölecek, diye güldü o hırıldayarak. Fakat sinsi Moğollar duman yolunu tıkamış olsalar gerek, duman geri çıkmaya başladı.

Atlılar ve zanaatkar yiğitler Moğolları çabucak kılıçtan geçirdiler, sadece bir tanesi sağ kalmıştı, o sırtını duvara dayayıp, uzun kılıcıyla kendini koruyordu.. Demirtaş attan inip, onun yanına geldi. Sanki yüzbaşına benzeyen bu uzun boylu Moğol'a gözlerini dikip, sağ elinin yumruğunu böğrüne koyup kapkara sakalını çimdikleyerek:

- Gel, kılıç savaşı yapalım, dedi.

Onun gözlerinden nefret ve kin kıvılcımları sıçırıyordu. Kılıç kullanmada dengi olmayan Demirtaş daha ilk hamlesinde rakibinin güçlü ve hünerli olduğunu sezdi. Fakat Moğollara karşı içinde yanan düşmanlık ateşi onun gücüne güç katıyordu. O her defasında bir Moğol'u öldürdüğünde: << Bir ihtimal, annemi öldüren bu alçaktır >>, diye düşünüyor, yüreğindeki acı ateşinin sıcaklığı azalmış gibi oluyordu. Uzun boylu, elleri uzun Moğol delikanlıyı daha ilk görüşte : << Annemi bu ahmak öldürmüş olabilir >> diye bir fikir Demirtaş'ın aklından geçti.

Yüzbaşı geriye doğru çekilerek, Demirtaş'ın başına kılıç salladı. Demirtaş marifetle bu darbeyi savurup, kılıcının ucuyla onun yüzünü yaraladı ve Moğol'un yüzü gözü kana boyandı. Moğol tıpkı yaralanmış bir kaplan gibi inleyip, dişlerini gıcırdatarak rakibinin üs-

tüne atıldı. Dünyada öç almaktan başka şeyleri unutan Demirtaş kendini sakinleştirdi, öfkelendiğinden yanlış hareket yapmakta olan düşmanını duvara dayadı. Etrafını sarmış delikanlılar bağrışıp, boğazlarından çeşitli sesler çıkararak, onu alkışlardılar. Her defada Demirtaş Moğol'un darbesini ustalıklı geri çevirdiğinde, dostları rahatlayıp nefes alırlardı. Arkadaşlarının iyi niyetli bakışları Demirtaş'ın yüreğine cesaret verir, ama bu manevi güç Moğol'un yüreğini gevşetir, ruhundaki ateşi söndürürdü. Demirtaş açık bir an yakalayıp, bir darbe ile rakibinin elindeki kılıcını yere düşürdü ve dostlarının alkışları altında onun kellesini tereddüt etmeden bedeninden ayırdı.

Bu anda mahalle halkı havuzdan küp-küp su getirip, kanala koyuverdi, Moğolları o yerden uzaklaştırdı.

XV

Kış geçip kendi yerini bahara bırakıp gidesi gelmeden, zehrini bırakıyor, özellikle, geceleri coşup, gündüz biraz erimiş yeri donduruyordu. Soğuk açlıkla birleşince, fakir-biçareleri süründürüyor, sağlam evlerini uğuldatıyordu.

Tüccarlar ve dolandırıcı adamlar yerde biten küf kokusu vurmuş fazla tahılları, hatta havuzlarındaki sararıp kalmış sularını kaseyle satıyor, halkın başına gelen felaketten faydalanıp, varlıklarını arttırıyorlardı.

Demirtaş bu açgözlü, düzenbaz adamları gördüğünde içi içine sığmaz, onları kesip atası geliyordu: << Biz can verip, can aldığımızda bu adamlar tahıllarını inciye, böceklenmiş sularını gümüşe döndürüyorlar, boynuna kılıç vurmak gerek bunların! >> diye sinirleniyordu. Fakat onda bunun için hiçbir hak yoktu, elinden bir şey gelmezdi.

Bir gün kulede durup, yöneticisi Kulnazar ile birlikte düşman cephesini gözden geçirdiklerinde:

- Dışarıdaki düşmandan içerideki düşmandan daha tehlikelidir, dedi. Moğolların ne iş yapmakta olduğunu görüyoruz ama içimizdeki düşmanın ne işler karıştırdığını bilmiyoruz.

- Doğru söylüyorsun, dedi Kulnazar ona dönerek. – Hayvanın gerçek yüzü dışında, insanın gerçek yüzü içinde, diyerek bo-

şuna dememişler. Senden sakladığım sırrım yok: Hacıbten şüphelerim var. Görünürde bize sadık görünse bile hainlik yapacağa benziyor. Sen küçük düzenbazları ve tüccarları söylüyorsun. Onları şimdilik beklet, önce yılanın başını ez, kuyruğu titrese de çok zarar veremeyecektir.

- Karaca Hacıb'in hainlik edeceğini nereden bildiniz?

- Ben, bildim, demedim. Şüphem var, dedim. Onun taraf değiştireceğinden şüpheleniyorum. Geceleri nerelere gidip, kimlerle birlikte muhabbet ettiğini biliyorum...

- Böyleyse, vali efendiye bununla ilgili haber vermek lazım...

Kar fırtınasında güneşten yanmış, boğazı çifteden çıkmış öküzün boynu gibi kırışıp, sarkmış Kulnazar yorgun gözlerini kaldırarak, Demirtaş'a baktı:

- Bu fikir benim de aklıma gelmişti, ama uğraşıp bir sonuca ulaşamadım...

Bundan iki gün önce Kulnazar binbaşı valinin yanına giderek, kendine ait olan yerde işlerin nasıl gitmekte olduğundan hesap verdikten sonra Karaca Hacıb hakkındaki şüphelerini ona söylemişti.

- Benim adamlarım Hacıb'in Buğrahacı'nın evine gece karanlığında gidip, birkaç defa misafir olup geldiğini söylediler. Niyeti iyi olsa, karanlıkta, kişi bilmediği birisinin evine gider mi? Korkarım ki hacının evinde hainler ihanet ağırları örüp, bizleri tuzaklarına düşürmek istiyorlar...

Kulnazar, Karaca Hacıb ve Buğrahacı hakkında duyduğu ve bildiklerini söyleyip hainliğin önüne geçmek için bir tedbir almasını validen rica etti.

Sultandan medet gelmediği için hüsrana uğrayan İnalçık, Kulnazar'a sertçe gözlerini dikip, içinden: << Dışarıdaki düşman yetmemiş gibi, şimdi komutanlar arasında iç çatışmalar başlayacağa benziyor, diye düşündü. – Bu adam gerçekten de bir şeyin haberini aldı mı yoksa Hacıb'e karşı provokasyon yapıp, onun yerine sahip olmak mı istiyor? Yok yok, Kulnazar temiz yürekli bir adam, ama uykusuzluk ve mağlubiyetler onun sinirlerini yıpratıp, her şeye şüpheyile bakmaya başladı. Doğru, Hacıbden her şey beklenir, ama bu kadar savaş yapıp, birçok düşmanın kanını döktü, şimdi teslim olursa, Moğolların onun başını okşamayacağını iyi biliyor >>.

- Bu işi bana bırakın, siz kendi görevinizi yerine getirmekten başka bir şeyi düşünmeyin, dedi o en sonunda.

Kaşlarını çatmış Kulnazar yerinden kalkıp, önünde saygı ile eğildi, başını aşağı eğmiş şekilde arka arka yürüyerek çıktı.

Demirtaş onun hikayesini duyunca burnundan soludu:

- Daha ilk görüşte şişman, tüysüz, dudakları kalın Hacib'i sevmemiştim. Ondan her şey beklenir. Bana izin verin, avcılık vaktinde bir okla onu temizleyeyim!

- Hayır, şimdi fırsat kaçtı, diye iç çekti Kulnazar. – Hacib'i öldürürsen, benden bilirler. Aslında İnalçık'ın huzuruna gitmeden, bu işi kendimiz halletsek olurmuş. Kahretsin! Çare yok, geçmiş geçmişte kaldı!

XVI

Çağatay ile Ögeday sıcak çadırın baş köşesinde dört kenarı altın brokar(ipek) döşek üstünde oturup, Cengizhan'ın gönderdiği atlı habercinin hikâyesini dinliyorlardı. Ortadaki büyük mangalda is çıkarmayan çalı tutuşarak yanıyor, kısacık boylu, bir fiske vursa iki yanağından kan damlayacak yüzbaşı kapı önünde durup, Buhara'nın işgal edilişi ve ele geçirilen sayısız ganimetler hakkında abartılı bir şekilde konuşuyordu.

- Atlarımızı mescitlere bağlayıp, Buharayı üç gün yağmaladık. Çerilerimizin kesesi doldu, diyordu o Buharalı bir tüccarın üstünden soyup aldığı deri postunun önünü açarak. Sonra yaba gibi yüzü sırtır halde olan neşeli Ögeday'a bakarak: - Altın-gümüş, yine kıymetli eşyalar... diye söze başlamıştı ki, Çağatay sabırsızlıkla onun sözünü kesti:

- Bana bak, altın-gümüşleri küçük kardeşimize sonra anlatırsın. Sen Buhara savaşından bahset.

- Orada iki bin civarlarında çeri varmış. Savaş çok sürmedi ama şehir esnafı sert şekilde savaştı, birçok arkadaşlarımızı öldürdüler. Evet, söylemek istiyorum, Buhara alınınca, Harezmi şahı kendi ulusu ve ordusunu bırakıp, Amu (derya) boyuna kaçtılar. Şimdi Kelif (Türkmenistan Lebap vilayeti) de elden gidiyor. Evet, söylediğim gibi...

- Hey, bana bak, dedi Çağatay sarımtırak gözlerini parlatarak. İçinden: << Babam bunun gibi ahmak bir adamı niye atlı haberci yapmış? >> diye düşündü. – Bu tarafa gelmekteyken babamız, ulu kağan ne dediler?

Büyük kağan: << Su bir yerde uzun süre durursa kötü kokar, çeri hareketsiz yatarsa bozulur>> diye söylediler, dedi yüzbaşı sırtarak. Bu sözün anlamını anlamadığı onun yüzünden belli oluyordu. Çağatay başını önüne eğerek düşünceye daldı. Cengizhan bu süvari yoluyla gönderdiği mektubunda da hızlı bir şekilde hareket etmelerini, bir aya kalmadan Otrar'ı işgal edip, Semerkand'a ulaşmalarını buyurmuştu.

Beş aydan beri burada durduklarından ve yüz bine yakın askerle bir iş beceremediklerinden dolayı kendisi de üzgündü. Ama bugün sabahleyin Buğrahacı'dan alınan mektup onun moralini yükseltti.

<< Karaca Hacib i teslim olmaya ikna ettik, diye yazmıştı Buğrahacı. – Hacib, eğer bir tümen atlı askerimi kendi seçimime bırakırsalar, kağanın ordusunun safında hizmet etmeye hazırım, dedi. Ben sizin adınıza onun şartlarını kabul ettim. Herhalde bu hafta içinde Sufi kapısından çıkıp teslim olursa şaşırılmaz >>.

Hain kendi mektubunu: << Kağanın ordularına Allah'tan medet umuyoruz, tez zamanda buluşmayı nasip ve razı kılsın! >> diye bitirmişti.

Gerçekten de, aradan üç gün geçince, Otrar tarihindeki en dehşetli olay meydana geldi.

Şafak vakti karanlığında kapı yakınındaki alanda zincirden örülmüş zırh(cebe) üstüne koyun derisinden kürk giymiş Hacib birkaç hizmetkârı ile duruyordu. O kendini her zamanki gibi sakin tutmaya çabalayarak, at üstünde asalet ile oturuyor ama yanındaki hizmetkârı Kutlumurat Hacib'in benzi atıp, alt çenesinin titrediğini anladı. Gerçekten de Hacib kendini suya bırakmak için soyunan kişi gibi hissediyordu. Soyundun mu, elbette kendini suya bırakman gerek, yoksa başkaları seni itip düşürür.

Hacib Ürgenç'ten gelen bir tümen askerin, özellikle, binbaşılar ve yüzbaşılardan kendine ne kadar sadık olduklarını iyi biliyordu. Bu sebepten o korkmadan, bugün teslim olmaya onları ikna etmişti.

Aradan çok geçmeden, kapı yakınındaki saraylardan bin atlı asker çıkıp, büyük meydanda sıraya dizildi. Civardaki avlulardan atlılar çıkıverdiler.

Kapının iki kanadı genişçe açılınca, süvariler âdetin tersine, atlarını yavaşça götürüp dışarıya çıkmaya başladılar. Askerlerin çoğunluğu şaşırarak, birbirlerine bakıp, dudaklarını büzüştürüyorlardı,

Çünkü kapıdan at koşturarak çıkıp, düşman ile savaşıcağız, diye düşünmüşlerdi.

Kapı altında hazırlanan Moğol ordusu Kıpçaklar'ı kendi aralarından sessizce geçirip gönderdi, sonra engeli yıkıp giden su gibi acil bir hızla şehir içine akarak girmeye başladılar.

Düşman şehir içine girdikten sonra kale tepesindeki askerler (ordunun temel bölümü kale tepesindeydi) iki ateş ortasında kalıp, hiçbir şey yapamadı. Onların üstüne hem dışarıdan, hem içeriden ok yağmaya başladı.

O anda şehri dolaşan Demirtaş yüz tane askeri ile birlikte hemen içerdeki kaleye giden büyük sokağın girişini kapattı, karşıdan bastırarak gelmekte olan Moğollara ok yağdırıp, onları dut gibi dökmeye başladılar. Fakat Moğol atlıları yan sokaklardan arkasına geçip, onları çevreledi, kılıçlarını oynattı. Kuşatmada kalanlar yaydan ok atıp, kendilerini savunmak istediler, sadakları boşalınca, kılıçlarını çıkarıp savaşımaya başladılar. Dehşetli çarpışma birkaç dakika devam etti. Demirtaş önderliğindeki yüz delikanlının hiçbir düşmana teslim olmadan, son nefesine kadar savaşıp hayatını kaybettiler...

Çocukluk çağında bu büyük sokağı tozutup oynayan Demirtaş kendi kanına bulanıp, onun toprağına yüzünü koyarak öldü.

Güney kapısı Kulnazarhoca'nın bölgesi idi. Şehir içinde Moğolların ortaya çıktığını duyunca, o kendi askerlerini toplayıp, içerideki kale tarafına at sürdü. Fakat Buğrahacı'ya satılmış hizmetkârlardan biri arkasından ok atıp, onu da devirdi. Yöneticisiz kalan askerler her tarafa yayıldılar. Moğollar bu kapının kilidini baltayla kırıp açtılar. Bu taraftan da Moğollar taşan bir su gibi akarak giriverdiler.

İnalçık üç bin askeri ile içerideki kaleye girerek, kapıları örttü, korumasız kalan şehir içinde ise kırım başladı. Moğollar sürüye giren kurtlar gibi kudurup, gizlenmeye kalkışan insanları öldürüyor, kamışla örtülmüş çatıları yakıyor, halkı talan ediyorlardı.

Karaca Hacib'in askerleri kapıdan çok uzaklaştıktan sonra onları Moğollar çember gibi sarıp, Hacib'in kendisini Çağatay'ın yanına götürdüler,

en önce sallanarak yanan iki kutlama ateşi arasından geçip, <<insanlar>> dan kurtulduklarından sonra, onu iki Moğol delikanlısı iki kolundan yakaladığı gibi süslü ak otağa götürdüler. Baş köşedeki döşek üstünde kedi suratlı, benekli gözlü Çağatay somurarak, ümitsiz bir halde oturuyor, tabak gibi yüzü parlayan Ögeday ise uzun bıyıklarını burarak, sırtıyordu.

Hacib kapı önünde sağ dizini yere üç defa değdirip yerinden kalktı, saygıyla selamlayınca kaskatı kesildi. Çağatay ise sağ kolunun yumruğunu dizine dayayıp, gözlerini kısarak baktı:

- Karaca Hacib dedikleri sen misin?

- Doğrudur, benim, huzurunuzda teslim olma şartları hakkında görüşmeye geldim.

Ögeday onun lafını duyunca, kahkaha ile güldü.

- Biz görüşmek için değil, emir vermek için bu ülkeye geldik, dedi Çağatay kesin bir dille.

- Ben de kağana hizmet etmek niyetindeyim.

- Güzel, söyle bakalım, niçin sultanına ihanet edip, bizim tarafımıza geçtin?

- Askeri sayısız olan kağana hizmet etmeyi başarısız bir sultana hizmet etmeye tercih ettiğim için.

- Sultan Muhammed sana yüksek rütbe verip, arazi, mal-mülk bağışladı, ondan hiç kötülük görmedin. Doğru mu?

- Aslında doğru, dedi Hacib fısıldayarak.

- Peki, ona, sultana ihanet etmenin sebebi nedir?

- Kağanın başarısı ondan üstün ve ülkesi büyük olduğu için.

- Farz edelim, seni yanımıza aldık. Eğer, başka bir padişahın başarısı daha yüksek olursa, sen kağana ihanet edip, onun hizmetine mi geçeceksin?

Hacib çekinerek:

- Dünyada kağandan daha başarılı bir padişah olamaz, diye mırıldandı.

- Kendi padişahına ihanet eden kişi yabancı bir padişaha sadık olamaz, dedi Çağatay gözlerini pörtletip. – Gözümün önünden kaybedin bunun pis yüzünü.

- Bunu alıp Otrar'a yönetici yapın, dedi Ögeday gülerek.

Hacib'i çadıra götürdüklerinde, bir Moğol komutanı onun ordusuna: << Attan inin>> diye emretti.

- Niye? Biz kendi bölüğümüz ile kağana hizmet etmek istiyoruz.

- Sizleri hiç kimse birbirinizden ayırmak istemez. Şimdi Çağatay hazretleri çıkıp sizinle birlikte konuşurlar. Siz at üstünde silahla, Çağatay ayağınızın yanında dursa iyi olmaz, dedi Moğol komutanı.

Kıpçaklar ister istemez attan indiler, Moğollar onların atlarına önderlik edip gidiverdiler.

- Şimdi silahlarınızı da bir yere koyun.

Attan inerek güçsüz kalan askerler silahlarını belirlenmiş yere koyup, bir kenara çekildiler. Moğollar silahsız askerlerin kıyafetleri ve zincirden yapılmış zırhlarını çıkarıp aldılar, üstlerine at sürüp dörtnala gittiler. Hacib çadırdan çıkınca, bu dehşetli manzarayı gördü, dizleri titreyerek, dünya gözüne dar geldi. Yanındaki yiğitlerden biri karşıdan kılıç çekmiş şekilde üstüne geliverdi, ikinci Moğol ise arkadan gelip, kellesini ikiye ayırdı.

Şehrin içi keskin duman kokusuna dolmuş, yanmakta olan kamış çatıların alevi göğe doğru yükseliyordu. Moğollar halkı dehşete düşürmek için evlere benzin döküp yakıyorlardı. Her yanı feryat eden kadınlar ve çığlık atan çocukların sesleri doldurmuştu. Otrar şehri kurulduğundan beri böyle katliamı, böyle kana susamışlığı, böyle yangını görmemişti.

Demirtaş'ın nişanlısı Mingliay Moğol delikanlılarının dikkatini çekmemek için yengesinin tavsiyesiyle eski bir kıyafet giyip, yüzünün orasına burasına is sürmüştü. Fakat ne eskimiş kıyafet, ne isli birleşik kaşlar, lale gibi yüzlerin güzelliğini gizleyemezdi. Ne yazık ki, yengesi onu daha gizlemekte başarılı olamadan, onların evlerini iki tane Moğol delikanlısı bastı. Kadınlar ne yapacaklarını bilemeden, durdukları yerlerinde donup kaldılar. Kısa boylu, gözleri çekik bir Moğol direkt gelip kızı kolundan tuttu, yüzünü aydınlığa çevirip bakınca:

- İşte şu güzele bak, yüzüne is sürüp, bizi aldatmak istemiş, dedi.

O anda Mingliay Moğol'un kolunu ısırp, koşarak merdivenden çatıya çıktı, ikinci delikanlı onun arkasından aceleyle atılmıştı ki, kızın yengesi ayağına yapıştı, sol kolu kanayarak giden kısa boylu delikanlı yüzünü buruşturarak, sağ eliyle kılıcını kınından çıkardı, yerde duran kadını öldürdü. Mingliay ise komşularının yanan çatısına geçti. Biraz sonra alev içinde kalan kızın çığlıkları duyuldu, sonra sessizlik oldu....

Moğollar yağmaladıkları eşyalarını başlarının göster-

-diği yere toplayıp bırakıverdiler. Gümüş veya altın bilezik, ya da yüzük gibi şeyleri de başlarından gizlemekten korkan çeriler ellerine geçirdikleri bütün kıymetli eşyaları onlara teslim ederlerdi.

Aradan üç gün geçince, ganimet bölüştürüldü. Onun yarısı kağan ve oğullarına ayrıldı. Bir bölümü yöneticiler arasında, onların rütbelerine uygun olarak bölüştürüldü. Ganimetin onda biri kadarı rütbesiz çerilere paylaştırılıp verildi. Rütbesiz çerilerin halktan alıkoyup üstlerine giydikleri kıyafetleri, ayakkabıları veya ele geçirdikleri alet edevata yöneticiler dokunmadılar. Eve ait aletler rütbesiz çerilerin ordu arkasında takip ederek gelmekte olan ailelerine gitti.

Moğol çığırtkanlar: << Kim ki gizlenirse, öldüreceğiz, herkes sokağına çıksın >>, diye sokak sokak bağırarak yürüdüler, bunun için hepsi, Çağatay'ın buyruğundan dolayı, şehrin dışına çıktı. Moğollar onların arasından kendi orduları için gerekli silah ustaları, demirciler, nalbantlar, arabacılar, dokumacılar ve başka meslek sahiplerini bir kenara ayırdılar. Buğrahacı ile Bedreddin büyük tüccarlar ile din adamlarını ölümden kurtarmışlardı. Zenginler kendilerinin çoluk çocukları ve yakın adamlarını Moğollardan altın karşılığında satın aldılar. Kalan bütün erkekler ve çocuklar kılıçtan geçirildi.

Kadınlar ve kızlar başka yere toplanmıştı. Moğollar kendilerine hoşlarına giden kadınları seçip, kalanlarının giysilerini çıkardılar. Soyulmuş halde kalan kadınlar utançlarından yerin dibine girerek, kolları ile göğüslerini ve baldırlarını kapamaya çalışıyor, daha genç olanları grubun ortasına girmeye çabalıyorlardı. Bir kenarda duran uzun boylu kadın Moğollara bakarak:

- Öldürecekseviz çabucak öldürün, soysuzlar! diye bağırđı.
- Bu rezalettense ölmek daha iyidir!
- Yiyip yutanlar, ne diye sırtıp duruyorsunuz. Hay gözleriniz çıksın!
- Namussuz ahlaksızlar! diye öfkeyle sesler duyuldu kadınlar arasından. Atlılar kılıçlarını çıkarıp, gürültü çıkaran kadınları kesmeye başladılar.

Sonra herhangi bir meslek sahiplerini ayrı ayrı gruplara ayırıp, onları Semerkand'a doğru sürdüler.

Zanaatkarlar bembeyaz olmuş halde yatan kadınların yanından geçerken, birisi:

- Alçaklar, kadınları soyup kesmişler! dedi.

Abdülmecid usta:

- Ahiler Őehit olan abla ve kardeŐlerimizin çıplak bedenlerine bakmayın, onların onuru için gözünüzü yumarak geçin - dedi, fısıldayarak dua etti, Fatih okuyup ellerini yüzüne sürdü. Zanaatkarlar da acele ederek yaş akan yüzlerini kolları ile sildiler. Birisi hüngür hüngür a ladı. Bu zamana kadar gözlerine yaş değmemiŐ erkekler de gözyaŐlarını tutamadılar. Ustanın yanında gitmekte olan gencecik bir delikanlı – onun  ıra ı bo uk bir sesle :

- Usta, bugün ölmek daha iyi olurdu, dedi.

-  lmek için acele etme, daha gen sin, özgürlüğe kavuŐup tekrar güzel günleri göreceksin.

- Annem öldü, niŐanlımı Moğollar aldı, artık aydınlık bir dünya gözüme görünmüyor. Vallahi, kendimi  ld rece im. Bir...

- Ölüm herkesin başına gelecek, dedi usta onun lafını bölerek. – Ama insanın bir görev verildiği hayattan kendini kurtarmaya hakkı yok. Yaşamak, zamanı geldiğinde düşmandan    almak gerekli. – Usta yavaşça konuşuyor, heyecanlanan  ıra ını sakinleştirmeye çalışıyordu.

Giysileri eskimiş, betleri aynı renkte olan zanaatkarlar başlarını e ip, yavaş adım atarak gidiyorlardı.

<< AllahıŐımarladık, canımın canı Otrar, do du umuz yer olan kutlu vatan! Biz seni koruyamadık, zalim düşman eline bıraktık. Vahşi Moğol seni  i neyip, ci erini parçalara ayırdı. Mektep ve medreselerini, hamamlarını ahıra; tarlalarını otla a döndürdü ama bu vahşet ve zulüm uzun sürmez, halk kendi gücünü toplayıp, en sonunda bir gün düşmanı kovar, boş kalan tarlaları  i eklendirip, güzelleŐtirip, Şehri tekrar kurar.

Biz gidiyoruz, elveda, ana Şehir! Bize nasip olmazsa, çocuklarımız geri dönüp, seni  zg r kılacaklar!>>

Başlarını  ne e erek gitmekte olan kederle dolu kişilerin kalplerinden böyle fikirler geçiyordu.

XVII

Şehir içindeki kale kendi muhafızlarından on-on beş bölük fazla düşman ile yine bir ay savaştılar. Moğollar mancınıklardan durmadan taş atarak kale duvarlarını ve burçlarını parçalıyor, makaraları yuvarlanarak gelip kaleyi yıkıyor ablukadakiler ise canları ile

onların saldırısını geri çeviriyorlardı. Ama gittikçe onların safları azalıyordu.

Kale, sanki, deniz ortasında büyük bir adadan ayrılıp kalmış kaya parçasına benziyordu. Moğol ordusu fırtınada kuduran deniz gibi dalgalanıp, kendini bu kayaya vuruyor, ama onu aşındırmadan, her defasında kanlı izler bırakıp ,geriye çekiliyordu. Ama deniz ortasında kalan kaya nasıl dayanıklı olmasın ki, dalgaların darbesi ile elbet bir gün parçalanıp gidecek. Tıpkı bunun gibi, bir aylık aralıksız saldırma sonucunda siperlikleri ve burçları yıkılan kale, deniz dalgaları gibi sayısız olan Moğol askerlerinin darbelerinden dolayı yıkıldı. Kalenin sokaklarında teke tek savaş başladı. Sağ kalan muhafızlar çatılara çıkıp, düşmanı oka tuttular. İnalçık canlı olarak ele geçirilmeyi istemeden, karısı Aysulu ile iki katlı sarayın çatısına çıkıp, ok atmaya başladılar. Arkalarındaki köprüleri yakıp, düşman ile son nefese kadar savaşmaya niyetlenen savaşçılar gibi öyle soğukkanlılık ile vuruşuyorlardı. İnalçık da bir zamanlar Cengiz'in elçilerini öldürtüp, kendi kararı ile çekilerek bütün köprüleri yakmış, onun için kahramancasına ölmekten başka çare kalmamıştı.

Çağatay ise İnalçık'ın canlı olarak yakalanıp getirilmesini emretti. Bu nedenden onun çerileri ok atmayı durdurup, çatıya çıkarak onu almaya kalkıştılar, İnalçık birkaç defa çatı ağzına koyulmuş merdivenleri tekmeleyerek düşürdü. Onun sadağındaki okun boş olduğunu gören Ögeday çatının altına gelip:

- Hey delikanlı, yiğit olduğunu onayladık. Gel şimdi, teslim ol. Seni öldürmeyeceğiz, atamız ulu kağana hediye olarak götüreceğiz, diye bağırdı.

İnalçık cevap yerine ayağı altında duran bir tuğlayı alıp fırlattı. Eğer Ögeday hemen kendini korumasaydı, başı parçalanmış olurdu.

- Vay alçak, al kalsın başımı parçalayacaktı, diye güldü Ögeday. Bu anda ikinci tuğla çatıya merdiven dayamakta olan bir Moğol'un kafasını yardı. Uzun saçını beline tutturmuş olan Aysulu çatı üzerine sıralanmış tuğlaları taşıyıp, kocasına veriyordu. Gözleri ateş saçarak, yanakları alevle yanan bu kadın bu zamanda güzellik, yiğitlik ve sadakat timsaliydi. Bunu görünce, Ögeday'ın hoşuna gitti:

- Böyle hoş ve yiğit kadını ömrümde görmemiştim. Canlı şekilde ele geçirirsem, eş olarak alabilirim, dedi sırtarak.

Biraz sonra çeriler beş altı tane merdiven getirip çatıya tırmandılar. Yorulup, başı dönen İnalçık hangi tarafa taş atacağını bilemedi. Aysulu çatıya çıktığında oldukça heybetli çirkin bir Moğol'un koşarak gelmekte olduğunu görünce, kendisini sokağın öteki tarafında yanan çatının üzerine attı...

Dört tane geniş omuzlu delikanlı koşarak gelip İnalçık'a yapışmıştı, o silkinerek iki tanesini çatıdan attı.. Merdivenden çıkıp yetişen Moğollardan yine dört tanesi gelip, İnalçık'ın üzerine atıldı, elini ayağını bağlayarak çatıdan attılar.

- Ayağını çözüp, ayağa kaldırın, dedi Ögeday İnalçık'a hürmetle bakarak. Askerleri İnalçık'ın ayağındaki urganı çözüp, ayağa kaldırdılar. Ögeday kendini düzelterip, çevreye öfkeli bakış atan eli bağlı yiğidin göğsüne yavaşça vurup, çerilerine:

- Cesurluğu işte bunlardan öğrenin. Biz yürekli adamları öldürmeyiz, cesaret herkese nasip olmuyor, dedi.

Moğollar İnalçık'a hem şaşkınlık hem de hürmetle bakarak kaldılar.

Cengizhan Semerkanddaki Köksaray'ın süslü selamlığında altın taht üzerinde Çağatay ile birlikte oturuyor, beline kalemlik sıkıştırmış mavi sarıklı yazar Hoca İsmail daha aşağıda bağdaş kurarak, sol dizindeki çanta üstüne koyulmuş kâğıda kağanın fermanını yazıyordu.

- Yaz, Cebe Noyan ve Subutay yiğit üç tümen çeri ile birlikte Turşiz tarafına kaçan Sultan Muhammed'i kovalayıp, diri diri ele geçirsinler, sonra Tebriz ile Gence'ye geçip, Derbend yoluyla Deşt-i Kıpçak'a, sonra da Rus topraklarına at sürsünler...

Bitikçi Cengizhan'ın buyruğunu yazıp bitirince, kâğıdını küçük bir ney gibi yapıp sardı ve kavuğuna kıştırıp yerinden kalktı ve kağanın izniyle çıkıp gitti.

Cengizhan bu işi bitirdikten sonra keyfi yerine gelerek kedininki gibi benekli gözlerini kıstı ve kızılımsı sakalını sıvazlayarak düşünceye daldı. Sonra alkış vurup kapı ağasını çağırıp:

- Otrar valisini getirin, dedi.

İki silahlı asker İnalçık'ı iki kolundan tutup, huzura getirdi ve kağandan on adım kadar beride

durdular. Göz altı torbaları oluşmuş, rengi sararmış İnalçık geniş göğsünü gererek, Cihangir'e gözlerini dikti. Onun yenleri altındaki kasları belli oluyor, yüzünün etleri titriyordu.

Kağan karşısında duran gururlu kişinin kim olduğunu bilse de, Çağatay'a dönüp:

- Bu kim? diye sordu mahsus. – İnalçık mı? Tüccarlarımızı öldürüp, malını talan eden İnalçık, bu muymuş. Ha-ha! – Cengizhan kendisinin şahsi düşmanı ile bakışıp kaldı. İnalçık gözünü yummadan dik dik bakıyordu, bunu görünce, Cengizhan öfkeleni, ama kendini tutup: << Öç almadan önce bu nüfuzlu adamdan faydalanmak gerek. İntikam almak hiçbir zaman kaçmıyor >> diye düşündü. İnalçık ise alttan bakarak, onun düşüncelerini alnından okumaya çalışıyordu Cengizhan başını kaldırıp:

- Bana bak, yiğit, dedi. – Sen bize çok hasar verdin, elçilerimi öldürdün. Otrar'ı kuşatan çerilerimden on binini öldürdün. Bu yaptıklarından dolayı başka bir hükümdar olsa diri diri derini yüzüp öldürtmüş olurdu. Ama ben suçunu affettim. Sen de eski düşmanlıklarını unutup, benim hizmetime gir. Sana tümen başı diye unvan vereyim. Benimle birlikte Ürgenç'e gidip, halkını teslim olmaya....

- Ben kendi milletime ihanet etmem, dedi İnalçık onun lafını aniden keserek. – Düşman hizmetine girmem!

- Sana altın ve gümüşler hediye edeyim...

- Altınına da gerek yok, gümüşüne de. Beni satın alamazsın!

Kağan onun sözlerine değil, lafını kesmesine öfkeleni. Öfkeleniğini belli etmemek için sağ elinin içi ile yüzünü sıvazladı ve kendine hakim olup:

- Benim sözüm hiçbir zaman yerde kalmış değil, sana atadığım hediye kabul edeceksin, dedi. Sonra el şaklatıp kapı bekçisini çağırdı: - Dostumuz İnalçık için atadığım gümüşleri getirsinler, deyip gözünü kırptı.

Kapı ağası arka arka yürüyüp çıkıp gidince, ortaya müthiş bir sessizlik çöktü. Biraz sonra Cengizhan'ın işareti ile kapı yanında heykel gibi duran iki delikanlı İnalçık'ı devirip, elini ayağını bağladılar, sağ yanına yatırıp, üzerine bastılar. Kızıl renk elbise giymiş bir Moğol elinde ateş küreği ile girip, eritilmiş gümüşü İnalçık'ın sol kulağına döktü...

Aktarmalar Arası Farklılıklar, Yaşanan Sıkıntılar ve Değerlendirme

Bu kısımda Şuayip Karakaş'ın aktarması ile bu aktarma arasındaki bazı farklılıklar, aktarmalarda yaşanan sıkıntılar ve bunlara dair bir değerlendirme yer alacaktır. Şuayip Karakaş aktarmasında daha çok birebir çeviriden uzak, anlaşılabilir bir dil tercih ederek aktarmasını yapmıştır. Bu aktarmada ise metindeki kelimelere daha çok bağlı kalınmış ama yine de anlaşılabilir şekilde fazla birebir çeviri olmadan aktarma yapılmıştır. Burada aktarmalardaki kelimelerin aktarım farklılıkları verilmiştir. Doğru veya yanlış olarak değil iki çalışmadaki farklılıkları ortaya koyup bir değerlendirme yapma açısından bu kısım ele alınmıştır. Çalışmamızda yer verdiğimiz farklılıklar şu şekildedir:

- 1) “– Bahar, ağaçları genç gelinler gibi süslemiş, üstlerine beyaz ve pembe gömlekler giydirmiş, kâküllerine gül suyu serpmiş.” (Karakaş, s 130)

“– Bahar, ağaçları genç gelinler gibi süsleyip, üstlerine beyaz, kırmızı gömlek giydirmiş, saç örgülerine gül suyu serpmiştir.” (s 135)

“– Bu delikanlıyı hizmetime alıyorum, dedi Kulnazar'ın tüysüz pespembe yüzüne bakıp.” (Karakaş, s 132)

“– Bu delikanlıyı hizmetime alıyorum, dedi Kulnazar'ın tüysüz kıpkırmızı suratına bakarak.” (s 137)

Karakaş metinde geçen “qizil” kelimesini “pembe”, “qip-qizil” kelimesini ise “pespembe” olarak aktarmıştır. Bu çalışmada ise “qizil” için kırmızı, “qip-qizil” kelimesi için ise “kıpkırmızı” kelimesini kullandık.

- 2) “ İnalçık, bu temiz kalpli yiğidin yürekten söylediği bu sözünü tebessümle karşıladıktan sonra....” (Karakaş, s 133).

“İnalçık, bu saf kalpli delikanlının samimi, içten söylediği sözlerle bıyık altından gülerek:” (s 137)

Ş. Karakaş, “miyigida kulib qo’ydi-da” şeklindeki kullanımı “tebessümle karşıladıktan” olarak aktarmıştır. Sadece tebessüm kelimesini kullanmak iyi anlamda da anlaşılabilir diye düşünüp biz ise “bıyık altından gülerek” şeklinde aktardık.

- 3) “- Hele bir büyü, nasip olursa iyi bir “küheylan” alırım, diye söz verirdi babası.” (Karakaş, s 134)

“- Büyüyünce, nasipse güzel bir “tulpar” alacağım diye söz verirdi babası.” (s 138)

Şuayip Karakaş “tulpor” kelimesini “küheylan” olarak aktarmıştır. Biz ise Türk mitolojisinde yer alan kanatlı bir at figürü olması bakımından “tulpor” kelimesinin “tulpar” olarak aktardık.

- 4) “Bundan sonra ustasından altı akçe haftalık alır oldu.” (Karakaş, s 135)

“Bundan sonra ustasından haftalık beş-altı yarmak alacaktı.” (s 138)

Şuayip Karakaş “yarmoq” kelimesini “akçe” olarak aktarmıştır. Biz aslına sadık kalarak “yarmak” olarak aktardık. Akçe, Selçuklular ve Osmanlılarda kullanılan gümüş paradır. Yarmak ise Uygur döneminde paranın karşılığı olarak kullanılan bez/kağıt para olarak geçmektedir.

- 5) “Kalenin duvarları, iç taraftan pek yüksek olmasa da dışarıdan yüksekliği yaklaşık on beş- yirmi metre kadar gelirdi.” (Karakaş, s 136)

“Kale duvarları, iç taraftan o kadar yüksek olmasa da dış taraftan yüksekliği neredeyse yirmi - yirmi beş gaz kadardı.” (s 140)

Karakaş, “gaz” kelimesini “metre” olarak çevirmiştir ve on beş yirmi metre olarak bir uzunluk vermiştir. Biz kelimeyi yine gaz olarak kullandık. Gaz, uzunluk birimidir. Yükseklik belirtir. 1 gaz veya yarda=0.9144 metreye denk gelmektedir. Hesapladığımızda buradaki yirmi-

yirmi beş gaz 182.000-228.600 metre yüksekliğine denk gelmektedir. Bunu dipnotlarımızda belirttik ve bu şekilde kullandık.

- 6) “Aşçılar, hizmetkarlar, çeşniciler ve sakiler, bu yiyip içmekte olan birkaç adama hizmette yetişemiyorlardı.” (Karakaş, s 137)

“Aşçılar, hizmetçiler, bakovullar, içki servis edenler, bu yiyip içen birkaç insana hizmet etmeye yetişemiyordu.” (s 140)

Karakaş, “bakovul” kelimesini “çeşneci” şeklinde aktarmayı uygun görmüştür. Biz “bakovul” olarak aktardık. Bakovul kaynaklarda “aşçıbaşı” anlamında karşımıza çıkmaktadır. Bunu da dipnota ekledik.

- 7) “Akşamüzeri sultan, Cengiz Han’ın baş elçisi Mahmud Yalvaç’ı huzuruna çağırttı. Gece karanlığında gizlice çağırılmış olmasından dolayı endişeye kapılan elçi, yüzünün rengi kaçmış vaziyette saray vezirini takip ederek gittiği şahın “hücre-i hass”ının eşiği önünde biraz bekledi, sakinleşti.” (Karakaş, s 141)

“Geceleyin sultan, Cengizhan’ın baş elçisi Mahmud Yalavaç’ı huzuruna çağırdı. Gece karanlığında gizli şekilde çağırıldığı için endişelenen elçi rengi atmış halde saray vezirinin arkasından giderek şahın “Has Odası”nın kapısı önünde durdu, nefesini düzenledi.” (s 143)

Burada Şuayip Karakaş “kechasi” kelimesini akşamüzeri olarak aktarmıştır. “Kechasi” kelimesi Özbekçe “gece, geceleyin” anlamlarına gelmektedir. “Akşam üzeri” vakti saat 17:00-18:00 gibi bir süreyi ifade ettiği için aslında güneşin yeni battığı zamanlardır. Bu yüzden havanın o vakitlerde kararmamış olacağını göz önünde bulundurarak metnin devamındaki gece karanlığı ifadesi ile uyuşturmak ve bütünlüğü de korumak adına biz “geceleyin” şeklinde aktarmayı tercih ettik.

- 8) “Bu ufak köse ihtiyar, efendisinin önüne düşerek şehrin uzak köşesinden beri yürüyerek gelmişti.” (Karakaş, s 144)

“Küçük cüsseli ihtiyar, hocasının önünde inmiş, şehrin öteki köşesinden gelmişti.” (s 146)

Şuayip Karakaş “tushib” kelimesini düşmek olarak aktarmıştır. Bu çalışmada inmek olarak aktardık. Eski Türkçe’de düşmek, inmek anlamında kullanılsa da günümüz Türkçesinde düşmek kelimesini inmek anlamında kullanmıyoruz. Bu yüzden düşmek demek yerine inmek demek günümüz açısından daha anlaşılır olur diye biz bu şekilde kullandık.

- 9) “Böylesine ulu bir makamın sahibi olan bu adam, zenginin önünde iki kat eğilerek saygı gösteriyor, sorularına güler yüzle cevap veriyordu.” (Karakaş, s 146)

“Böyle ulu mertebe sahibi olan bu adam zengin önünde iki büküm olup saygı gösterir, sorularına gülerek cevap verirdi.” (s 147)

Karakaş metindeki “ikki bukilib” kısmını “iki kat eğilmek” olarak aktarmıştır. Biz “iki büküm olmak” şeklinde aktardık. İki büküm olmak, iki kat olup öne eğilmek anlamına gelir ancak daha yaygın ve daha bilindik bir kullanımdır. Bu yüzden bunu tercih ettik.

- 10) “Numune için bir Çinliyi de getirmişler.” (Karakaş, s 151)

“Rehber olarak da bir Çinliyi takip ederek gelmişler.” (s 151)

Metinde “Namuna uchun bir Xitoyni ham ergashtirib kelibdurlar.” şeklinde geçen kısım İnalçık ve kumaş tüccarının Cengizhan’ın gönderdiği elçiler ve tüccarlar hakkındaki konuşmalarına dayanmaktadır. “namuna” kelimesi Özbekçe “örnek” demektir. Ancak “ergash-” kelimesi “izlemek, takip etmek, arkasından gitmek” anlamındadır. Bu yüzden elçilerin rehber olarak bir Çinliyi takip edip buraya gelmeleri şeklini tercih ettik.

- 11) “İnalçık, Ömerhoca’nın tumturaklı konuşmasını dinlerken kanı tepesine hücum etti; onu küfredip kovmaktan kendini zor alıkoyuyordu.” (Karakaş s 154)
- “İnalçık, Ömerhoca’nın afilli sözünü dinlerken, kan beynine sıçradı, onu sövüp göndermemek için kendini zor tutuyordu.” (s 153)

Metinde “safrosi qaynap” şeklinde geçen kelime öfkelenmek anlamına gelir. Burada “kanı tepesine hücum etmek” yerine yine daha anlaşılır ve kullanımı yaygın olan “kan beynine sıçramak” deyimini kullandık.

- 12) “Kendini beğenmiş tüccarın bu sözleri, İnalçık’ın kanını tutuşturdu.” (Karakaş, s 155)
- “Gururlu tüccarın bu sözü, İnalçık’ın kanını kaynatı.” (s 154)

Yine metinde “qonini qaynatdi” şeklinde geçen kullanımda “kaynamak” kelimesi Özbekçe “pişirmek, haşlamak, kaynamak” anlamlarına gelmektedir. Kanını kaynatmak ise “qizishmoq” kelimesiyle aynı anlama gelmekte yani “öfkelenmek, sinirlenmek” anlamlarındadır. Türkçe’de ise “kanı kaynamak” deyimini “heyecanlanmak, coşmak” anlamlarındadır. Bu yüzden burada metindeki gidişata göre İnalçık’ın sinirinden kendisini tutamayıp coşmasını, duygu ve düşüncelerini sert bir şekilde dışarı vurmasını anlatmak istedik ve Türkçe’deki coşmak anlamında olan şeklini kullanmayı yani “kanını kaynatı” şeklini kullanmayı tercih ettik.

- 13) “Bir ara gün çıkış tarafından tozu toprağı havaya savuran şiddetli bir fırtına yaklaşmaya başladı.” (Karakaş, s 160)
- “Bir vakit günün battığı taraftan, toz-kum ile samanları etrafa savurarak, hortum bastırıp gelmeye başladı.” (s 158)

Metinde “kunchiqish” olarak geçen kelimeyi Şuayip Karakaş aynı şekilde “gün çıkış” olarak aktarmıştır. Biz gün çıkış demek yerine günümüzde daha anlaşılabilir olacak olan “günün battığı” demeyi tercih ettik.

14) “Güz mevsimi. İki gün aralıksız yağan yağmur ve onun arkasından görünen güneş, otları adeta kulağından tutarak ortaya çıkarmış, her taraf gömgök; sonbahar çöle sonsuz çiçekli yeşil bir halı sermişti.” (Karakaş, s 161)

“İlkbahar mevsimi. İki gün sağanak yağan yağmur ve onun ardından görünen güneş bitkileri kulağından çekip çıkarmış, her yer yemyeşil, bahar bozkıra çiçekli yeşil bir kilim gibi yayılmıştı.” (s 158)

“Ko’klam” kelimesini Şuayip Karakaş “güz” olarak kullanmıştır, güz kelimesi sonbaharı ifade eder. Yine ko’klam kelimesi Özbek vikipedisinde bahar olarak geçer ve ağaçların çiçek açtığı zamandır. Güzde ise çiçekler olmaz, yapraklar dökülür. Ve zaten cümlelerin devamında da çiçeklerin açtığı, bozkırın yemyeşil olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden burada “ilkbahar” kelimesinin kullanılmasını tercih ettik.

Diğer yandan “ko’m-ko’k” kelimesinin hem masmavi hem de yemyeşil anlamları vardır Şuayip Karakaş kelimeyi gömgök olarak aktarmıştır. Biz ise yemyeşil demeyi tercih ettik.

15) “Yaşlı kadın, atın burun çalmasını işitince dönüp baktı.” (Karakaş, s 170)

“Yaşlı kadın, atın burnundan solumalarını duyunca, dönüp baktı.” (s 165)

Metinde “ot pishqirig’ini” şeklinde geçen kalıbı Şuayip Karakaş atın burun çalması olarak aktarmıştır. Pishqiriq, burundan çıkan boğuk, yüksek ses olarak tanımlanmaktadır. Burun çalması yaygın bir kullanım olmadığı için herkes tarafından kolayca anlaşılmayacağını düşündük ve burundan solumak olarak aktardık.

16) “– Bunlar bizi toz gibi ezerler.” (Karakaş, s 193)

“ - Bizi onlar solucan gibi ezecekler.” (s 182)

Metinde “chuvalchangdek” kelimesi kullanılmıştır chuvalchang “solucan” demektir, toz gibi ezmek kullanımı bizde de atasözü veya deyim olmadığı için aslına sadık kalmayı tercih ettik.

17) “İhtiyar bir nalbant da lağımın içine duman verdi.” (Karakaş, s 196)

“Bir nalbant ihtiyar ateş yaktı ve evinden büyük bir demirci hava körüğünü alıp kanalın içine duman bastı.” (s 185)

Metinde “Bir taqachi chol gulxan qaladi-da, uyidan katta bir temirchi damini olib chiqib, naqibning ichiga tutun yubordi.” şeklinde geçen cümleyi Şuayip Karakaş oldukça kısaltmıştır. Bu onun tercihidir. Biz ise kelimelerin hepsini kullanmayı tercih ettik.

18) “– Askeri sonsuz kağana hizmet etmeyi, talihin kendisini terk ettiği sultana hizmet etmekten daha makbul saydığım için.” (Karakaş, s 205)

“– Askeri sayısız olan kağana hizmet etmeyi başarısız bir sultana hizmet etmeye tercih ettiğim için.” (s 191)

Metinde “omadi ketgan sulton” şeklinde geçmekte olan kullanım için “omadi ketmoq”, şanssız olmak, başaramamak, geriye gitmek anlamlarındadır. Talihin kendisini terk ettiği sultan demek yerine biz başarısız dedik.

19) “İnalçık cevap yerine ayağının altında yatan bir kerpici alarak fırlattı. Eğer Oktay hemen arkaya çekilmeseydi başı parçalanacaktı.” (Karakaş, s 211)

“İnalçık cevap yerine ayağı altında duran bir tuğlayı alıp fırlattı. Eğer Ögeday hemen kendini korumasaydı, başı parçalanmış olurdu.” (s 195)

Metinde “oyog’i tagida yotgan” şeklinde geçen kullanım Şuayip Karakaş tarafından “ayağı altında yatan” olarak aktırılmıştır. Ancak günlük kullanımda ayağımın altında yatan bir kerpiç veya tuğla demeyiz. Bunun yerine ayağımın altında duran deriz. Biz de bu yüzden “ayağı altında duran” şeklinde aktarmayı tercih ettik.

Karakaş, O’ktoy ismini Oktay olarak kullanmıştır. Biz ise Ögeday olarak kullanmayı tercih ettik. Cengiz Han’ın çocuklarını arattığımız zaman Oktay değil Ögeday olarak karşımıza çıkması daha muhtemeldir. O yüzden bu kullanımı tercih ettik.

Değerlendirme

Burada farklılıkları vermemizin amacı bir aktarmanın doğru diğerinin yanlış olduğunu söylemek değil, metindeki aktarmaların birebir olmadığını göstermek ve aktarmaları herkesin kendi bakış açısına göre yapılabileceği ve bu bakış açıları ve tercihlerden dolayı farklılıklar doğabileceğini ortaya koymaktır.

Aktarmalardaki bu farklılıklara baktığımız zaman apayrı olmadıklarını ama birebir de olmadıklarını görüyoruz. Bu da bize aktarmanın, aktaran kişilerin bilgisine, titizliğine, bakış açısına, düşüncelerine göre değişebileceğini göstermektedir.

Şuayip Karakaş'ın aktarmasına baktığımızda bazen üç beş kelimeyi bir araya getirerek tek kelime halinde vermiştir. Bu da aslında uzun ve sanatsal cümlelerin aktarım sıkıntısından kaynaklanmaktadır. Bazen daha eski kelimeler kullanmıştır. Gerekli yerlerde cümle öğelerinin yerlerini de değiştirmiştir. Çünkü bazen devrik cümleler de anlam karışıklığına yol açabilmektedir. Bu yüzden aktaranın tercihine bağlı olarak abartısız bir şekilde cümle öğelerinin yerleri değiştirilebilmektedir. Şuayip Karakaş'ın aktarmaları gayet anlaşılır, akıcı, edebi olarak lezzetli ve temizdir.

Bu aktarmaya bakıldığında ise genellikle bütün kelimelerin kullanılmasına dikkat edilmiştir. Ancak Özbek Türkçesinde tasviri fiillerin hepsini kullanmak da anlama zarar vermektedir. Eğer tasviri fiillerin hepsini çevirmeye kalkarsak bu sefer de anlam olarak karmaşıklık ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden bu aktarmada tasviri fiillerin hepsi aktarılmamış, gidişata göre uygun bir tanesi seçilmiştir. Cümleler Şuayip Karakaş'ın aktardığı cümlelere göre daha devriktir ancak anlaşılmaz değildir. Kelime olarak ise Şuayip Karakaş'ın aktarmasında yer alan kelimelere göre daha günümüzle uyumlu kelimeler kullanılmıştır.

Sonuç olarak her iki aktarmanın birbirinden farklı ama anlaşılabilir ve estetik kaygıdan uzak olmadığını söylemek gerekir.

İçerik İncelemesi

3.1 Şahıslar

Hikâyede adı geçen şahıslar şunlardır:

Kulnazar: Harezmi Yüzbaşısıdır. İnalçık tarafından kendisine çevik bir asker bulması istendiğinde Demirtaş'ı bulan kişidir.

Bahaidin Ruzi: Harezmi Büyükelçisidir.

İnalçık: Harezmişahlar zamanında Otrar şehrinin valisidir. Aynı zamanda Harezmişah'ın amcasıdır. Hünarlı bir komutan, cesur ve iradeli bir savaşçıdır. Korkusuzdur. Milletine bağlıdır. Ancak İnalçık'da devlet erbabına uygun olmayan bazı sabırsızca hareketler ve cüretkarlıklar vardır. Ana kahramanlardan biridir. Cengizhan'ın elçilerini öldürttüğü için ülkenin Moğol istilasına uğramasına sebep olmuştur.

Demirtaş: Otrarlı bir demir zanaatkarının oğludur. Küçük yaştan beri ok ve yayla alakası vardır. Ok yapımında ustadır. Genç yaşta yetim kalmıştır. 16-17 yaşında bile insanların alay etmesine bakmadan ok atarak alıştırma yapmaya devam etmiştir. Ata binmeyi ve ok kullanmayı iyi bilmektedir. Kulnazar'ın onu keşfetmesiyle hayatı değişmiştir.

Hacı Buğra/Buğrahoca: Otrar şehrinin zengin tüccarlarından biridir. Suriye ile Çin arasında gidip gelen ticaret kervanları vardır.

Abdülmecit Usta: Babası öldükten sonra Demirtaş'ın çırak olarak verildiği demir zanaatkarıdır.

Bedreddin Hoca/Hoca Bedreddin: Otrarda ortalığı karıştırıp halkı endişelendirmeye çalışanlardan birisidir.

Abdulkakorim: Ziyafette yemek yapan Buharalı aşçıdır.

Cengizhan: Moğol kağanı. Ana kahramanlardan biridir. Büyük bir komutan ve savaşçıdır. Ancak çok vahşet ve zulüm etmiştir. Kendine özgü savaş planları ve taktikleri vardır. Vali İnalçık'ın kendi elçilerini öldürmesinden dolayı Otrar üzerine savaş açmıştır. 4 tane oğlu vardır. Bunlar Cuci, Çağatay, Ögeday ve Tuluy'dur.

Mahmut Yalavaç: Cengizhan'ın elçisidir.

Harezmişah Muhammed: Alaaddin Muhammed Harezmişah. Harezmişahların padişahıdır. Moğollarla yaşadıkları anlaşmazlıklar sonrası devleti istilaya uğramıştır. Cengizhan'ın

elçilerinin öldürülmesine ses çıkarmamıştır. Anne tarafından Kıpçak baba tarafından Türkmen olduğu için zaman zaman iki tarafı da idare etmiştir.

Tüccar Yusuf ile Ali Hoca: Mahmut Yalavaç'ın yardımcılarıdır.

Temur Melik: Saray muhafızları kumandanıdır.

Karaca Hacib: Sultan Muhammed'in şahsi korumasıdır. Daha sonra hainlik ederek saf değiştirmek istemiş ancak öldürülmüştür.

Ömer Hoca: Cengizhan'ın büyükelçisidir.

Türkan Hatun: Alaaddin Harezmşah'ın annesidir. Kıpçaktır, bu yüzden devlet işlerine kendi insanlarını yerleştirmeye kalkmıştır. Zekidir.

Mingliay: Demirtaş'ın nişanlısıdır. Moğollar evlerini bastıklarında onlara esir olmamak için çatıya kaçmış daha sonra başka çaresi kalmadığı için çatıdan komşunun yanan evine atlayarak yanarak ölmüştür.

Kutluk Hoca: Bir zamanlar Abdülmecid usta elinde çıraklık yapan çıraklardandır. Yaşı otuzu aşmış olsa da ciddileşmemiş, gençlik heyecanını kaybetmemiştir.

Berdiniyaz Hivegi: Karaca Hacib'in amcasıdır. İnalçık'ın öldürülmesinde rolü vardır.

Abdusafi: Yıldızbilimcidir.

Onbaşı Tukçar: Demirtaş'ın annesini öldüren çeridir.

Aysulu: İnalçık'ın eşi. İnalçık ele geçirilene kadar onunla birlikte mücadele etmiştir. Kadınların güzel olmalarının yanında ne kadar savaşçı ve cesur olduklarına dair bir örnektir.

3.2 Olayın Geçtiği Mekan

Hikâyede pek çok yer ismi geçmekle beraber hikâyeye konu olan olay Otrar şehrinde geçmektedir.

Otrar: Otrar (Yengi-kent, Yangı Kent, Farab, Turar, Tarban veya Tutarband), Kazakistan'ın güneyinde yer alan bir kenttir. Otrar şehri 12. ve 13. Asrın başlarında Orta Asya'nın en büyük şehirlerinden biri olması bakımından önemlidir. O zamanlar Otrar Maverâünnahrin kalkanıdır. Sırderya üzerinde yer alır ve Maverâünnahr'in son noktasıdır.

Sırderya: Günümüzde Seyhun olarak bilinen Orta Asya'da yer alan bir nehirdir. Ceyhun nehri ile birlikte tarihi Maverâünnahr bölgesini oluştururlar. Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan sınırlarına yayılmış bir havzadır. Çok eskilerden beri yerleşim bölgesi olmuştur. Aynı zamanda önemli bir kültür ve ekonomi merkezidir. İslam sonrası Türk edebiyatının en önemli örneklerinden olan Dede Korkut kitabı içindeki olaylar genelde Seyhun civarlarında geçmektedir. Cend, Otrar, Yenikent, Süt kent gibi şehirler bazı Seyhun kıyısı şehirleridir.

Amuderya: Günümüzde Ceyhun olarak bilinen Orta Asya'nın en uzun nehirlerinden biridir. Nehrin kıyılarında tarih boyunca önemli yerleşim merkezleri kurulmuştur. Buhara ve Semerkant gibi şehirler Ceyhun kıyısı şehirlerine örnek olarak gösterilebilir.

Maverâünnahr: Maverâünnahr, Orta Asya'da, Amuderya ve Sırderya nehirleri arasında kalan tarihi bölgenin adıdır. Bugün bu bölge Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasında bölünmüştür. Verimli topraklara sahip olan bölgede çok eski tarihlerden itibaren tarımsal hayatın izlerine rastlanmaktadır. Eskiçağ ve Ortaçağ'da ticaret yolları vasıtasıyla Çin, İran, Hindistan, Rus stepleri ve Baltık ülkelerine bağlanan Mâverâünnahr'in havası, suyu, topraklarının bereketi, mahmurluğu, halkının savaşçılığı, cömertliği, hayırseverliği İslâm coğrafyacılarının yanı sıra Doğulu ve Batılı seyyahlar tarafından da övülmüştür. Mâverâünnahr'deki Buhara ve Semerkant şehirleri kaynaklarda “İslâm'ın kubbesi” ve “dünya cennetlerinin en önde geleni” şeklinde tanımlanmıştır. Vahalardaki verimli topraklarda gelişmiş bir sulama sistemiyle yapılan tarım, zengin altın ve gümüş madenleri, orman ürünleri, kürk, deri, bal mumu ve Çin malları nakline dayanan gelişmiş ticaret, Eski ve Ortaçağ'lar boyunca Mâverâünnahr'in iktisadî gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Tarihî İpek yolunun önemini kaybetmesi ve doğu-batı ticaretinin güneydeki denizlere kayması, XVII. yüzyıldan itibaren bölgenin ekonomik açıdan yavaş yavaş gerilemesine sebep olmuştur.

Tarihteki Mâverâünnehir toprakları günümüzde Özbekistan ve Türkmenistan'la Kazakistan'ın bazı kesimlerini ihtiva etmektedir.

Hikayede Çin-Maçin, Doğu Türkistan, Hıtay(Çin), Pekin, Ürgenç, Buhara, İran-Turan, Hint-Afgan, Moğolistan, Semerkand, Deşt-i Kıpçak, Rum(Anadolu), Rusya, Kızılıkum ve Talas gibi yer isimleri de geçmektedir. O zamanlar kervan ticareti yapıldığı için bu bölgelerden alınan mallardan, örneğin Hıtay'dan ipek getirdiklerinden bahsedilmektedir. Moğolistan da, Cengizhan'ın ülkesi olduğu için Moğolistan ve Moğol isimleri de sıkça geçmektedir.

3.3 Olayın Geçtiği Zaman

Otrar olayı Harezmsahlar ve Moğolların hüküm sürdüğü 13. Asırda Cengizhan'ın Harezmsahlara elçi göndermesi ile gerçekleşmiştir. Olay 1218 yılında meydana gelmiştir. Otrar Moğol devletine yakındı ve o zamanlar bölgede Harezmsahlar vardı. Cengizhan aslında Moğollar ile Harezmsahlar arasında anlaşma yapmak istemişti bu yüzden Otrar'a kervanlar göndermişti. Ancak Otrar şehrinin valisi İnalçık bu kervanlarda gönderilenlere güvenmeyerek ve içinde casus olabileceğini düşünerek kervandaki mallara el koydu, elçileri de casus olarak tutukladı. Cengizhan bu durumdan haberdar olunca İnalçık'ın kendisine verilmesini istedi ancak Alaaddin Harezmsah bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Cengizhan ordularıyla savaş açtı ve Otrar hadisesi gerçekleşti.

Olayın Özeti

Hikâye 613 yılının Nisan ayında Kulnazar yüzbaşının Demirtaş'ı İnalçık'ın huzuruna getirmesiyle başlar. İnalçık, Kulnazar'dan kendisine çevik bir asker bulmasını ister. Kulnazar da Demirtaş'ı bulup getirir. İnalçık onu hizmetine alır. Bundan sonra Demirtaş'ın hayat hikâyesinden bahsedilir. Demirtaş'ın babası beklenmedik bir zamanda ölür ve yetim kalır. Sonra Demirtaş, başka bir demir zanaatkârı olan Abdülmecit ustanın yanında çıraklığa verilir. Ama ok ve yay atmaya çalışmayı hiçbir zaman bırakmaz. Kulnazar onu görünce bir süre göz hapsine alır. Bir gün Kulnazar ona “Bir komutana asker gerek gider misin?”, diye sorduğunda o da “Canımla birlikte” diyerek cevap verir. İşte bundan sonra Demirtaş'ın hayatı bambaşka bir hal alır.

İlkbaharda Cengizhan'ın elçisi Mahmud Yalavaç Buhara'ya ulaşır, onun yanında yardımcıları tüccar Yusuf ve Ali Hoca da vardır. Hepsi Harezmsah'ın huzuruna çıkarlar. Oradakiler Tüccar Yusuf'un Otrarlı, Ali Hocanın Buharalı olduğunu öğrenince buna öfkelenirler ve bunu küstahlık olarak düşünürler. Çünkü yabancı bir padişahın elçisi olarak gelmişlerdir. Mahmud Yalavaç Cengizhan'ın buyruğunu sultanın kendi eline teslim eder. Fermanda Moğol kağanı, Harezmsah'ı oğlu olarak adlandırdığı için herkes öfkelenir. Ferman okunduktan sonra Cengizhan'ın gönderdiği hediyeleri getirirler. Buradaki altını gören herkesin öfkesi geçer.

Geceleyin sultan, Mahmud Yalavaç'ı huzuruna çağırır. Huzurunda ona kendi insanı olduğundan ve Müslüman olduğu için aslında onun gönlünün burada olduğundan bahseder. Elçi ise öyle olmadığı halde öyleymiş gibi davranarak ikiyüzlülük yapar. Sultan aslında onu kandırarak Moğol ordusu hakkında gizli bilgiler vermesini sağlamak ister. Ancak Cengizhan bunu önceden sezdiği için elçisini başta uyarır, ona Moğol askerlerinin sayısı ve durumu hakkında nasıl bilgi vereceğini öğretir ve sultan ona ne derse kabul etmesini söyler. Mahmut Yalavaç da bu doğrultuda bilgiler verir. Bir hafta sonra Mahmud Yalavaç Moğolistan'a doğru yola çıkar. Ancak Timur Melik, Şahabeddin Hivegiy ve İnalçık, gibi ileri görüşlü erbablar hain Mahmud Yalavaç'ı hain olarak cezalandırmak yerine hediyelerle gönderilişinden memnun olmayarak, ikiyüzlü elçinin sultanı kandırıp gittiğini anlarlar.

Cengizhan'ın elçileri Otrar'a gelir. Genellikle, Çin'den, Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya ve Rusya'ya giden tüccarlar Otrar'da durup, yol parası için mallarının bir kısmını satarlar. Tüccarlar sadece mal değil, çeşitli söylentiler de getirirler. İnalçık da kumaşçılar derneğinin önde gelenlerinden birine soru sorar. Kumaş tüccarı en son Moğolların da bilgiler

alıp gittiğinden bahseder. Otrardaki askerlerin sayısını, tüccarların ruh halini sorduklarını söyler. Tüccar ve pazarcılara İnalçık'ın vergi alıp almadığını halkın bundan memnun olup olmadıklarını soruşturduğunu da söyleyince İnalçık kaledeki komutanları kendi yanına çağırır. Aradan bir saat geçtikten sonra hanın huzuruna girerler. Sonra Ömer hoca konuşmaya başlar. Cengizhan'ın Sultan Muhammed Alaaddin'e kendi sevgilerini ifade etmek için kendilerini elçi olarak gönderdiklerini, kağan hazretlerinden sultan efendiye çokça selam ve beraberinde hediyeler getirdiklerini söyler. Kağan hazretlerinin sultan efendiyi oğlu gibi gördüğünü ve bu yüzden dostluk dalı uzattıklarını söylerler. Ömerhoca'dan sonra tüccar Necmeddin konuşur ancak o İnalçık'ın resmi adını kullanmayarak onu küçümsemek ister. Vali buna sinirlenir. Muhammed Harezmsah hazretlerinin nasıl Zerdüş Cengizhan'ın oğlu olacağını sorup ayrıca onların Otrar şehir valisinin unvanını bilmeleri gerektiğini söyler. Necmeddin öfkelenir. Bu şekilde atışırlar. Ömerhoca araya girmek istese de ona da kızarlar.

İnalçık yanında duran Binbaşı Kulnazar'a bakarak elçilerin hapsedilmesini, ganimetlerinin ise hazineye konulmasını emreder. Otrar olayının ilk kıvılcımı bu şekilde yaşanmış olur. Öbür gün şehir valisi İnalçık Demirtaş'ı yanına çağırır. Bir mektup verip onu Ürgenç'e götürmesini ister. Aradan bir ay geçince, Demirtaş, Otrar'a Harezmsah'ın cevabını getirir. Sultan, İnalçık'ın fikrini ve yaptıklarını doğru bulur ve hain tüccarların mallarına haciz koyarak, kendilerini öldürmeye rıza gösterir. Cengizhan bunu duyunca İnalçık'ın kendisine gönderilmesini ve zararının karşılanmasını ister. Sultan Harezmsah bunu kabul etmez.

Bunun üzerine her iki taraf savaşa hazırlanmaya başlar. Harezmsah, her bir şehir, her bir kale kendini savunsun, diye emir verir. Ancak İnalçık ve Timur Melik gibi akıllı kumandanlar ordunun her tarafa yayılmasının memleket için iyi olmayacağını bilseler de ses etmezler çünkü taş yürekli sultanın bir dediğini iki etmezler.

Şehir ve civardaki köylerin ahalisi tarafından Otrar kalesinin zarar görmüş yerlerini düzeltmek ve kale etrafındaki siperleri temizlemek, derinleştirmek için seferber olunur. Sonunda şehir düşmana sürekli karşılık göstermeye hazır edilir. Demirtaş sultandan izin alıp, annesini şehre göç ettirip gelmek için yola çıkar. Demirtaş annesine mümkün olduğunca basit bir dille memleketin durumunu ifade etmeye çalışır. Ancak yaşlı kadın gelmez. O da annesini bırakıp döner.

Güzün gelmesiyle birlikte Cengizhan birkaç yüz bin atlı ve yaya askerden ibaret büyük ordusunu harekete geçirip, Otrar'a ulaşır. Moğollar şehri savaş geleneklerine uygun olarak kuşatmaya girişirler.

Moğollar Otrar'ı uzun süre kuşatıp, dayanıklılığını kaybettiğine karar verdiklerinden sonra kale altından daha uzağa gidip, onu kuşatırlar ve sırayla herkesi öldürürler.

Moğollar aralıksız saldırırlar. Darbelere dayanamayan burçlar yıkılır. Kalenin sokaklarında teke tek savaş başlar. Sağ kalan muhafızlar çatılara çıkıp, düşmanı oka tutarlar. İnalçık canlı olarak ele geçirilmeyi istemez ve karısı Aysulu ile çatıdan ok atarlar. Çağatay ise İnalçık'ın canlı olarak yakalanıp getirilmesini ister. Moğollar durmadan gelip İnalçık'ın üzerine atılırlar. Sonunda onu ele geçirirler. Cengizhan İnalçık'ı getirmelerini emreder.

Cengizhan aslında öfkelenir ama önce ondan faydalanmak ister. Elçilerini öldürdüğünü, on bin çerisini öldürdüğünü, çok zarar verdiğini ancak bunları affettiğini söyler. Aynı şekilde ondan da düşmanlıklarını unutup, hizmetine girmesini ve halkının teslim olmasını ister. İnalçık ise ona istediğini vermez ve millete ihanet etmeyeceğini söyler. Cengizhan ona altın ve gümüşler teklif ederken İnalçık yine sözünü keser ve Cengizhan buna çok sinirlenir. İnalçık için ayarladıkları gümüşü getirmelerini söyler. Ve sonra Cengizhan'ın iki adamı İnalçık'ın ellerini ve ayaklarını bağlar, onu sağ yanına yatırıp sol kulağına eritilmiş gümüşü dökerler. Ve Otrar valisi İnalçık bu şekilde hayatını kaybeder.

KELİME KADROSU

Mirkerim Asım Otrar hikâyesinde isimler, sıfatlar, zamirler, zarflar, edatlar, bağlaçlar, modal sözler ve ünlemlere yer vermiştir. Hikâyede Arapça ve Farsça kökenli kelimeler de kullanılmıştır. Bu kelimeler hikâyenin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Hikâyede betimlemeye oldukça fazla yer verilmiştir.

KELİME TÜRLERİ

İSİMLER

Mirkerim Asım bu hikâyede birçok isim kullanmıştır. Hikâyenin kalabalık bir özel isim kadrosu bulunmaktadır. Bunun sebebi olaya birçok kahramanın katılmasıdır.

4.6.2 Özel İsimler

Hikâyede özel isimler; şahıs, yer ve millet isimleri olmak üzere gruplanmaktadır.

4.6.2.a Şahıs isimleri

Metinde geçen şahıs isimleri şunlardır: Bahaiddin Ruzi, Demirtaş, Yüzbaşı Kulnazar, İnalçık, Buğrahoca, Abdülmecid Usta, Cengizhan, Mahmud Yalavaç, Harezmsah Muhammed, Karaca Hacib, Timur Melik, Bedreddinhoca, Türkan Hatun, Aysulu, Mingliay, Saktu, Batu, Cebe Noyan, Ulu Noyan, Oktay, Çağatay, Cuci ve Tuluy.

En çok geçen şahıs isimleri İnalçık ve Cengizhan'dır. Bu kişiler hikâyede ana temayı oluşturdukları için isimleri sıklıkla geçmektedir.

İnalçık Harezmsahların Otrar valisidir ve savaşı başlatacak adımı atar. Cengizhan da Moğol kağanı ve savaşı başlatacak olan kişidir. Bu yüzden isimleri sıklıkla geçer ve önemlidir.

4.6.2.b Halk isimleri

Hikâyede geçen halk isimleri şu şekildedir:

Kıpçaklar, Moğollar, Hıtaylar, Türkmenler, Karluklar, Buharalı, Otrarlı, Harezmli, Doğu Türkistanlı.

Otrar bir ticaret merkezidir. Bu yüzden buraya pek çok kervan gelmektedir. Bu kervanlar dolayısıyla pek çok halk özellikle Çinliler buraya gelip mallarını satarlar. Bunun yanında hikâye Harezm ve Moğol devletleri zamanında geçer. Olay Otrar'da gerçekleşir. Bundan dolayı da o zamanda bu coğrafyada yaşayan halkların isimleri hikâyede geçmektedir.

4.6.2.c Yer isimleri

Hikâyede geçen yer isimleri şunlardır: Çin-Maçın, Otrar, Orta Asya, Sırderya, Arıs Suyu, Amuderya, Doğu Türkistan, Hitay, Harezm, Pekin, Ürgenç, Buhara, Moğolistan, Türkistan, İran-Turan, Hint-Afgan, Irak, Semerkand, Deşt-i Kıpçak, Hucend, Anadolu, Rusya, Cend, Binakent, Yenikent ve Maverâünnahir.

Otrar olayın yaşandığı yer olması bakımından önem taşır. Sırderya ve Amuderya ise ikisi birleşerek Maverâünnahir sahasını oluşturur ve burayı önemli bir merkez haline getirirler. Yine burasının bir ticaret merkezi olması dolayısıyla pek çok yerden batıdan ve doğudan gelen halklar olduğu için onların yaşadığı yerlerin isimleri de geçmektedir.

SIFATLAR

Mirkerim Asım hikâyesinde nitelendirme ve belirtme sıfatlarını kullanmıştır. Bu sıfatlarla uzun uzun tasvir yapmıştır.

Nitelendirme Sıfatları

Bu sıfatlar kendi içlerinde 7 kısma ayrılmaktadır. Biz de burada bunların metinde geçen bazı örneklerine yer vereceğiz.

1- İsimlerin Önünde Renk Bildiren Sıfatlar

- Oq, qizil qoy‘lak – Beyaz ve kırmızı gömlek (s 135)
- Yashil palos – Yeşil kilim (s 158)
- Ko‘k salla – Mavi sarık (s 143)
- Qora sochli – Siyah saçlı (s 161)
- Sariq ipak chodir – Sarı ipek çadır (s 169)

2- Varlıkların Soyut Niteliklerini Bildiren Sıfatlar

- Yosh yigit – Genç delikanlı (s 136)
- Yaxshi qilichboz – İyi kılıç ustası (s 136)
- Soddadil yigitning – Saf kalpli delikanlının (s 137)
- Yosh bola – Genç çocuk (s 138)
- Aqlli hotun – Zeki kadın (s 148)

3- Varlıkların Hacim, Ölçü, Ağırlık, Fiziki Görünüş vb. Niteliklerini Bildiren Sıfatlar

- Katta mis halqa – Büyük bakır halka (s 146)
- Qisqa bo‘y – Kısa boy (s 192)
- Keng dalaga – Geniş tarlaya (s 167)
- Baland minoralar – Yüksek minareler (s 140)
- Kichik eshik – Küçük kapı (s 146)

4- Varlıkların Duyu Organları İle Algılanan Niteliklerini Bildiren Sıfatlar

- İssiq o‘tov – Sıcak otağ (s 188)
- Sovuq yel – Soğuk rüzgar (s 182)

5- Tat, Lezzet, Koku Bildiren Sıfatlar

- Sassiқ hid – Kötü koku (s 173)

6- Bir Nesnenin Yapıldığı Maddeyi Gösteren Veya O Duyguyu Veren Sıfatlar

- Zarbof to‘shak – Altın dokuma döşek (s 140)
- Shoyi ko‘pachalar – İpek yorganlar/minderler (s 140)
- Kumush tovoqlar – Gümüş tabaklar (s 140)
- Oltin eshik – Altın kapı (s 169)
- Tillado‘zi chopon – Altın işli kaftan (s 152)

7- Yer ve Zaman Münasebeti Bildiren Sıfatlar

- İchki qal’a– İç kale (s 190)

Belirtme Sıfatları

Belirtme sıfatlarının hemen her çeşidi hikâyede kullanılmıştır.

4.6.3.b.1 İşaret Sıfatları

Kullanılan işaret sıfatları ve örnekleri şu şekildedir:

Bu, bul, shu, shul, ul ve o’sha.

Bul yerda – Bu yerde, burada

- O‘zingiz ul yerda ammo dilingiz bul yerda (s 144)
“Kendiniz orada, amma gönlünüz burada...”

Bu viloyat – Bu il

- Bu viloyatda yashovchi mehnatkash va jafokash halq.... (s 139)
“Bu ilde yashayan çalışkan ve çilekeş halk...”

Shu payt - O an

- Shu payt mehmon dahlizga kirib, baland poshnali sag‘ri kavushini yechdi. (s 146)
“O anda misafir hole girip, yüksek tabanlı deri ayakkabısını çıkardı.”

Shul yerda – Şu yerde

- Shul yerda tug‘ilib o‘sgansiz. (s 144)
“Burada doğup büyümüşsünüz.”

Shu hovli – Şu avlu

- Hojasi esa katta mis halqani ushlab, taqillatmoqchi bo ‘lib turganda shu hovli yaqinidagi... (s 146)
“Hocası ise büyük bakır halkayı tutup, çalacak olduğunda bu avlu yakınındaki...”

O’sha terakni – O kavaği

- O‘q o’sha terakni teshib o‘tdi. (s 137)
“Ok o kavaği delip geçti.”

4.6.3.b.2 Sayı Sıfatları

4.6.3.b.2.1 Asıl Sayı Sıfatları

Hikâyede kullanılan asıl sayı sıfatlarından bazıları şunlardır:

- Uch-to’rt oy – Üç dört ay (s 138)
- Ikki xalfa – İki kalfa (s 138)
- Ikki-uch shagird – İki üç çırak (s 138)
- O’n uch-o’n to’rt botmon – On üç on dört batman (s 140)
- Bir otliq – Bir atlı (s 145)
- Bir daqiqa – Bir dakika (s 146)
- Bir qadam – Bir adım (s 146)
- Bir yil – Bir yıl (s 138)

- To'rt yuz ellik kishi – Dört yüz elli kişi (s 151)
- Besh yuz tuya – Beş yüz deve (s 150)

4.6.3.b.2.2 Sıra Sayı Sıfatları

Hikâyede geçen sıra sayı sıfatlarına örnekler şöyledir:

- Ikkinchi yigit – İkinci delikanlı (s 192)
- Birinchi otliqqa – Birinci atlıya (s 135)
- Birinchi mehmon – Birinci misafir (s 135)
- XIII asr – 13.asır (s 139)

4.6.3.b.2.3 Üleştirme Sayı Sıfatları

Üleştirme sayı sıfatının metinde yer alan örneği şu şekildedir:

- Bo'ydoq cheriklar esa o'nta-o'nta bo'lib... (s 172)
“Bekar çeriler ise onar onar ayrılıp...”

4.6.3.b.2.4 Topluluk Sayı Sıfatları

Hikâyede yer alan bazı topluluk sayı sıfatları şunlardır:

- Yuztacha odam – Yüz kadar adam (s 140)
- Yuzlarcha tuyaga – Yüzlerce deveye (s 142)
- Uchovlon dushman jabhasini – Üçü birlikte düşman cephesini (s 176)

4.6.3.b.3 Soru Sıfatları

Hikâyede yer alan soru sıfatlarına örnekler şu şekildedir:

- Qanday ma'lumotlar? – Nasıl bilgiler? (s 151)
- Nima haqqi bor? – Ne hakkı var? (s 154)

4.6.3.b.4 Belirsizlik Sıfatları

Metinde yer alan bazı belirsizlik sıfatları şunlardır:

- Muncha ovqatni – Bunca yemeği (s 141)
- Barcha mahallalarning so'filari – Bütün mahallelerin müezzinleri (s 145)
- Barcha ulusni – Tüm ulusu (s 149)
- Hamma voqealardan – Bütün olaylardan (s 151)
- Ba'zi ma'lumotlarni – Bazı bilgileri (s 151)

- Ba’zi o‘tovlardan – Bazı otağlardan (s 158)

ZAMİRLER

Mirkerim Asım hikâyesinde şahıs, belirsizlik, işaret, soru ve dönüşlülük zamirlerini kullanmıştır.

4.6.4.a Şahıs Zamirleri

Hikâyede men, sen, u, biz, siz, ular zamirleri yer almaktadır. Bu zamirler incelenirken ek almış halleri (ularning,uning,unga,uni,unda) de hesaba katılmıştır.

En sık kullanılan zamir “u” zamiridir. Kalabalık kahraman kadrosu olması dolayısıyla ve aynı ismi tekrar tekrar yazmamak için çoğu kez isim yerine “u” ve onun ek gelmiş şekilleri kullanılmıştır.

4.6.4.b Dönüşlülük Zamirleri

Metinde en çok kullanılan zamirlerden birisi de dönüşlülük zamiri olan o’z kelimesidir.

O’z – Kendi

- Mingboshi Qulnazarxoja o’z bo’luga bilan darvozadan chiqib... (s 167)
“Binbaşı Kulnazar hoca kendi bölümü ile birlikte kapıdan çıkıp...”

O’ziga – Kendine

- Mulozim kelib munajjimning kutib turganini aytgach, xayoli tarqalib o’ziga keldi-da, qilich osgan kamarini to’g’rilab qo’ydi. (s 181)
“Saray görevlisi gelip yıldız bilimcinin beklediğini söyleyince, düşüncesi dağılıp kendine geldi ve kılıcını astığı kemerini düzeltti.”

O’zi – Kendisi

- Bilishimcha, o’zi kaltafahmroq yigitga o’xshaydur. (s 178)
“Anladığıma göre, kendisi kalın kafalı bir delikanlıya benziyor.”

O’zining – Kendisinin

- Xorazmshoh Chingizxon elchilari oldida o’zining ulug’ davlat... (s 142)
“Harezmşah Cengizhan’ın elçileri önünde kendinin büyük bir devlet...”

O’zimizga – Kendimize

- Sizni o’zimizga yaqin olib, suhbatlashgim kelib edi, -dedi...(s 144)

“Sizi kendimize yakın görüp, konuşasım gelmişti, dedi...”

O'zingiz – Kendiniz

- Qayu bet bilan o'zingizni elchi deb ataysiz? (s 154)
“ Hangi yüzle kendinizi elçi olarak adlandırıyorsunuz?”

4.6.4.c İşaret Zamirleri

Metinde geçen işaret zamirleri şu şekildedir:

Bu – Bu

- - Bu odam rostdan ham bir narsaning daragini bildimi yoki Hojibga qarshi ig'vo qilib, uning o'rni egallamoqchimi? (s 187)
- “– Bu adam gerçekten de bir şeyin haberini aldı mı yoksa Hacib'e karşı provokasyon yapıp, onun yerine sahip olmak mı istiyor?”

Bular – Bunlar

- - Bular bilan aytishib o'tirmoqqa fursatimiz yo'q, ko'zimdan yo'qoting manhus basharalarni! (s 155)
- “ - Bunlarla konuşmaya vaktimiz yok, gözümün önünden yok edin uğursuz suratlarını!”

Shu – Şu

- - Men İnolchiq o'rnida bo'lsam, alarni Qizilqumda <<qaroqchilar>>ga talatar, boshlarini kestirar edim, so'ngra Chingizxondin afv so'rab, shu savdogarlardan o'lja tushirgan molning yarmini anga sovga qilib yuborar edim. (s 155)
“ - Ben İnälçık'ın yerinde olsam, onları Kızılkum'da <<eşkıyalar>>a talan ettirir, başlarını kestirirdim, sonra Cengizhan'dan af dileyip bu tüccarlardan ganimet olarak düşen malın yarısını ona hediye olarak gönderirdim.”

Shular – Şunlar, bunlar

- Mo'g'ullar xandaq to'ldirish kabi eng og'ir va xatarli ishlarni shularga qildirar, o'ljaning esa juda oz qismini berar edilar. (s 168)
“Moğollar hendek doldurmak gibi en ağır ve tehlikeli işleri bunlara yaptırır, ganimetin ise pek az kısmını verirdiler.”

U – O

- U har qancha xursand bo‘lsa arziydi. (s 156)
“O her ne kadar memnun olsa değerdi.”

Ular - Onlar

- Ular uyoq-buyoqdan gaplashib o‘tirib, vaqt yarim kecha bo‘lib qolganini sezmay qolishdi. (s 157)
“Onlar oradan buradan konuşup, vaktin gece yarısı olduğunu sezmemişlerdi.”

O’sha – O

- O’sha yigit kampirga xunuq cho‘tir yuzini o‘girib, xotinlarnikidek ingichka ovoz bilan: (s 172)
“O delikanlı ihtiyar kadına çirkin, lekeli yüzünü çevirip, kadınlarıinki gibi ince bir sesle:”

Mana shu – İşte şu, işte bu

- - Botirlikni mana shulardan o‘rganing. (s 196)
“- Cesurluğu işte bunlardan öğrenin.”

4.6.4.ç Belirsizlik Zamirleri

Hikâyede geçen belirsizlik zamirleri şunlardır:

Har bir – Her bir

- Har bir odamning boshida bir o‘lim bor, bas, shunday ekan, mardlik bilan o‘lish kerak (s 182)
“Her bir kişinin başında ölüm var, olsun, öyleyse, yiğitlikle ölmek gerek.”

Har narsa – Her şey

- Andin har narsa kutsa bo‘ladur. (s 188)
“Ondan her şey beklenir.”

Bir necha – Birkaç

- Oshpazlar, xizmarkorlar, bakovullar, ayoqchilar bu yeb-ichayotgan bir necha odamga xizmat qilib ulgura olmaydı. (s 140)
“Aşçılar, hizmetçiler, bakovullar, içki servis edenler bu yiyip-içen birkaç insana hizmet etmeye yetişemiyordu.”

Allaqanday – Ne olduğu belirsiz

- - Boshqalari ham karvonsaroyga kelgan allaqanday shubhali kishilar birla pichir-pichir qilib turganlarini ko‘rdim. (s 151)
“ - Başkalarının da hana gelen birkaç şüpheli kişiyle birlikte fısır fısır konuştuklarını gördüm.”

Allakim – Birisi, kim olduğu belirsiz

- Allakim ho‘ngrab yiglab yubordi. (s 194)
“Birisi hüngür hüngür ağladı.”

Allaqachon – Belirsiz bir zaman, çoktan

- Oriy, rost aytadurlar,- dedi pul uchun, mol-dunyo uchun dinini ham, elini ham qoonga allaqachon sotib yuborgan elchi tilyog‘lamalik qilib. (s 144)
“Gerçekten doğru söylüyorsunuz, dedi para için, dünya malı için dinini de memleketini de kağana vaktiyle satan elçi ikiyüzlülük yaparak.”

Hamma – Hepsi, herkes

- Hammani vahima bosdi. (s 164)
“Hepsini panik bastı.”

4.6.4.d Soru Zamirleri

Hikâyede geçen soru zamirleri şu şekildedir:

Kim – Kim

- - Bu kim? – deb so‘radi jo‘rttaga. (s 197)
“ - Bu kim? diye sordu mahsus.”

Kimning- Kimin

- - Bachchag‘ar, tagi past, kimning huzurida turganingni unutdingmi? (s 154)

“ - Hileci, soysuz kimin huzurunda bulundugunu unuttun mu?”

Kimga – Kime

- - Ko‘nglim sizga moyil bo‘lmay, kimga moyil bo‘lsin. (s 144)

“– Gönüm size meyletmesin de kime meyletsin.”

ZARFLAR

Mirkerim Asim‘ın hikayede kullandığı zarflar şu şekildedir:

Zaman Zarfları:

Bugun – Bugün

- Bugun Qulnazar yuzboshi qo‘l ostidagi bo‘linma saroyda navbatchilik qiladi. (s 140)

“Bugün Kulnazar yüzbaşı eli altındaki birimlere sarayda nöbetçilik yaptırıyordu.”

Endi – Şimdi

- Kel endi, taslim bo‘lib qo‘ya qol. (s 195)

“Gel şimdi, teslim ol.”

Hali – Henüz, hala

- Ammo qo‘rg‘on ichida galla, suv hali mo‘l-ko‘l edi. (s 175)

“Ama kale içinde erzak ve su hala bereketliydi.”

Hozir – Şimdi

- Hozir Kelifda chiqar. (s 188)

“Şimdi Kelif de elden gidiyor.”

Kechqurun – Akşamüstü

- Bo‘ydoq cheriklar esa o‘nta-o‘nta bo‘lib, tevarak-atrofdagi egalari tashlab ketgan bo‘glarga borar, asaldek shirin mevalar bilan qorinlarini va xurjunlarini to‘ldirib, kechqurun o‘rdugohga qaytar edilar. (s 150)

“Bekar çeriler ise onar onar ayrılıp, civardaki sahipleri bırakılan bahçelere gider, bal gibi tatlı meyvelerle karınlarını ve heybelerini doldurup, akşamüstü ordugaha tekrar dönerlerdi.”

Ertalab – Sabahleyin

- 613 yıl savr oyining boshlarida ertalab ikki otliq tevaragi baland paxsa devor bilan o‘ralgan chorbog‘ning darvozasi oldiga kelib egardan tushdi. (s 135)
“613 yılı Nisan ayının başlarında sabaha doğru iki süvari etrafı yüksek kil duvarla çevrilmiş bahçenin kapısı önüne gelip eyerden indiler.”

Yer- Yön Zarfları:

Oldida – Önünde

- Darvoza oldida yigitlari bilan turgan Temirtosh uning oldiga chopib keldi. (s 183)
“ Kapı önünde yiğitleri ile duran Demirtaş onun yanına geldi.”

Berida – Beride

- Ikki qurolli navkar Inolchiqni ikki qo‘lidan ushlab, salomxonaga olib kirdi va qoondan o‘n qadamcha berida to‘xtadi. (s 196)
“İki silahlı asker İnalcık’ı iki kolundan tutup, huzura getirdi ve kağandan on adım kadar beride durdular.”

Chap – Sol

- Mo‘g‘ullarni chap tomondan o‘rab, chopqilay boshladilar. (s 177)
“Moğalları sol taraftan sarıp kesmeye başladılar.”

O‘ng – Sağ

- O‘ng va so‘l qanot kamonday egilib, dushmanni ikki biqinidan siqib bora boshladi. (s 167)
“Sağ ve sol kanat yay gibi eğilip, düşmanı iki yanından bastırmaya başladı.”

İchkari – İçeri

- Yangasi chiqib ularga o‘rin solib berdi-da, indamay ichkari kirib ketdi. (s 157)
“Yengesi çıkıp onlara yer hazırladı, hiçbir şey söylemeden içeri girdi.”

Qarshi – Karşı

- Shu paytda shahar aylanib yurgan Temirtosh yuzta askari bilan darhol ichki qal'aga boradigan katta ko'chaning og'zini to'sdi-da, qarshisidan bostirib kelayotgan Mo'g'ullarga o'q yog'dirib, ularni tutdek to'ka boshladi. (s 190)
“O anda shahri dolaşan Demirtaş yüz tane askeri ile birlikte hemen içerdeki kaleye giden büyük sokağın girişini kapattı, karşıdan bastırarak gelmekte olan Moğollara ok yağdırıp, onları dut gibi dökmeye başladılar.”

O'rtada – Ortada

- O'rtada qolgan o'n chog'lik kosib yigitlar ham o'zlarini o'nglab olib, sarosimaga tushgan Mo'g'ullarni urib yiqita berdilar. (s 185)
“Ortada kalan on kadar zanaatkar delikanlılar da kendilerini toplayıp, şaşkınlığa düşmüş Moğolları vurup yere seriverdiler.”

Tashqari – Dışarı

- Ular ustiga ham tashqaridan, ham ichkaridan o'q yog'ila boshladi.(s 190)
“Onların üstüne hem dışarıdan, hem içeriden ok yağmaya başladı.”

To'g'ri – Doğru, karşı

- U harsillab otning jilovidan ushlagan holda, yolini to'g'rilay boshladi. (s 146)
“O nefes nefese kalıp atın dizgininden tutmuş bir şekilde, yolunu doğrulamaya başladı.”

U yoq-bu yoqdan – Oradan buradan

- Dasturxon ustida u yoq-bu yoqdan gaplashib o'tirdilar. (s 181)
“Sofra üstünde oradan-buradan konuşarak oturdular.”

Uzoq – Uzak

- Uzoqdagi bedazorda bir guruh piyoda Mo'g'ul askari qo'rg'on tomon kelaverdi.(s 176)
“Uzaktaki otlakta bir grup piyade Moğol askeri kale etrafına geliyordu.”

Nari – Öte

- Sirning narigi betidagi Chordara vohasi juda chiroyli manzara kasb etgan edi. (s 157)

“Sirderya’nın öteki tarafındaki Çardara vahası pek güzel bir manzara ortaya koymuştu.”

Tarz Zarfları:

Omon-eson – Sağ salim

- U Xorazmshohdek podshoni aldab, qoon u chun Xorazm davlatining ichki ishlari to‘g‘risida qimmatbaho ma’lumotlar olib, eson-omon ketayotganidan xursand edi. (s 145)

“O, Harezmshah gibi bir padişahı aldatıp, kağan için Harezm devletinin iç işleri hakkında kıymetli bilgiler alıp, sağ salim gittiğinden memnundu.”

Asta – Yavaş

- O‘g‘illari va beklari ham asta qo‘zg‘alib, churq etmay uning orqasidan ergashdilar. (s 171)

“Oğulları ve beyleri de yavaşça kalkıp, tek kelime etmeden onun arkasından takip ettiler.”

Bunday – Böyle

- O‘tror shahri bunyod bo‘lgandan beri bunday qirg‘inni, bunday xunrezlikni, bunday yong‘inni ko‘rmagan edi. (s 192)

“Otrar şehri kurulduğundan beri böyle katliamı, böyle kana susamışlığı, böyle yangını görmemişti.”

Jim – Sessiz

- - So‘zimga quloq osinglar, axiylar, - deb gap boshladi yana hamma jim bo‘lg‘andan keyin. (s 164)

“- Sözüme kulak verin, ahiler, diye konuşmaya başladı yine herkes sessiz olduktan sonra.”

Darhol – Derhal

- - Yog‘i tomanina o‘tib, o‘z podshohina inoyat qilg‘on bu josuslarni darhol hibs etib, zindonga soling! (s 154)

“- Düşman tarafına geçip, kendi padişahına karşı suç işleyen bu casusları derhal hapsedip, zindana atın!”

Tez – Çabuk, hızlı

- Beklar va amaldorlar boshlarini egib, juda tez ro'y bergan bu voqeaning qanday oqibatlariga olib borishi to'g'risida bosh qotirishar edi. (s 155)
“Beyler ve memurlar başlarını eğip, pek çabuk gelişen bu olayın nasıl sonuçlara varacağı hakkında kafa kafaya vermişlerdi.”

Yaxshi - İyi

- - Ha, o'qni yaxshi otib, otni yaxshi minurmen. (s 136)
“ - Evet, oku iyi atıp, ata iyi binerim.”

Miktar Zarfları:

Ancha – Birkaç, çok

- Qoraxitoylar bilan olib borilgan janglarda qo'rg'onga ancha shikast yetkazilgan, ba'zi joylari qulab tushgan edi. (s 162)
“Kara Hitaylar ile girilen savaşlarda kaleye birçok zayıat verilmiş, bazı yerleri yıkılmıştı.”

Biroz – Biraz

- Mo'g'ullar bir oz chopqilashib, otlarining boshini orqaga burdilar. (s 177)
“Moğollar biraz vuruşup, atlarının başını geriye doğru çevirdiler.”

Ko'p – Çok

- Bizda cherik ko'p, qurol-yarog' mo'l, tajribali sarkardalar bisyor. (s 160)
“Bizde asker çok, silah-cephane bol, tecrübeli komutanlar fazlasıyla mevcut.”

Mo'l – Bol

- To'g'ri Ars va Sir daryolarida baliq mo'l, qirg'oqlardagi to'qaylarda ilvasin ko'p edi. (s 179)
“Arıs ve Sır nehirlerinde balık bol, sahillerdeki kamışlarda yabani kuşlar çoktu.”

Soru Zarfları:

Qachon – Ne zaman

- - Menga qachon ot olib berursiz? - deb so'rardi. (s 138)
“ – Bana ne zaman at alacaksınız? diye sorardı.”

Qancha – Ne kadar

- - Qancha tilasa bering, menning hisobimdan beravering. (s 178)

“Ne kadar istiyorsa verin, benim hesabımdan verin.”

Nega – Niçin

- Nega kecha kelmading? – dedi u jilmayib. (s 165)

“Niçin dün gelmedin? Dedi o gülümseyerek.”

Qani – Hani, hadi

- Qani, marhamat, to‘rga chiqsinlar. (s 181)

“Hadi, buyrun, başköşeye geçin.”

BAĞLAÇLAR

Metinde en çok kullanılan bağlaçlar “bilan” ve “va” bağlaçlarıdır. Bunların dışında biroq (fakat), chunki (çünkü), goh goh (gah...gah), ham (hem) bağlaçları da kullanılmıştır. Örnekler:

- Moy bilan go’sthni – Yağ ile eti (s 136)
- Sırdaryo bilan Amudaryo – Sırderya ile Amuderya (s 139)
- İnolchiq bilan elchi – İnalçık ile elçi (s 140)
- Sulton bilan Manguberdiga qarshi Tuli bilan Cebe no‘yonni olib o‘zim borurmen – Sultan ile Mengüberdi’ye karşı Tuluy ile Ceben Noyanı alıp kendim giderim. (s 171)
- Do’sst va fikrdosh – Dost ve fikirdaş (s 148)
- Rumga va Rusga – Anadolu’ya ve Rusya’ya (s 150)
- İnolchiq va Temur Malik – İnalçık ve Timur Melik (s 150)
- Ars va Sir daryolarida – Arıs ve nehirlerinde (s 179)
- Jaba no‘yon va Subutoy – Cebe Noyan ve Subutay (s 196)
- U hozir ham o‘zini kengashda o‘tirgandek his etib... – O şimdi de kendini toplantıda oturmuş gibi hissederek...(s 180)

EDATLAR

Özbekçe’de bilan (ile), birla (ile), qadar (kadar), sari (e- doğru), uchun (için), yanglig’ (gibi) gibi edatlar asıl edatlardır. Metindeki örnekleri şu şekildedir:

- Mag’rib sari – Batıya doğru (s 155)
- Xalqni sarosimaga solganim uchun – Halkı paniğe sürüklediğim için (s 181)
- Ko’pdan buyon – Çoktan beri (s 148)
- Eldan burun – Halktan önce (s 145)
- Jazolash o’rniga – Cezalandırmak yerine (s 145)
- Mo’g’ul qo’shini to’g’risida – Moğol ordusu hakkında (s 144)
- Yarliq o’qilgandan so’ng – Ferman okunduktan sonra (s 143)
- O’zi singari – Kendi gibi (s 139)
- Sabrsizlik bilan – Sabırsızlıkla (s 188)
- İnolchiq kabi bir kimarsani – İnalçık gibi bir kimseyi (s 149)
- Shudgardag’i quyruq kabi – Tarladaki kuyruk gibi (s 147- 148)
- Soadat nuri birla – Saadet ışığıyla (s 144)

Sona Gelen Edatlar

Bu grupta yer alan edatlar sözcük ya da ek halindedir. Ek halinde olanlar –mi, -oq/-yoq, -dir ve –gina geldikleri kelimelere bitişik yazılır diğerleri araya kısa çizgi konarak yazılır. Kelime halinde olanlar faqat, axir, hatto, xuddi, nahotki, xalos şeklindedir. Metinde sona gelen edatlara örnekler şu şekildedir:

- Qadimdan “elchiga o’lim yo’q”, degan gap bar-ku. (s 149)
“Eskiden elçiye zeval olmaz, diye bir söz varmış ya”.
- Mo’g’ul xuddi yaralangan yo’lbarsdek ingrab, tishlarini g’ichirlatib, raqibi ustiga tashlandi. (s 185)
“Moğol tıpkı yaralanmış bir kaplan gibi inleyip, dişlerini gıcırdatarak rakibinin üstüne atıldı.”
- O’rnidan turaman deb, ko’ylagining etagini bosib oldi-yu, gandiraklab ketdi. (s 165)
“Yerimden kalkayım derken, entarisinin eteğine bastı ve sendeledi.”

- - Xojang uydami? – dedi mehmon. (s 146)
“ – Hocan evde mi? dedi misafir.”

MODAL SÖZLER

“Modal sözler konuşan kişinin kendi fikrine münasebetini bildirmektedir. Bunlar cümlelerin anlam içeriğine açıklık, şüphe, belirsizlik, amaç, istek, şart, onaylama, pişmanlık, üzüntü gibi ifadeler katar.” (Yıldırım, s 255)

Hikâyede yer alan modal sözler şunlardır:

Afsuski – Ne yazık ki

- Afsuski, yangasi uni panaroq joyga yashirishga ulgurolmadi, ularning uylariga ikkita mo‘g‘ul yigiti bostirib kirdi. (s 192)
“Ne yazık ki, yengesi onu daha gizlemekte başarılı olamadan, onların evlerini iki tane Moğol delikanlısı bastı.”

Aftidan – Herhalde, sanki

- Aftidan, yuzboshiga o‘xshagan bu novcha Mo‘g‘ulga tikilib, o‘ng qo‘lining mushtini biqiniga tiraganicha qop-qora soqolini chimdib turib: (s 185)
“Sanki yüzbaşına benzeyen bu uzun boylu Moğol’a gözlerini dikip, sağ elinin yumruğunu böğrüne koyup kapkara sakalını çimdikleyerek:”

Darvoqe – Gerçekten, hakikaten

- Darvoqe, kampirni o‘ldirib nima manfaat ko‘radi mo‘g‘ul? (s 166)
“Gerçekten, ihtiyar bir kadını öldürüp ne menfaat elde edecek Moğol?”

Attang – Ne yazık, kahretsiz

- Attang! Nachora, o‘tgan ishga salavot! (s 188)
“Kahretsiz! Çare yok, geçmiş geçmişte kaldı!”

Darhaqiqat – Gerçekten, gerçekte

- Darhaqiqat, Horazmshohning davlat kemasini qurt yeb, chiritib qo‘ygan edi. (s 148)
“Gerçekten, Harezmsah’ın ülke gemisini kurt yiyip, çürütmüştü.”

Shekilli – Herhalde, galiba

- Bazzozning bu gapi İnolchiqqa yoqmadi shekilli, peshanasini tirishtirib savdogarlar keltirgan mollarning xilini, son-sanog‘ini surishtirdi. (s 151)
“Kumaş tüccarının bu sözü İnälçık’ın hoşuna gitmedi anlaşılan, alnını çatıp tüccarların getirdiği malların cinsini, sayısını soruşturdu.”

Lozim – Gerek

- İmkoni boricha ani xalq orasida tarqatmoq lozim. (s 179)
“İmkânı olduğunca onu halk arasında dolaştırmak lazım.”

Kerak – Gerek

- Bir sarkardaga navkar kerak, borurmisan,- deb so‘rab qoldi. (s 139)
“Bir komutana asker gerek, gider misin? diye sordu.”

Mumkin – Mümkün

- Temirtosh mumkin bo‘lganicha sodda til bilan mamalakat ahvolini tushuntirishga harakat qildi. (s 165)
“Demirtaş mümkün olduğunca basit bir dille memleketin durumunu ifade etmeye çalıştı.”

Rost – Doğru, Gerçek

- - Rost aytasiz, qipchoq beklari bizning kuch-g‘ayratimizni ham bilib qo‘ysinlar. (s 164)
“- Doğru söylüyorsunuz, Kıpçak beyleri bizim gayretlerimizi de bilsinler.”

To‘g‘ri/To‘g‘risi - Doğru, doğrusu, aslında

- To‘g‘ri Ars va Sir daryolarida baliq mo‘l, qirg‘oqlardagi to‘qaylarda ilvasin ko‘p edi. (s 179)
“Aslında Arıs ve Sır nehirlerinde balık bol, sahillerdeki kamışlarda yabani kuşlar çoktu.”

ÜNLEMLER

Hikâyede yer alan ünlemlere bazı örnekler:

Ha – Evet!

- Ha, ko‘plari shu yerlik savdogarlar... (s 151)
“Evet, çoğu buralı tüccarlar...”

Ofarin – Aferin!

- Ofarin, -dedi. Qulnazar yuzboshi. (s 137)
“Aferin, dedi Kulnazar Yüzbaşı.”

Bay-bay – Aman Allah’ım!

- Bay-bay, muncha hidi yaxshi-ya,- deb o‘ylaydi u, og‘zining suvi kelib. (s 140)
“Aman Allahım, kokusu böyle güzel miymiş, diye düşünüyordu, ağzının suyu akarak.”

Alhamdulillo – Elhamdülillah!

- - Ming qatla shukr, hammalari soyai davlatingizda eson-omon yuribdurlar, ishlarim, Alhamdulillo, kundan-kun rivoj topmoqda... (s 144)
“ - Bin defa şükür, hepsi devletinizin sayesinde sağ salimler, işlerim, Elhamdülillah, günden güne iyileşiyor...”

Hoy – Hey!

- - Hoy, menga qara, - dedi Chig‘atoy sarg‘ish ko‘zlarini chaqnatib. (s 188)
“- Hey, bana bak, dedi Çağatay sarımtırak gözlerini parlatarak.”

Hah –ha! – Ha ha!

- - Hah-ha! Tag‘in nimalarni so‘rab-surishtirayotirlar? (s 151)
“ - Hah-ha! Daha başka neleri sorup soruşturuyorlar?”

Voy – Vay!

- - Voy ablah-e, oz bo‘lmasa boshimni yer edi-ya, - deb kuldi O‘qtoy. (s 195)
“- Vay alçak, al kalsın başımı parçalayacaktı, diye güldü Ögeday.”

Dod-voy – Yardım!

- Hech narsadan xabari bo‘lmagan mahalla aholisi ko‘chaga chiqib, nima qilishini bilmay turar, xotinlar dod-voy qilardi. (s 185)
“Hiçbir şeyden haberi olmayan bölge halkı sokağa çıkıp, ne olduğunu bilmeden duruyor, kadınlar yardım istiyordu.”

KELİME GRUPLARI

4.7.1 İsim Tamlamaları

Belirtili İsim Tamlaması

Bu tamlamada birinci unsur –ning ilgi hali ekini alır. İkinci unsur ise daima iyelik eklidir. Metinde yer alan belirtili isim tamlamalarına bazı örnekler şunlardır:

- Chorbogning darvozasi – Bahçenin kapısı (s 135)
- Yuzboshining gapi – Yüzbaşının sözü (s 137)
- Temirtoshning ruhi – Demirtaş'ın ruhu (s 158)
- Bozorlarning g'ovuri – Çarşının gürültüsü (s 139)
- Bularning vazifasi – Bunların (s 184)
- Uning nazari – Onun bakışı (s 165)
- Otning boshi – Atın başı (s 177)
- Qozining o'g'li – Kadının oğlu (s 148)

Belirtisiz İsim Tamlaması

Belirtili isim tamlamasının tamlayan unsurunun –ning eki almadan kullanılmasıdır. Metinde yer alan belirtisiz isim tamlamasına ait bazı örnekler şöyledir:

- Qal'a devorlari – Kale duvarları (s 140)
- Devon boshlig'i – Divan başkanı (s 140)
- Saroy bitikchisi – Saray katibi (s 143)
- Xitoy ustalari – Çin ustaları (s 184)
- Tun qorong'isi – Gece karanlığı (s 187)
- Buxoro urushi – Buhara savaşı (s 188)
- Azon tovushi – Ezan sesi (s 145)

4.7.2 Sıfat Tamlamaları

Metinde yer alan sıfat tamlamalarına bazı örnekler şöyledir:

- Bo'z yaktak – Pamuklu kaftan (s 135)
- Besaranjom chumghuqlar – Gürültülü serçeler (s 135)
- Naqshli charm juzvdon – Bezenmiş meşin cüzdan (s 145)
- Ulug' qoon – Yüce Kağan (s 188)
- Oddiy cheriklar – Sıradan askerler (s 193)
- Eng o'gir – En ağır (s 168)
- Shirin uzum – Tatlı üzüm (s 174)
- Xunuk ovoz – Nahoş bir ses (s 146)

SONUÇ

Çalışmanın giriş kısmında ilk olarak Mirkerim Asım'ın edebi kişiliği ve eserlerine yer verilmiştir. Sonrasında ise Mirkerim Asım'ın Otrar isimli hikâyesi Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Aktarmanın ardından Şuayip Karakaş'ın “Özbek Hikâyeci Mirkerim Asım” eserindeki aktarması ile bu aktarma karşılaştırılıp aktarma farklılıkları verilmiştir. Bunun üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. Hikâye 62 sayfadan oluşmaktadır. Mirkerim Asım'ın bu hikâyesinde Arapça ve Farsça kökenli kelimelere yer vermiş olması metni çevirmemizde kolaylık sağlamıştır. Eserde her ne kadar bir durum, bir olay, bir mekan en ince ayrıntısına kadar betimlenmiş olsa da dili anlaşılabilir ve ağır değildir. Mirkerim Asım, bu tasvirleri ile aslında olayın yaşandığı mekanı, kişileri ve durumu göz önünde adeta canlandırmaktadır. Çünkü o aslında bir yazardan çok tarih öğreticisidir ve halkını Sovyet sistemine karşı uyandırma çabasındadır. Vatansever, milliyetçi bir insandır. Bu yüzden eserleri herkesin anlayabileceği düzeydedir.

Burada ele almamız gereken bir kavram var. O da ceditçiliktir. Ceditçilik, 19. Yüzyılın sonlarında Rusya'daki Müslüman Türkler arasında ortaya çıkan, eğitim ve kültür ile ilgili yenileşme hareketlerine verilen addır. Ceditçiliğin esas amacı Avrupalılar gibi yaşamak değil sadece onlar gibi çağdaş olmak ve yeni, orijinal bir şeyler üretebilmektir. Öncüsü İsmail Gaspıralı'dır. İsmail Gaspıralı, Usul-i Cedit mekteplerini açmıştır. Bu mekteplerde dini bilginin yanında diğer ilimleri Batı'da gördüğü şekilde uyarlamış ve bu doğrultuda eğitim görülmesini sağlamıştır. Türkistan'daki ilk cedit okulları 1890'da Fergana'da, 1893'te Semerkand'da açılmıştır. Gaspıralı, Buhara da başta olmak üzere tüm Türkistan'a ulaşmak ve halkı eğitimle uyandırmak istemiştir. Bu noktada Mirkerim Asım ile ilgili elimizde çok bilgi olmasa dahi onun ceditçi olduğu ortadadır. Çünkü yazılarıyla, yaptıklarıyla o da tıpkı Gaspıralı gibi kendi milletini geliştirmek ve Sovyet sistemine karşı uyandırmak istemiştir.

Bu doğrultuda hikâyeye baktığımız zaman bazı metaforlar olduğunu da düşünmekteyiz. Örneğin metinde gecelerin sessiz ve gece yarısı dolaşmanın yasak olduğundan bahsedilmektedir. Burada aslında Sovyetlerin uyguladığı yasak politikalarından birini görmekteyiz.

Yine metinde çok sayıda kişi ile ticaret yapmaya gelinmesinden dolayı şehrin savaştan işgal edilmesi gibi bir ifade yer almaktadır. Bunun da Sovyetlerin bu bölgelere kendi insanlarını gönderip yerleştirmeleri, asimile politikaları uygulamalarına karşı bir gönderme olduğunu düşünebiliriz.

Metinde savaş zamanında soğuk ve açlığın birleşip bir anda kıtlık oluşacağından da bahsedilmektedir. Buradaki metaforu Sovyetlerin Türkleri aç ve soğukta bırakması, hatta o soğukta onları çalıştırmaları, halka ihtiyaç olandan fazla üretim yaptırıp kıtlığa yol açmalarına karşı bir gönderme olarak algılayabiliriz.

Yine metinde ev basıp, Demirtaş'ın annesinden pişi isteyen, onu öldürüp, seccadesini yırtan askerleri de Sovyet askerlerinin Türklerin evlerini ansızın basıp ellerinde olan her şeyi almaları, onları alıp götürmeleri, dini ve Türki eşyalarına el koymaları ile ilişkilendirebiliriz.

Hikâyede Cengizhan'ın askerlerinin yağmaladıkları şeyleri üstlerinin gösterdiği yere koymaları da bir nevi Sovyet askerlerinin ele geçirdikleri şeyleri sisteme vermeleriyle örtüşmektedir.

Büyüklerin Otrar'ı terk ederken çocuklarının bir gün bu toprakları kurtaracaklarına olan inancı Türkistan halkının bir gün özgürlüklerine kavuşacakları inancını yansıtmaktadır.

Kısaca diyebiliriz ki metinde açıkça ifade edilemeyen durumlar belki de bu şekilde metaforlarla ifade edilmeye çalışılmış olabilir.

Metin aktarılırken aktarma kurallarına sadık kalınmaya çalışılmıştır. Özel isimler TDK yazım kılavuzunda belirtilen kurallara göre yapılmıştır. Birebir çeviriden kaçınılmış ancak gerekli yerlerde de kelimelerin aslı bozulmamıştır. Açıklama gerektiren kelimeler için dipnot verilmiştir.

Hikâyede anlatılan olay ve duyguların olabildiğince karşı tarafa geçirilmesine özen gösterilmiştir. Çünkü aktarma milletler arasında köprü görevindedir ve estetik kaygı taşıması gerekir.

Bazı noktalarda aktarma problemleri ile karşılaşmıştır. Mesela sıfat tamlamalarında yer alan “bo'z yaktak” örneği pamuk kaftan yerine pamuklu kaftan olarak aktarılmıştır. Çünkü eksiz hali yanlış ve eksik bir aktarma olacaktır.

Şuayip Karakaş ile aktarma farklılıklarına baktığımız zaman burada da aktarmanın aktaran kişiye göre değişebileceğini ve bu durumun farklılıklara sebep olabileceğini yine de aktarmaların özenle yapılmış olduğunu söylemeliyiz.

Metin içerik olarak da incelenmiştir. Bu açıdan baktığımızda hikâyede birçok şahıs ve mekân ismi geçmiştir. Hikâye zaman olarak Harezmsahlar ve Moğolların hüküm sürdüğü 13. Asırda yaşanmıştır. Hikâyenin bir özeti de bu kısma eklenmiştir.

Son olarak metin dil ve üslup olarak incelenmiştir. Mirkerim Asım'ın dili ve üslubuna baktığımız zaman sade, akıcı, açık ve öğretici olduğunu görürüz. Hikâyede betimlemelere bolca yer vermiştir ancak bu, metni ağırlaştırmak yerine daha anlaşılabilir olmasını sağlamıştır. Yaşadığı dönem ve şartlar da bu üslubun gelişmesinde etkili olmuştur.

Metinde yer alan isimler, sıfatlar, zamirler, zarflar, edatlar, bağlaçlar, ünlemler, modal sözler, isim tamlamaları ve sıfat tamlamaları incelenip bunlara bazı örnekler verilerek çalışma sonlandırılmıştır.

Otrar hikâyesi, Türkistan halkının tarihine dair kaleme alınmış ilk hikâyelerden biri ve savaş dönemi Özbek edebiyatının da tarihî hikâyecilik türündeki en önemli eserlerinden biridir. Bundan dolayı bu hikâye üzerinde çalışma ve inceleme yapılmıştır.

Genel bir değerlendirme ile diyebiliriz ki Mirkerim Asım Özbek Edebiyatı, Özbek Hikâyeciliği, Özbek Tarihi ve Özbek Halkı için gerçekten önemlidir. Mirkerim Asım'ı daha iyi anlamak için onun diğer eserleri de incelenmelidir.

KAYNAKLAR

1. AKALIN, Ş. H. (2012). *Yazım kılavuzu*, Ankara: TDK.
2. ÇELİK, G.F, *Türkiye'de Yapılan Aktarma ve İnceleme Çalışmalarında Hikâye: Özbek Hikâyesi Örneği*, (Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi 2018.
3. GABAİN, A. V. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. M.Akalın, Çev. Ankara: TDK.
4. GÜRSOY, N. E. (1997). *Türk dünyası gramer terimleri kılavuzu*, Ankara: TDK.
5. ERCİLASUN, A. Bican ve başk. (Haz.), (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I- II*, Ankara: TDK.
6. KAHHAR, T. (2001) .“Mirkerim Âsım”, *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, Özbek Edebiyatı-II, c.15, Ankara.
7. KARAKAŞ, Ş. (2002). *Özbek Hikayeci Mirkerim Asım*, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi.
8. KARAKAŞ, Ş. (2012). *Özbek Edebiyatı Yazıları*, Ankara: Kurgan Edebiyat.
9. KOMİSYON (1997). *Özbekçe-Türkçe ve Türkçe-Özbekçe izahlı lugat*, Taşkent.
10. KORKMAZ, Z.(2003). *Türkiye Türkçesi grameri (Şekil bilgisi)*, Ankara: TDK.
11. ÖZBEK SOVYET ANSİKLOPEDİYASI (1976). “Mirkerim Âsım” mad., c. VII, Taşkent.
12. SETTAROV, M (1987). “Mâziy Sebakları”, *Kervan Yollarıda-Târihiy Kıssalar-Saylanma (Mirkerim Âsım)*, Taşkent.
13. ŞERMUHAMMEDOV, P. (1987). “Tarihimiz Sahifeleri”, *Kervan Yollarıda (Mirkerim Âsım)*, Taşkent.
14. USER, H.Ş. (2004). *Türkçede “Para” ve “Para birimi”*, İzmir: Ege Üniv.
15. YELOK, S. (2019) “Edebi metin aktarmaları bağlamında Türkçeye ve Özbekçeye yapılan aktarmalara bir bakış”, *Milli Eğitim Dergisi*, 48 (223), 323-339.
16. YILDIRIM, H. (2012). *Özbek Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
17. YUSUPOVA, N. (2018). *Türkçe-Özbekçe sözlük*, Ankara: TDK.
18. <https://www.translatos.com> Erişim Tarihi: 25.06.2022
19. <https://uz.wiktionary.org> Erişim Tarihi: 25.06.2022
20. <https://uz.wikipedia.org> Erişim Tarihi: 20.06.2022
21. <https://www.ziyouz.com> Erişim Tarihi: 15.06.2019
22. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Mâverâünnehir> Erişim Tarihi: 15.12.2021
23. <https://islamansiklopedisi.org.tr/maveraunnehir> Erişim Tarihi: 15.12.2021

24. <https://islamansiklopedisi.org.tr/siriderya> Erişim Tarihi: 15.12.2021
25. <https://islamansiklopedisi.org.tr/miskal> Erişim Tarihi: 15.12.2021
26. <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu> Erişim Tarihi: 01.09.2022

ORİJİNAL METİN

МИРКАРИМ ОСИМ

ЎТРОР

I

613 йил савр¹ ойининг бошларида эрталаб икки отлик тевараги баланд пахса девор билан ўралган чорбоғнинг дарвозаси олдига келиб эгардан тушди. Дарвозанинг икки тавақаси ланг очик. Дарвозабон эшик ёнида турарди. Эгнига мовутдан калта егли тугмадор², оёғига уфка этик кийган, икки юзи қип-қизил, гўлабирдан келган суворий отини етаклаганича эран-қаран дарвозадан кирди. Унинг ёнида кумуш дастали қилич, белида ўқ-ёй ва еттита ўқ солинган садоқ осиглиқ. Иккинчи отлик — ёши йигирма бир-йигирма иккиларда бўлган новчагина йигит, қирчанги отини етаклаб, унинг орқасидан эргашиди. Мийиқлари сабз урган, дўрдоқ лаблари илжайиб турган бу йигитнинг елкасига ямоқ тушган, кўҳна этигининг пошпаси майишган.

Эшик ёнида турган дарвозабон биринчи отлиққа хурмат билан салом берди-да, иккинчи отлиққа истеҳзо билан қараб жилмайиб қўйди. Шу пайт ичкаридан бўз ятак кийган ориққина бир хизматкор югуриб чиқиб меҳмонларнинг отини етаклаганича отхонага олиб кириб кетди.

Боғдаги мева дарахтлари гуллаган, ҳаводан бол иси анқийди. Баҳор дарахтларни ёш келинлардек безатиб, устларига оқ, қизил қўйлак кийгизган, кокилларига гулоб сепган. Кишининг ёшлигини эслатувчи муаттар дарахтлар атрофида ширинликка ўч арилар гўнғиллашиб учиб юришарди.

Бесаранжом чумчуқлар ясанган-тусанган дарахтларнинг гулларини чўқиб-чўқиб узиб ташламоқда, улар устида қалдирғочлар чарх уриб валфажри ўқийди.

Чорбоғнинг қоқ ўртасига қурилган баланд шийпон зиналаридан ўрта ёшли, миқтидан келган, қийиқ кўзли бир киши тушиб келаётибди. У ҳам гўё ҳозир урушга кетаётгандек қуролланган, ёнида кумуш дастали қилич, белида садоқ, қўлида ўқ-ёй. Биринчи меҳмон уни кўриши биланоқ ўн қадамча берида тўхтаб, индамай, ўнг қўлининг кафтини очиб, боши узра кўтарди-да, унинг

учини ерга тегишиб таъзим қилди. Ранги ўчиб кетган ёш йигит ҳам шеригига тақлид қилиб, қўл учини ерга тегишиб, кейин қаддини ростлади. Боғ эгаси уларнинг таъзимига бош силкиш билан жавоб қилди-да, ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин қисқача сўради.

— Ҳа, Қулназар, не хабар?

— Минг қатла шукрким, сояи давлатларида эсон-омон юрибдирмиз. Юрт тинч, аҳоли дуойи жоиларини қилиб ётибдурлар, — деди келган юзбоши. — Жанобларига бир хушхабар келтирдим.

— Қани, эшитайлик, — деди қўрғон эгаси мийиғида кулиб.

— Улуг элчи Баҳриддин Розий Чин-Мочиндан қайтаётган эрминлар. Чонар келиб, тоғла Ўтрорда бўладурлар, — деб хабар қилди.

— Дуруст, дуруст, — деб қўйди Инолчиқ бепарволик билан. Унинг қотмадан келган қорача юзи жиддий, ҳеч бир мушағи қимирламас эди. У қип-қизариб ерга қараб турган ёш йигитга савол назари билан тикилганча қолди.

— Бу йигит — Темиртош. Мен жанобларига айтиб эрдим, — деди юзбоши Қулназар, — Мана, энди хизматингизга ўз оёғи бирла келди.

Ўтрор шаҳар ҳокими Инолчиқ ўзига эпчил бир навкар топиб беришни юзбоши Қулназардан илтимос қилганди. Уруғ оқсоқолларидан бўлган бу одам оддий халқдан чиққан навкарларнинг садоқатли, ўз вазифасини бажону дил бажарадиган, мард бўлишини яхши биларди.

Инолчиқ Темиртошнинг узун қўлларига, йирик панжасига, сал букчайган гавдасига қараб: «Агар тарбият қилинса, яхши қиличбоз чиқади, — деб ўйлади. — Лекин томоқдан қисилиб ўсган йигитга ўхшайди, боқса одам бўлади». Темиртош эса ҳокимнинг қора соқолига, бақувват бўйнига, кийими остидан билиниб турган мушакларига қараб, «мой билан гўшти кўп еб, илиғи тўлган», деб ўйлади.

— Ўқ отмоқ, от минмоқни билурмусен? — деб сўради ҳоким, у билан сўрашиб бўлгандан кейин.

— Ҳа, ўқни яхши отиб, отни яхши минурмен.

Инолчиқ садогидан ўқ-ёйини ва битта ўқини олиб унга тутқазди-да, юз қадамча наридаги ёш теракни кўрсатиб:

— Мерган бўлсанг, ўшал огочни қорага олиб отгил, — деди-да, ўзини четга олиб турди.

Темиртош ўқни ёй устига қўйиб, йўғонлиғи одамнинг сопидек келадиган теракка қаради. Сўнгра огир ўқ-ёйни аранг тортиб отди. Ўқ теракка бориб санчилди, икки ёнига

пат қадалган думи загизгоннинг думидек ликиллаб тура-
верди.

— Офарин, — деди Қулназар юзбоши. — Яхши мерган
бўлсанг-да, кучинг йўқ эркан.

У белидан ўқ-ёйни олиб, узоқ пойлаб ўтирмай, камон
тортиб қўйиб юборган эди, ўқ ўша теракни тешиб ўтди.
Темиртош қойил қолиб:

— Балли, куч-қувватдан берган экан, — деб юборди.

— Нима, сен юзбоши Қулназархўжа ҳамма кучини
қорнига тўплагон деб ўйлабми эрдинг? — деди у катта
қоринни кўрсатиб. — Ҳамма куч билакда. Истасанг, кучдан
қарз бериб турай.

Ҳазил-мутойибага унча хуши бўлмаган Инолчиққа
юзбошининг гапи унча ёқмади шекилли, қошини чи-
мириб:

— Бул йигитни хизматга олурмен, — деди Қулназар-
нинг бир туки йўқ қип-қизил башарасига қараб. — Сиз
бу йигитни ўз бўлукингизга олиб, от минмоқ, қилич ур-
моқни ўргатинг.

— Бош устига, — деб таъзим қилди юзбоши, сўнгра
кўзлари чақнаб кетган Темиртошга бурилиб гапира кет-
ди: — Қилични шундай урмоқ керакдурким, ерга санчиб
қўйилган қамишнинг таги қимир этмасун, кесилган
учи қавастига тушиб, санчилиб қолсун. Сени шундай
ўргатурмен.

— Соғ бўлинг, оға. Мен яхшиликни унутатургон
йигитлардин эрмасмен.

Инолчиқ бу соддадил йигитнинг чин юракдан чиқариб
айтган гапига мийигида кулиб қўйди-да:

— Қани, шийпонга марҳамат, сўйлашайлик, — деди.

II

Темиртош ўтрорлик бир узангисоз ҳунарманднинг бит-
таю битта ўғли эди. Отаси фақиргина қосиб бўлгани учун
ёшлигида уйлана олмай, ёши қайтгандан кейин ўзига
ўхшаган бир камбағал боғдорнинг қизига уйланган, қирқ
бешга кирганда Темиртошни кўрган эди. Ўғил етти ёшга
кирганда отаси соч-соқолига оқ оралаган, тишлари тушиб
кетган чол бўлиб қолди. Темиртош онаси билан галма-гал
дамини босиб ўчоқдаги оловни қизитар эди. Отаси катта
сандоннинг ёнидаги чуқурга тушиб, бир жуфт темирни
оловга тикиб қўярди. Темир қизаргач, уни узун омбур би-
лап ўчоқдан олиб, сандон устига қўяр, ўнг кўлидаги чўкич
билан темирни ура-ура чўзарди. Темиртош ҳар вақт кўзини

юмганда терлаб кетган, юзлари бужур, чўкич ураётган отаси кўриниб кетарди.

Ёш бола дам босиб чарчаганда, онаси:

— Бор, ўғлим, далага чиқиб ўйнаб кел, — деб, ўзи дам босишга ўтирарди.

Темиртош кичкина ўқ ёйини олиб, ўртоқларини бошлаб далага чиқиб кетар, улар билан ўқ отишарди. Кимнинг ўқи ўса, орқада қолган ҳамма ўқлар ўшаники бўларди. Темиртош аксари шерикларининг ҳамма ўқларини ютиб оларди, кейин хомуш бўлиб шаҳарга қайтаётган шерикларига ўқларини улашиб берарди.

У ўқ ясашга жуда уста эди. Қўли бўш маҳалларда айвон устунига боғлаб қуритиб қўйган адил самбиттол новдаларини йўниб учини чиқарар, кесиб тайёрлаб қўйилган товук патини думига ёпиштирарди.

Бундан бошқа унинг яна бир эрмаги бор эди. Ёз пайтида кечқурунлари қўшнилари бўлмиш Бугроҳожининг хизматкори билан отларни анҳорга обориб сугорар, чўмилтирарди. Яйдоқ отнинг устига миниб олиб, оёғи билан ниқтарди-да, уни сувнинг ўртасига туширарди. От қулоқларини диккайтириб бир текис сузиб кетганда бир қўли билан унинг ёлидан ушлаб, бир қўли билан бўйнига қоқиб-қоқиб қўярди. Ҳаммаёғи шалаббо ҳолда уйига қайтгач, ўзида йўқ хурсанд бўлиб, отларни қандай чўмилтирганини завқланиб ота-онасига сўзлаб берарди. Баъзан отасидан:

— Менга қачон от олиб берурсиз? — деб сўрарди.

— Катта бўл-чи, насиб қилса яхши бир тулпор олиб бергаймен, — деб ваъда қиларди отаси.

Бироқ Темиртошнинг нешонасига от битмаган экан. Кўп ўтмай отаси бир куни тўсатдан ўлиб қолди. Бугроҳожидан қарз кўтариб отасини кўмишди, таъзиясини ўтказишди. Отадан етим қолган шўрпешона бола онаси билан шаҳарнинг чеккасидаги боғдор тоғасининг ҳовлисига кўчиб борди. Тоғаси ёзда боғига кўчиб чиқарди.

Қариндошларининг маслаҳати билан Темиртошни Абдумажид уста деган узангисозга шогирдликка беришди. Абдумажид устанинг олов дўконида икки халфа, икки-уч шогирд ишларди. Уч-тўрт ой хизматкорлик қилиб юргандан кейин Темиртош дамгарлик қилди. Бир йил ўтгач, олов ёнида туриб босқон билан қизиган темирни ура бошлади. Шундан сўнг устадан ҳафтасига беш-олти ярмоқ³ оладиган бўлди. Пайшанба куни кечқурун тоғасиникига онасини кўргани борар, жума куни дам олиб,

шанба кунни тоиготарда яна устаникига қайтарди. Фақат онаси олдидагина у ўзини бахтли сезарди.

Тоғасиникига келган кунни кечқурун боғдаги супачада ётар, ҳаммадан эрта туриб, қушларнинг сайрашига қулоқ соларди. Жума кунни ўзи сингари ялангоёқ, жулдурвоқи қўшни болаларни эргаштириб, кенг далага олиб чиқар, улар билан ўқ отишарди. Ёши ўн олти-ўн еттига кирганда ҳам, қўшниларининг масхара қилишига қарамай, ўқ отиб машқ қилишини қўймасди. Шу яқин орада боғи бўлган Қулназар юзбоши уни кўриб юрарди. У Темиртошнинг отга, ўқ отишга инқибозлигини билиб, уни кўз остига олиб қўйган эди. Бир кунни Темиртошни далада учратиб:

— Бир саркардага навкар керак, борурмисан, — деб сўраб қолди.

— Жоним бирлан, — деб жавоб қилди Темиртош ўйлаб-пестиб ўтирмай.

У қаттиққўл устанинг қўлида ишлаб, ўз меҳнати бирлап уни бойитишни истамасди. Аммо ўз бошига олов дўкони очиш учун унда на уй, на маблағ бор эди!

Қулназархожа билан учрашгандан кейин Темиртошнинг ҳаёти бошқа изга тушиб кетди.

III

Ўтрор шаҳри XII ва XIII аср бошида Ўрта Осиёнинг шарқи шимол чегарасидаги энг йирик шаҳарлардан бири эди. Шаҳардан тўрт-беш чақирим парироқда Сирдарёга қуйиладиган Арс суви Ўтрор воҳасини сўғориб, гуллатган эди. Бу вилоятда яшовчи меҳнаткаш ва жафокаш халқ Арсдан анҳорлар чиқариб, бийдек даштни боғ-бўстонга, бугдойзорларга айлантирган эди. Шарқ томондан бу обод ерларга кўчманчилар бостириб келганда деҳқонлар омочни ташлаб, қўлларига қилич олар, Мовароуннаҳрни, яъни Сирдарё билан Амударё ўртасидаги жаппатдек ўлкани кўксилари билан тўсиб, босқинчиларни улоқтириб ташлашарди. Ўтрор Мовароуннаҳрнинг қалқони эди. Ҳатто XIII аср бошларида бостириб келган қорахитойлар ҳам узоқ жанглардан кейин улоқтириб ташланди. Шундан сўнг яна Ўтрор шаҳри орқали Шарқий Туркистонга катта савдогарлар қарвони ўта бошлади.

Ўтрор — буюк савдо ва ҳунармандчилик маркази. Шаҳарга яқинлашган киши дарвозалардан кириб-чиқиб турган қарвон туяларининг жангир-жунгури, бўкириши, бозорларнинг говури, мисгарлик, темирчилик, чилангар-

лик расталарининг тарақа-туругини эшитар, шаҳар мадрасаларининг офтобда жимжима қилган пештоқларини кўриб, кўзи қамашар эди.

Гир атрофи қўрғон билан ўралган Ўтрор шаҳрининг ўртасида, саҳни ўн уч-ўн тўрт ботмон келадиган тўрт бурчакли баланд тепа устига қалъа қурилганди. Бу ички қалъа хом ғишт девор билан ўралган бўлиб, унга уч дарвозадан кириларди. Қалъа деворлари ич томондан унча баланд бўлмаса ҳам ташқи томондан баландлиги қарийб йиғирма-йиғирма беш газ келарди. Қалъанинг тўрт бурчагига баланд миноралар қурилган бўлиб, шинакларидан теvarак-атрофни ўққа тутиш осон эди. Бу ерда амалдорлар, саркардалар, аскарлар туришарди.

Иполчиқ Хитойдан қайтиб келаётган Хоразм элчиси Баҳониддин Розий шарафига зиёфат бермоқда. Ички қалъанинг ўртасига қурилган тўрт устулли серпақш хона зиёфат учун ҳозирланган, девор тағларига шойи кўрпачалар солинган, дастурхонлар ёзилган. Тўр томондаги зарбоф тўшақда Иполчиқ билан элчи, сўл томонда саркардалар, ўнг томонда элчининг иккита ёрдамчиси, девон бошлиғи Бадриддинхожа, шаҳар қозиси, амалдорлар, савдогарлар ўтиришарди. Меҳмонлар белларини маҳкам танғиб олган кўк саллалари ёш аёқчилар қўлидан қадаҳни олиб шароб ичиб, кумуш товоқларда устма-уст келтириб турилган қовурмалар, гоз, ўрдақ кабобларни тамадди қилишарди. Ҳаммаларининг бетлари қизариб, кўзлари чақнаган, лаблари илжайди.

Бугун Қулиазар юзбоши қўл остидаги бўлинма саройда навбатчилик қилади. Зиёфатда энг қуйидаги ўринлардан бирини ишғол қилган юзбоши ўқтин-ўқтин ташқари чиқиб, жой-жойларга қўйилган соқчиларни текшириб келади.

Жўнгина матодан янги тугмадор кийган Темиртош зиёфат бўлаётган хона эшиги ёнида қотиб туради. У кўз ўнгисида бўлаётган ҳамма нарсаларга бепарводай кўринса ҳам, унинг миёсиси шу маҳалгача ақлига келмаган фикрлар қавлайди: «Шу ерда ўтирган ўн чоқли зарбоф чопонли меҳмоннинг кўнгилхушлиғи учун юзтача одам овора. Ошпазлар, хизматкорлар, баковуллар, аёқчилар бу еб-ичаётган бир печа одамга хизмат қилиб улгура олмайди. Мана, баковул ичига қийма тикилган какликларни олиб ўтяпти. Бай-бай, мунча ҳиди яхши-я,— деб ўйлайди у, оғзининг суви келиб. Навбатчиликка туришдан олдин у серқатиқ гўжа ичиб, қоринини тўйгазиб олган

бўлса-да, бухоролик ошпаз Абулмакорим пиширган овқатларга кўнгли сушт кетади. — Ана тандир кабоб. Мунча овқатни кўп ейишмаса. Шунча овқат билан бир маҳалла косибни тўйғизиш мумкин. Буларнинг қорни мешми, нима бало? Шундай фикрлар хаёлидан ўтаркан, унинг икки қулоғи суҳбатда эди. Барваста, чўзинчоқ юзи чўл шамолидан қорайиб кетган элчи ажойиб-гаройиб воқеалардан ҳикоя қиларди.

Баҳоиддин Розий Хитойга етиб борганда Пекин шаҳрини Чингизхон босиб олган экан⁴. Элчи Пекин шаҳар дарвозаси олдида тоғдек уюлиб ётган ўликларни кўрибди. Сасиб-бикиб кетган мурдаларни кўмишга одам йўқ. Чингизхон пойтахт хунармандлари — косиблари, усталарини тирик қолдириб, бошқа барча аҳолини қиличдан ўтказган экан. Шаҳар майдонларида устма-уст уюлган қонли, яланғоч хотинлар, болаларнинг мурдалари даҳшатли манзара касб этаркан. Шаҳар сасиб кетган, турли юқумли хасталиклар тарқалган экан. Шаҳарни босиб олган мўғуллар ҳам вабодан қирилаётган эканлар. Аммо элчи зиёфат вақтида бундай нарсалар тўғрисида гапиришни ноўрин деб билди. Элчилик лавозими ҳозир кўпчилик ичида Чингизхоннинг қабих ишлари тўғрисида гапиришга йўл қўймас эди. Шунинг учун у бу гап ўрнига қосиб⁵ нинг зиёфатлари, сарой олдида бўлган мушакбозлик, хитой раққосалари тўғрисида ҳикоя қила кетди.

Хушбўй мусалласлар сипқаравериш қулоқлари қизиб қолган саркардалардан бири мийиғида кулиб, деди:

— Чин-Мочиннинг қизлари кўркли бўладур, деб эшитамиз, ростми?

— Ҳа, кўркли ва ифбатли бўладурлар, — деб гапида давом этди элчи. — Мўғуллар шаҳарга бостириб кирганларида хитой қизлари мўғул йигитлари илкига тушмаслик учун ёниб турган уйлар ичига ўзларини урганларини, номусларини сақламоқ учун ўзларини ўтга ташлаганларини ўз кўзим билан кўрдим. — Элчи даҳшатли воқеаларни гапирди-ю, тилини тишлаб қолди. У кўрган-кечирган воқеаларга ўзининг муносабатини бундай равшан ифода этиб, хитойларга хайрихоҳлигини билдириб қўйганидан пушаймон бўлди. «Меъёридан кўпроқ ичиб қўйдим чоғи», деб ўйлади у қовоғини солиб. Аёқчи узатган қадахни олмай, боши оғриб турганини баҳона қилиб, узрини айтди. Шу пайтда қуйида ўтирган машшоқлар мунгли бир куйни чалиб юбордилар. Ҳамма жимиб қолди.

Зиёфат тугаб, меҳмонлар тарқалгандан кейин, элчи Иполчиқ билан ёлғиз қолиб, узоқ гаплашди. У Чингизхон

ва мўгул қўшини тўғрисида батафсил маълумот бериб, кўрган даҳшатли воқеаларини бирма-бир ҳикоя қилиб берди.

Эртаси кун ҳоким амалдорлар билан элчини шаҳар ташқарисигача кузатиб қўйди. Баҳриддин Розий юзларча туяга молларни ортган хоразмлик, шарқий туркистонлик савдогарлар ҳамроҳлигида Гурганжга йўл олди.

IV

Чингизхоннинг элчиси Маҳмуд Ёлвоч Бухорога илк баҳорда етиб келди⁶, чунки Хоразмшоҳ Муҳаммад шу ерда эди.

Ўрта ёшли, қинчоқдан кўра туркманга кўпроқ ўхшаган Хоразмшоҳ Бухоро аркида, зийнатли, серустун саломхонанинг тўридаги саккиз қиррали олтин тахт устида виқор билан ўтирганича, таъзим қилиб турган элчилардан ҳол-аҳвол сўрарди. Соқоли қоракуядек қоп-қора Маҳмуд Ёлвоч қора кўзларини султонга тикиб, ўртада қўл қовуштирганича турарди, ёрдамчилари савдогар Юсуф билан Алихўжа унинг икки томонида таъзим қилганларича қотиб қолганлар.

— Сафарлари беҳатар бўлдимиз? Йўлда кўп машаққат чекмай етиб келдиларми?

— Минг қатла шукрки, пой остоноларига соғ-саломат етиб келдик. Алалхусус, давлатингиз чегарасидин ўтганимиздан сўнг сафаримиз бемашаққат, йўл беҳатар бўлди.

У Хоразмшоҳ олдида эгасини топиб олган овчи итдай ялтоқланар, ширин сўз билан уни илондек аврамоқчи бўлар эди.

Хоразмшоҳ Чингизхон элчилари олдида ўзининг улуг давлат подшоҳи эканини кўрсатиш учун эгнига оғир зар чопонини кийиб, симобий салласининг пешонасига ўн икки мисқолли олмос қадаб, қўлларига қўша-қўша ёқут кўзли тилла узуклар тақиб олган. У кулимсираб элчи ёрдамчиларининг исм ва лақабларини, қаерлик эканликларини сўради. Шоҳнинг сўл томонидаги турган саркардалар, ўнг томонидаги вазирлар, амалдорлар, дин пешволаридан баъзилари элчи Юсуфнинг ўтрорлик, Алихўжанинг бухоролик эканини билиб тонг қолдилар, кўпларининг юзида нафрат ва газаб аломати пайдо бўлди. Тахтнинг орқасида турган сарой соқчилари бошлиғи Темур Малик гижиниб: «Маҳмуд Ёлвоч хоразмлик, анови ўтрорлик, буниси бухоролик. Шундай бўла туриб, бегона

подшоһнинг хизматига кирибдурлар, бу ҳам озлик қилганидек, унинг элчиси бўлиб келибдурлар, бу қандоғ сурбетлик!» деб ўйлар ва муштини қисар эди. Бу ерда ҳозир бўлганларнинг ҳам хаёлига шу фикр келган эди. Элчилар кўпчилигининг кайфиятини сезгандек, қизариб ерга қараб таъзим қилиб туришар эди.

Маҳмуд Ёлвоч Чингизхоннинг ёрлигини султоннинг ўз қўлига топширгандан кейин сукут қилиб турди. Султон марҳамат қилиб, ўнг қўлини унинг елкасига тегизиб қўйди, элчи эса орқаси билан юриб, жойига бориб турди.

Сарой битикчиси — белбоғига қаламдон қистирган, кўк салла ўраган йиғит Чингизхоннинг форс тилида ёздирган ёрлигини ўқиб эшиттирди. Ёрликда мўғул қоони Хоразмшоҳни ўғлим деб атаган ва Мўғулистон билан Туркистон мамлакати ўртасида дўстлик муносабати ўрнатишни, савдо-сотиқ битими тузишни таклиф қилган эди. Қоон султонни ўғлим деб атагани учун кўпларнинг жаҳли чиқди, шоҳнинг ҳам ранги ўчиб кетди.

Ёрлиқ ўқилгандан сўнг сарой вазири Чингизхоннинг юборган совғаларини эълон қилди. Бу вақтда султоннинг олдидан қоон юборган совғаларни — туя жунидан тўқилган жўра-жўра қимматбаҳо матолар, Хитой шойиси, ёнкийик мугузлари, боғлам-боғлам сувсар терилар, поёб яшилранг яда тоши ва бошқа нарсаларни олиб ўта бошладилар. Ёнг сўнг тўрт барзанги йиғит туя бўйида келадиган тиллани олиб ўтганларида, ҳамма қооннинг сахийлигига ҳайрон қолди. «Ўғлим», деб атагани учун жаҳли чиққан султон ҳам буни кўриб, жаҳлидан тушди.

Қабул маросими тугагач, элчилар шарафига катта зиёфат берилди.

Кечаси султон Чингизхоннинг бош элчиси Маҳмуд Ёлвочни ҳузурига таклиф қилди. Тун қоронғисида маҳфий сурагачда чақиртирилганидан хавотир олган элчи ранги ўчган ҳолда сарой вазири орқасидан эргашиб, шоҳнинг «ҳужраи хоси» эшиги олдида тўхтади-да, нафасини ростлади. Олтин эшик олдида султоннинг шахсий мулозими Қорача Ҳожиб элчидан кўзини узмай қаққайиб турар эди. Бир оздан кейин вазир ҳужрадан чиқдида, элчининг қўлидан ушлаб, ичкари олиб кирди. Зар тўшак устида ўтирган султон бир оз қимирлаб қўйиб, ўз ёнидан жой кўрсатди. Султон билан бир тўшакда ўтириш ҳар бир элчига муяссар бўлмайдиган эҳтиром эди.

Элчи тиз чўкиб, чап қўли билан шойи тўпининг этакларини тиззаси остига қистириб қўйди. Гир атрофи қол-

қора жингалак соқол билан ўралган юзи заъфарондек сарғайиб, қалин лаблари дир-дир титради.

Султон мулойимлик билан бола-чақасининг соғлиғи, савдо-сотиқ ишлари қандай бораётганини суриштирди. Элчи тинчланиб жавоб берди.

— Минг қатла шукр, ҳаммалари сояи давлатингиада эсон-омон юрибдурлар, ишларим, алҳамдулилло, кундан-кун ривож топмоқда...

— Дуруст, дуруст. Сизни ўзимизга яқин олиб, суҳбатлашгим келиб эди, — деди султон томоғининг ости қирилган, юмшоқ, чанбар соқолини силаб. — Ҳар қалай, сиз ўз одамимиздурсиз. Шул ерда тугилиб ўсгансиз. Тақдир тақозоси бирла дўстимиз Чингизхондин элчи бўлиб келибдурсиз, аммо билурменким, мусулмон бўлганингиз сабабли кўнглингиз бизга мойил. Ўзингиз ул ерда, аммо дилингиз бул ерда...

— Орий, рост айтадурлар, — деди пул учун, мол-дунё учун динини ҳам, элини ҳам қоонга аллақачон сотиб юборган элчи тилёгламалик қилиб. — Кўнглим сизга мойил бўлмай, кимга мойил бўлсин. Ахир, шуҳратингиз оламини тутган. Бутун Турону Эрон, Ҳинд-Афғон, Шарқий Туркистон сизга тобе, халқлари сояи давлатингизда бахтиёр, пойқадамингиз теккан ер саодат нури бирла мунаввар. Сиздек шоҳ учун хизмат қилмоқ ҳар кимарса учун бахт-саодат...

Султон элчининг хушомад билан айтган тумтароқли сўзларига қулоқ солиб эриб кетди. У табассумини яширолмай, ичи барқут билан сирилган қутичалардаги гавҳар, забаржад, ёқут тошларини элчи олдиға суриб қўйди.

— Подшоларнинг инъомини қабул айламоқ фарздур, — деди кўзлари чақнаб кетган элчи. У гавҳарни кўзи билан чамалаб: «Тўрт-беш мисқол келар», деб ўйлади.

Султон гапни айлантириб, Маҳмуд Ёлвочни мўғул қўшини тўғрисида махфий маълумотлар юбориб туришга кўндирмоқчи бўлди. Маҳмуд иккиланган кишидек, бир оз сукут қилиб, ерга қараб қолди. Ҳолбуки, у иккиланиб ўтирмай, дадил иш қиладиган одам эди. Шу топда у Чингизхоннинг илоһиикидек ҳеч пирпирамайдиган, одамга тик қарайдиган айёрона тарғил кўзини кўргандек бўлди, унинг: «Ҳой, Маҳмуд, сен султон нима деса хўп деявер, жосусликни таклиф этса — қабул қилавер, қўрқма», деган сўзларини эшитгандай бўлди. Чингиз мўғул қўшини тўғрисида қандай маълумот беришни, яъни усталик билан Хоразмшоҳни чалғитишни ҳам ўргатган, калтабин султоннинг элчини жосус қилиб олиш ниятига

тушишини назарда тутиб, тегишли чоралар кўриб қўйган эди.

— Сиздек улуғ подшоҳ менга хизмат таклиф этадурлару, мен йўқ дейманму, хизмат камари белимда, садоқат нури дилимда, на амрингиз бўлса, буюраверинг,— деди Маҳмуд қатъий оҳангда.

Султон қарс урган эди, белбогига қаламдон, қўлтиғига нақшли чарм жузвдон қистирган ёш битикчи таъзим қилиб кирди-да, остона олдида ўтирди. У Ёлвочнинг мўғул аскарларининг сони, жойлашган ерлари тўғрисида айтган гапларини ёзиб олди...

Орадан бир ҳафта ўтгач, Ёлвоч султон билан савдо битим тузиб, Мўғулистон сари йўл олди. У Хоразмшоҳдек подшони алдаб, қоон учун Хоразм давлатининг ички ишлари тўғрисида қимматбаҳо маълумотлар олиб, эсонмон кетаётганидан хурсанд эди. Хоразм ва Бухоро савдогарлари, амалдорлари ўртасида мухлислари кўп бўлган Ёлвоч саройдаги келишмовчиликлар, мамлакатнинг аҳволи, қўшин тўғрисида кўп маълумот тўплаган эди.

Султон жуда усталик билан асп юриш қилган шатранжбоздек хурсанд. Ҳолбуки, Темур Малик, Шаҳобиддин Хивагий, Иполчиқ сингари олдинки кўрадиган арбоблар сотқин Маҳмуд Ёлвочни хоин сифатида жазолаш ўрнига совга-саломлар билан жўнатилишидан норози, тил-ёғлама элчи султонни лақиллатиб кетганини фаҳмлаган эдилар. Ёлғиз султоннинггина бунга ақли етмасди.

V

Ҳар тарафдан азон товуши эшитиларди. Ўтрор шаҳридаги масжиди жомеъ муаззини кетидан барча маҳалларнинг сўфилари чувиллашиб, йўғон-ингичка овоз билан қавмларни хуфтон намозига даъват эта бошладилар.

Осмонда чарақлаган катта-кичик, хира-ёруғ юдузлар бойларнинг уйларида ёнган шам ва қандилларга, камбагалларнинг уйида милтиллаган чироқларга ўхшарди.

Элдан бурун хуфтон намозига кетаётган тақводорлардан бошқа кўчаларда ҳеч зог йўқ. Ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит. Аммо кесак деворларнинг орасига беркинган чирилдоқлар юз минг йиллардан бери такрорлаб келган ашулаларини қичқириб қуйлайди.

Бошига симобий салла, эғнига банорас тўн кийган бир отлиқ шаҳарнинг Сўфи дарвозаси яқинидаги катта бир дарвоза олдида эгардан тушди-да, жиловни ўз

хизматкорига тутқазди. Жиккаккина кўса чол хўжасининг олдига тушиб, шаҳарнинг нариги бурчидан югуриб келган эди. У ҳарсиллаб отнинг жиловидан ушлаган ҳолда, ёлини тўғрилай бошлади. Хожаси эса катта мис ҳалқани ушлаб, тақиллатмоқчи бўлиб турганда шу ҳовли яқинидаги масжиднинг муаззини хунук овоз билан азон айта бошлади. Киши дарҳол ҳалқани қўйиб юбориб, дарвоза ёнидаги супачага ўтирди. Сўфи азон айтиб бўлгандан кейин, гавҳар тошли узук таққан кўлини очиб дуо ўқиди-да, юз-кўзини сийпади, сўнгра ўрнидан туриб, дарвозани уч марта қоқди. Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас занжирларнинг шиқирлаб тушгани эшитилди. Сўнгра дарвозанинг сўл тавақасидаги кичкина эшик гижирлаб очилди. Қиёфасидан шу қўранинг хизматкори экани билиниб турган бир чол фонусни боши барабар кўтарди. Ичига бир ярмоқли шам ёқилган фонуснинг хира сарғиш нури ўрта ёшли меҳмоннинг йўгон ва савлатли гавдасини, лунжи осилган қип-қизил юзи, қуюқ қошларини ёритди. Хизматкор уни таниб, дарҳол орқасига бир қадам ташлади-ю, ранги ўчиб таъзим қилди:

- Келсинлар, тақсирим, келсинлар.
- Хожанг уйдами? — деди меҳмон.
- Уйдалар.

Меҳмон ўз хизматкорига жавоб бериб юборди-да, бошини энгаштириб кичик эшикдан ичкари кирди. Рўпарадаги меҳмонхона дарчаларидан ҳовли саҳнига ёруғ тушиб турарди. Меҳмонхонада — дарча ёнидаги пастаккина хонтахта ёнида юзи юмалоқ, соч-соқоли оқарган, мўйлови ва қошлари қора бир чол илгичка, узун дафтарчага алланарсаларни ёзиб ўтирарди. Бешта мум шам ёқилган қандил меҳмонхонани нурга гарқ қилган эди.

Уй эгаси ҳовлига тикилиб қаради. Меҳмонхона томон келаётган икки кишининг қорасини кўриб, хонтахта устидаги дафтар билан қалам-довотни йиғиштириб, токчага қўйди. Шу пайт меҳмон даҳлизга кириб, баланд пошнали сағри кавушини ечди. Эшик олдида ўзини қарши олган меҳмонга икки кўлини бериб кўришди.

— Келинг, Бадриддинхожа, соғ-саломатгина юриб-дурсизму?

— Минг қатла шукр, ўзлари бардаммилар? Ассалому алайкум! Қутлуққадамдин хат келиб турадурму? Ота-муроджон эсон-омонму?

Хушомадгўй меҳмон Бугроҳожининг ўгиллари, невараларининг соғ-саломатлигини қайта-қайта сўрарди.

Шундай йўгон, барваста кишининг ингичка овоз билан гапириши жуда ғалати туюларди.

Меҳмон билан мезбон меҳмонхонага кириб, тўрга солинган кўрпачага ўтиришди-да, юзларига фотиҳа тортишди, яна ҳол-аҳвол сўрашди. Бу вақтда хизматкор чол дарҳол дастурхон ёзиб, даҳлиздан ясоғлиқ баркаш олиб кирди.

Сиртига турли афсонавий қуш ва ҳайвонларнинг суратлари солинган чинни кўралар, идиш-оёқлар, Самарқанд усталари гул солиб ишлаган мис кўзалар, баркашлар токчаларга тизилган, анордек қип-қизил туркман гиламлари оёқ остига тўшалган, кашмир усталари тўқиган ҳарир пардалар дарчаларга тутилган. Токчалар ва пирамонларнинг зиҳлари ганчдан қабартма қилиб ишланган.

Бу хонадаги анжом ва ашёлар уй эгасининг турли мамлакатлар билан савдо-сотиқ қилиб туришидан дарак бериб турарди.

Бугроҳожи Ўтрор шаҳрининг энг бой савдогарларидан бири. Унинг савдо қарвонлари Сурия билан Хитой ўртасида қатнаб туради. Гумашталари Дамашқ пўлати, Ироқ матолари, зеб-зийнат асбоблари, биллурдан ясалган идишлари, ойналари Хитой ва Шарқий Туркистонга, Хитой усталари тўқиган матоларни Ғарбга обориб сотади. Бугроҳожи етмишга бориб қолган бўлса ҳам, икки юзи қип-қизил, ўзи тетик, кўзлари ўйнаб туради. Икки хотини бўлган бу чол шарм-ҳаёни унутиб, яқингинада ёш бир қизга уйланди.

Ёши ўттиз бешларга бориб қолган қора соқол меҳмон — Бадриддин бинни Тождидин Инолчиқнинг маъмурий ишлар бўйича ёрдамчиси эди. Шундоқ улуғ мартаба эгаси бўлган бу одам бой олдида икки букилиб таъзим қилиб ўтирар, саволларига кулиб жавоб қиларди.

— Яна не хабарлар бор? — деб сўради мезбон илжайиб.

— Хабарлар кўп. Маҳмуд Ёлвочдин сўнг қоон ҳазратлари яна тўрт юз эллик кишилиқ элчилар қарвони юбораётган эрмишлар. Жанобингизнинг тағойиваччалари Умархожа бош элчи бўлиб келаётган эмиш.

— Қоон бирла султон нега мунча иноқ бўлиб қолди, а? Бир гап борму? Гўё меҳрибон ака-укадек, бир-бирига инъом юбориб турадурлар.

— Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур, деб айтмиш она тулки болаларига шудгордаги қопқонга қўйилган қуйруқни кўрсатиб, — деди Бадриддинхожа ингичка овоз билан. — Қооннинг совғалари, баайини шуд-

гордағи куйруқ кабидир. Султоннинг онаси Туркон хотун ақли қисқа ўғлини ҳарчанд огоҳлантирса доғи, ўғли қон-қондағи куйруқ сари интилмоқда...

— Қорчиқ Туркон ақлли хотун, — деди уй эгаси суҳбатдошининг сўзини оғзидап олиб. — Яхшики султон онасини давлат ишларидан четлаштирмиш. Султон саройина нифоқ кирди. Бу ҳам бўлса сиз бирла бизнинг бахтимиз.

— Орий, рост айтадурлар, хожам, — деди меҳмон ялтоқланиб. — Қаю уйга нифоқ кирса, бузмоғунча қўймас. Мўғулистондин оқиб келаётган сел шаҳар ва қишлоқларни вайрон, далаларни пайҳон этатургон кўринадур.

— Кўрқманг, Бадриддин, сиз бирла бизнинг кўрғонимиз шундай баланд ердаки, аларни ҳеч қандай тўфон бузолмайдур.

Четдан туриб қулоқ солган киши уларнинг нима тўғрисида гаплашаётганларини англай олмас эди. Меҳмон билан мезбон охиригача айтилмаган қисқа бир гап, бир имо-ишора билан бир-бирларини тушуниб олар, бу уларнинг кўпдан буён дўст ва фикрдош эканини кўрсатарди.

Хожа Бадриддиннинг отаси Тождиддин бир неча йил Ўтрор шаҳрининг қозиси бўлиб келган нуфузли бир зот эди. Ўтрорни қорахитойлар босиб олганда, Тождиддин душман томонига ўтиб, уларга бажону дил хизмат қилган эди. Султон Ўтрорни қайтиб олганда, хиёнатчи қозининг бўйнига қилич урдирди⁷. Кейинчалик султон шаҳар савдогарлари ва шарият пешволарининг кўнгли учун собиқ қозининг ўғли Бадриддинни соҳиби девон қилиб белгилади. Султон Бадриддиннинг бошини силаб, унга кўп яхшиликлар қилди, бироқ қозиваччанинг қори кетса ҳам музи кетмас кўнглида кек сақлаб юрарди. У билан ҳар сафар учрашганда юрагида битиб қолай деган ярани Бугроҳожи янгилар, уни қасос олишга ундар эди.

— Султон Муҳаммаднинг давлати бамисоли устунлари чириган кўҳна бир иморат турур. Бул иморатнинг тезроқ қулагани яхши. Тузалмай турган беморнинг ўлгани — уй ичидагиларнинг тингани яхши, — деди Бугроҳожи тишларини ғижирлатиб. — Султон худди тоғ устиндаги торгина сўқмоқдан кетаётган кишига ўхшайдур. Қўлидаги лўттибозлик лангари жонини сақлаб келадур.

Дарҳақиқат, Хоразмшоҳнинг давлат кемасини қурт еб, чиритиб қўйган эди. Султон қипчоқ оқсуяклари билан туркман беклари ўртасидаги низо оловини сўндириш ўрнига, унга мой сепиб, гуриллатиб юборарди. Гоҳ ота

уруғи бўлган туркманларга ён босиб, ўзини уларга хайр-хоҳ қилиб кўрсатар, гоҳ она уруғи — қипчоқлар томонига ўтиб кетарди. Бу сиёсат туркман беклари билан қипчоқ хонлари ўртасидаги зиддиятни борган сари кучайтирар, султон бу низолардан фойдаланиб ўз ҳукмронлигини мустаҳкамламоқчи бўларди. Султоннинг онаси Туркон хотун эса Дашти Қипчоқдан ўз қариндошларини чақириб, уларга мансаблар берар, туркманларни четлаштиришга уринарди.

Хожа Бадриддин сарой низолари ҳақида Бугроҳожига батафсил гапириб берди-да, сўзининг охирида:

— Инолчиқ Ёлвочнинг совға-саломлар билан қайтариб юборилганини эшитиб бисёр хафа бўлди, агар мен султон ўрнида бўлсам, бу жосуснинг бўйнига қилич урдирардим, деганини ўз қулогим бирла эшитдим, — деди.

Бугроҳожини бу гапни эшитиб, ўйланқираб қолди. Ичида: «Умархожа бошлиқ бўлиб келаётган элчилар карвонининг тақдири нима бўлади? — деб ўйлади. — Агар ихтиёр Инолчиқнинг қўлида бўлса элчиларни омон қолдирмайди, аммо султон бунга йўл қўймас. Қадимдан «элчига ўлим йўқ», деган гап бор-ку. Ҳеч ким шу маҳалгача элчининг жонига қасд қилган эмас».

Уй эгаси бу сарташвини фикрлардан ўзини чалғитиш учун гапни бошқа ёққа буриб юборди.

— Тахмин этайликким, султон бутун аскарларини бир ерга тўплади ва Инолчиқ каби бир кимарсани аларга бош қилиб қўйди, ул тақдирда Чингизхонни мағлуб этмаги мумкинми?

— Албатта. Султонда аскар кўп. Аммо, бахтимизга, султон бутун черикни бир ерга тўплағони қўрқадур. «Тўпласам, қипчоқлар мени тахтдан тушириб, ўрнимга Қутбиддинни ўтиргизадурлар», деб ўйлайдур. Лашкарини бир ерга тўпламоққа биз ҳам йўл қўймаймиз, — шуни деб Бадриддин қўйнидан тўрт буклаб тахланган бир қогоз чиқарди-да, мезбонга узатди. Бугроҳожини хатни ёруққа солиб ўқий бошлади:

«Улуғ қоон, Мўғулистон ва Чин-Мочиннинг буюк ҳукмдори Чингизхон ҳазратларига саломи бениҳоядин сўнг бандалари Инолчиқ ва Темур Малик бош уриб арз қиламизким, подшоҳимиз султон Муҳаммаднинг косиб, деҳқон ва алаалхусус тижорат аҳлига зулм-тааддиси кундан-кун ошмоқда, шул сабабдин барча улусни ўзига душман қилиб олмоқда. Бизлар ҳам бул зулм иморатини қулатиб, сиз каби улуғ хоннинг тахти раёсатига кирмоққа аҳд қилдик. Агар лашкар тортиб келсалар, ўз ҳукмимиз-

даги Ўтрор ва Хўжанд қалъаларининг дарвозаларини очиб бермоққа тайёرمىз...»

Уй эгаси бу номани ўқиди-да, ҳайрон бўлиб, савол назари билан Бадриддинга қаради.

— Бул мактубни изохсиз англаб бўлмайдур, — деди меҳмон кулимсираб ва суҳбатдошининг саволини кутмай, тушунтира кетди. — Буни кўчиртириб ва остига Инолчиқ ва Темир Малик мухрини босиб, ўз помимдин ёзилгон мактуб бирла қоон жанобларига юбортирурмен...

Уй эгаси усталлик билан ёзилган бу қалбаки ҳужжатни қўлида айлантириб кулиб юборди:

— Офарин, сиз улуг подшоларга вазирликка муносиб аъён экансиз, офарин!»

Ўтрор шаҳридаги фитначиларининг бошлиқлари бўлган бу икки зот ярим кечагача ўтириб, узоқ суҳбат қилишди.

VI

Сўфи дарвозасидан кираётган қатор-қатор туяларнинг бўкириши, мискарлар, темирчиларнинг тарақа-туруқи, бозор аҳлининг говури бир-бирига қўшилиб, қулоқларни қоматга келтирарди. Дарвозадан бирваракайига беш юз туя, савдогарлар, элчилар, туякашлар бўлиб тўрт юз эллик киши ўтди. Энг сўнгги нортуянинг бўйнига осилган катта қўнғироқнинг даранг-дурунги Чингизхон элчиларининг етиб келганини ҳаммага эълон қилар эди.

Улгуржи, чакана савдогарлар, атторлар, баззозлар, мўйнадўзлар карвон келиб тушган саройлар атрофида уймалашиб қолдилар, чунки Хитойдан келган савдогарларда улар учун керакли моллар топиларди.

Одатда Хитойдан, Шарқий Туркистондан Румга ва Русга борадиган савдогарлар Ўтрорда тўхтаб, йўл харжи учун молларининг бир қисмини сотиб кетар эдилар. Бундай вақтларда атторлар дорига ишлатиладиган женшен ва ичидаги қони қотмаган ёш кийик мугузи, мушк-упор; мўйнадўзлар эса сувсар, тулки тери; баззозлар — инак жужун, товар; заргарлар — олтин, кумуш харид қилар эдилар. Карвонсаройларда нияти бузуқ, шубҳали одамлар ҳам нашшахўрда бўларди. Савдогарлар бир жойдан иккинчи жойга ёлғиз фойдали моллар эмас, турли мишмиш хабарларни ҳам олиб келишарди.

Кечқурун, усти ёпиқ расталарда ҳаракат тўхтаб, шаҳар сув қуйгандек жимжит бўлиб қолган пайтда Инолчиқ

ўзининг меҳмонхонасида паканагина, қорни катта, миттиқўз бир одам билан қарама-қарши ўтирарди. Бу киши баззозлар растасининг оқсоқоли бўлиб, унинг ҳар табақа кишилардан ошна-оғайнилари бор, шаҳардаги ҳамма воқеалардан хабардор эди. Ҳозир у Инолчиқнинг мўгул элчилари ва савдогарлари тўғрисида берган саволларига ҳазил аралаш жавоб қайтарарди.

— Ҳа, кўплари шу ерлик савдогарлар... Намуна учун бир хитойни ҳам эргаштириб келибдурлар. А? Тўрт юз эллик киши... гўё шаҳарни жангу жадалсиз ишғол қилдилар.

Баззознинг бу гапи Инолчиққа ёқмади шекилли, пешанасини тириштириб савдогарлар келтирган молларнинг хилини, сон-саногини суриштирди. Бир кун ичида талай маълумот тўплаган бу биткўз одам ўзининг аниқ жавоблари билан ҳокимни қаноатлантирди. Гапининг охирида баззоз:

— Алар бу ерда баъзи бир молларини сотиб, эвазига баъзи маълумотларни олиб кетмоқдалар чоғи,— деди кулимсираб.

— А? Қандай маълумотлар?

— Чунончи, масалаи, Ўтрор қалъасидаги аскарларнинг сони, шу ерлик савдогарларнинг кайфияти ҳақидаги маълумотлар ва ҳоказо.

— Ҳаҳ-ҳа! Тагин нималарни сўраб-суриштираётирлар?

— Кўп нимарсаларни. Савдогарлар орасида менинг Фахриддин отлиғ бухоролик ошнаи ҳам бор. Ул, косиб ва бозор аҳлига Инолчиқ томга⁹ солдими, халқ бундин розими-норозими, деб кўп суриштирди. Менинг ўтган ҳафта Бинокет бориб келганимни билиб, ул қалъанинг мустаҳкамлиги, аскар аҳволотини билмоқчи бўлди...

Инолчиқнинг ранги оқариб, муштлари қисилди. Буни кўриб баззознинг капалаги учиб кетди.

— Амин бўлингким, менинг берган жавобларим давлатимизга заррача ҳам зарар етказмайдур, зероки...

— Мен сизни яхши билурмен. Бул хусусда хавотир олманг. Сиз ақлли ва садоқатли одамсиз. Хўш, бошқа савдогарлар-чи?

— Бошқалари ҳам карвонсаройга келган аллақандай шубҳали кишилар бирла пичир-пичир қилиб турганларини кўрдим.

Инолчиқ ўрнидан туриб кетди-да, тишларини ғижирлатиб, уёқдан-буёққа юра бошлади. Меҳмон ҳам ўридан туриб, қўл қовуштирганича қотиб қолди.

— Ҳозирча сизга жавоб, берган маълумотларинг учун раҳмат,— деди уй эгаси ўзини босиб олиб.

Баззоз чиқиб кетгандан кейин Инолчиқ ташқари чиқиб, бошланг ҳолда ҳовлида айлана бошлади. Моҳи саркарда, жасур ва иродали жангчи бўлган Инолчиқ давлат арбобига ярашмайдиган қизиққонлик, сабрсизли хислати бор эди. У ҳозир ҳам шошиб-пишиб ўзича би қарорга келди-ю, қалъадаги сардорларни ўз олдига ча қиртирди...

* * *

Тўрт устули, деворларига ов ва уруш манзаралари солинган саломхонада етти савдогар — Чингизхонининг элчилари шаҳар ҳокимининг чиқишини сабрсизлик билан кутар эдилар. Уларнинг орасида бошига учи илгичка тақия кўндирган бир мўгул ҳам бор эди. Эғнидаги шойи чопон тагидан сассиқ ҳид анқирди (оқар сувга тушиб ювиниш мўгуллар динида маъ этилган). Ювиниб-тарапиб юришни яхши кўрадиган бой савдогарлар бадбўйи ҳиддан кўнгиллари ағдалиб, зўрға чидаб турардилар.

Буюк элчи Умархожа Ўтрорий тиззаси устига Чингизхон томонидан берилган олтин тахтакачи кўйиб, девонда ўтирарди. Бу олтин тахтакач унинг олий маъсаб эгаси эканлигини кўрсатар, Чингизнинг қўли етган жойда элчининг дахлсизлигини таъмин этарди. Унинг ўнг томонида Фахриддин Бухорий, чап томонида Насриддин Деҳлавий, Мирагий, Амриддин Ҳиравий гердайншиб ўтиришарди. Орадан бир соат ўтгандан сўнг ёқасига ва этагига кумуш уқа тутилган, тилладўзи чопон кийган, симобий салласига икки мисқолли олмос қадалган ҳоким ўзининг бек ва амалдорлари қуршовида тантана билан аста юриб, саломхонага кириб келди. Унинг беллидаги тилла камарига кумуш қинли, олтин сопи Исфаҳон қиличи тақилганди. Ўша вақтнинг одатига мувофиқ подшо ва ҳокимлар ажнабий мамлакатлардан келган элчилар олдига энг қимматбаҳо либослар кийиб чиқиб, бойликларини кўз-кўз қилар, шу билан душман элчилари олдида ўзларининг буюк, қудратли давлатнинг вакили эканини кўрсатмоқчи бўлар эдилар. Инолчиқ ҳам душмани деб билган қоон элчилари олдида ўзини ерга урмасликка ҳаракат қилган, ўнг ва сўлидаги амалдор ва беклар ҳам шоҳона либосларда эдилар.

Ҳокимнинг қошлари чимирилган, қиёфаси жиддий

эди. Икки букилиб таъзим қилган элчиларга у бош қимирлатиб жавоб қилди-да, аста юриб зарҳал курсига ўтирди, бироқ элчиларни ўтиришга таклиф этмади, одатга хилоф равишда Чингизхоннинг соғлиғини ҳам сўрамади, элчиларнинг азият чекмай етиб келганликлари тўғрисида ҳам савол бермади. Элчилар саросимага тушиб, бир неча вақтгача лом-мим деёлмай, тайёрлаб қўйган нутқларини ҳам эсларидан чиқариб қўйдилар. Ниҳоят, Умархожа ўзини тутиб олди-да, оқара бошлаган чўққи соқолини сийпаб, сўл кўзини қисиб, гап бошлади:

— Машириқнинг улуг қоони Чингизхон ҳазратлари Мағриб подшоҳи султон Муҳаммад Алоиддин ҳазратларига ўз муҳаббатларини изҳор айламоқ учун биз фақиру ҳақирларни элчи қилиб юбордилар. Қоон ҳазратларидин султон жанобларига кўпдан-кўп салом баробарида беҳад шоҳона инъомлар олиб бормоқдамиз. Қоон ҳазратлари султон жанобларини ўғил ўрнида кўрадорлар ва ул жанобга дўстлик илкини узатадорлар...

Инолчиқ Умархожанинг тумтароқли сўзига қулоқ соларкан, сафроси қайнар, уни сўкиб юборишдан ўзини базўр тутиб турарди.

Умархожадан сўнг савдогар Нажмиддин сўз бошлади:

— Қоон жаноблари сизга кўпдан-кўп салом билан қимматбаҳо совғалар ҳам юбордилар (шу пайт унинг мулозими каттагина кимхоб бўғчани ўртага олиб келиб қўйди). Инолчиқ ҳазратлари совғамиз билан бизнинг дуойи саломимизни ҳам қабул қилғайлар, деб умид қилурмиз.

Чингизхондан катта ваколат олган бу элчилар ўзларини ҳаддан ташқари мағрур тутар эдилар. Инолчиқнинг расмий номи Ғойирхон эканини яхши билган Нажмиддин уни атайин Инолчиқ деб камситмоқчи бўлган эди. Ҳокимнинг кўзлари ўтдай чақнаб, лунжида ёнғоқдек бир парса нари бориб бери кела бошлади.

— Ҳокони бинни Ҳокон Искандари соний — султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳазратлари (султоннинг поми тилга олинганда, унинг ҳурмати учун беклар ва амалдорлар ўринларидан туриб қўл қовуштирдилар) қандай қилиб мажусий Чингизхоннинг ўғли бўлсин, — деди Инолчиқ давлат арбобига муносиб бўлмаган қизиққонлик билан. — Султон Муҳаммад Алоиддин ҳазратлари ёшда Чингиздан кичик бўлсалар доғи давлатлари андин фаровон, дастлари андин узун, лашкари андин бисёрроқ ва кучлироқдир (ранглари ўчиб, қўл қовуштириб турган амалдорлар «шундай» дегандай бош эгиб қўйдилар). Бу бир, икки-

ламчи, сиз элчилар Ўтрор шаҳар ҳокимининг унвонини билмогингиз зарур эрди...

Нажмиддин Деҳлавий унча-мунча дўқдан қўрқадиган одам эмасди. У нафаси ичига тушиб, доқадек оқариб кетган Умархожага бир қараб қўйди-ю, қооннинг обрўсини сақлаш ўрнига унинг лом-мим демай қаққайиб туришини кўриб, газабга келди.

— Улуғ қоонни мажусий деб ва Чингиз деб камситмоққа қандай журъат қилдингиз! — деди у, тулкининг кўзига ўхшаш сарғиш кўзларини Иполчиққа тикиб. — Қооннинг шуҳрати рўйи заминга ёйилгон, агар истасалар, илкларининг бир ишораси билан подшоларни тахти тождан маҳрум эта билурлар.

Мағрур савдогарининг бу гапи Иполчиқнинг қонини қайнатди:

— Баччагар, таги наст, кимнинг ҳузурида турганингни унутдингми? Ўзинг кимдурсан? Касб-коринг савдогарлик — итнинг ҳунари! Ўтакетган беадаблик қилдинг! Тиз букиб, олдимда тавба қил, итвачча!..

Сафроси қайнаб кетган Иполчиқнинг оғзидан поймапой ҳақорат сўзлари отилиб чиқар, нима деяётганини ўзи ҳам билмас эди.

Савдогар кўзларини сузиб истехзо билан кулимсираб қараб турарди. Эҳтиёткор Умархожа иш пачава бўлганини англаб, ҳокимни тинчитишга уриниб кўрди:

— Ғойирхон жаноблари, ҳузури олийингизда беадаблик қилгон шеригимизнинг гуноҳидан ўтинг. Алалхусус...

— Сен сотқин, сўзга аралашмасанг яхшироқ бўлур эди, — деди Иполчиқ баттар тутақиб. — Сен ўтрорлик савдогарсен. Чингиздан элчи бўлиб келмоққа қандай ҳаққинг бор? Бухоролик Фахриддиннинг элчи бўлиб келмоққа нима ҳаққи бор? Мажусий подшо хизматига кириб, энди ўз ватандошларинг юзига оёқ қўятурган бўлдингми? — Шундай деб ёнида турган мингбоши Қулназарга қараб буйруқ берди: — Ёғи^{то} томонина ўтиб, ўз подшоҳина хиёнат қилгон бу жосусларни дарҳол ҳибс этиб, зиндонга солинг! Мол-мулклари эса хазина фойдасига мусодара этилсин! Анови мўгулни кўйиб юборинг!

Шу заҳоти элчилар орқасида қуролли сипоҳийлар пайдо бўлди,

— Қадимдин элчига ўлим йўқ, деган мақол бор. Қаю мамлакат тарихида бу каби ҳодиса содир бўлгон? Биз элчиларни зиндон солмоққа ҳаққи-ҳуқуқингиз йўқ.

— Жосуслар! Қаю бет билан ўзингизни элчи деб атайсиз? Сиз элчи, эмас, балки ёв хизматида кирган сотқин

ватандошларимиздурсиз. Сиз янглиғ хоинларни ватандош демоққа озгим бормайдур.

Инолчиқ шуни деб, савдогарларни олиб чиқиб кетишни буюрди:

— Булар билан айтишиб ўтирмоққа фурсатимиз йўқ, кўзимдан йўқотинг манхус башараларни!

— Инолчиқ, ўз бошингга оллоҳнинг балосини чорламоқдасен? — деб бақирди Нажмиддин сипоҳийлар олдиға тушиб, эшикдан чиқар экан.

Беклар ва амалдорлар бошларини эгиб, жуда тез рўй берган бу воқеанинг қандай оқибатларға олиб бориши тўғрисида бош қотиринлар эди.

Қулназархожа маҳбусларни зиндончи қўлиға топшириб, уйиға қайтар экан: «Эшитган қулоққа ёмон, — деб ўйлади сийрак соқолини чимдиб, қув кўзларини қисиб, — элчиларни қамади, деб ёмонотлиққа қолатурган бўлди. Албатта, аларни Хоразмға ўтказиб юборсак, хато қилгон бўлур эдик. Бу сотқинлар кўп нарсани билиб, Чингизхон учун қимматли маълумотлар олиб кетган бўлур эдилар. Лекин бу ишни усталик билан қилмоқ керак эди-да. Мен Инолчиқ ўрнида бўлсам, аларни Ўзизилқумда «қароқчилар»ға талатар, бошларини кестира эдим, сўнгра Чингизхондин афи сўраб, шу савдогарлардан ўлка туширган молнинг ярмини анга совға қилиб юборар эдим. Аммо Инолчиқ қувлик-шумликни, риёкорликни билмайтурган чўрткесар одам, аскарчасига ҳаракат қиладур. Хай, аттанг, отилган ўқни қайтариб бўлмайди-да! Аммо Чингизхон Машрикдаги барча катта-кичик ўлкаларни олиб бўлғоч, бари бир бизга човут соладур. Инолчиқ Мағриб сари келаётган ёввойи мўғул отиға бир қамчи урди-ю, унинг юришини тезлаштирди, холос».

Қулназардан бошқа ҳамма амалдор ва аскарбошилар ҳам уй-уйларига қайтаётганларида хаёлларини тахминан шундай қарама-қарши фикрлар банд қилган эди.

VII

Эртаси куни шаҳар ҳокими Инолчиқ Темиртошни олдиға чақиртириб, шундай деди:

— Мана бул номани Гурганжға зуд элтгайсен ва уни султон ҳазратларининг ўз илкларига бергайсен. Мана бу ёрлик сенинг номингга ёзилгон. Йўлда кимға кўрсатсанг, истаган нарсангни берур. Инонурманким, керакли нарсанин ортигини олмайсен... Қулназар сенга йўл

билгувчи бир аскар бергай. Бир соатдан сўнг йўлда бўласен!

— Бош устина,— деди Темиртош қисқагина қилиб. У ортиқча гапни ёқтирмасди.

Бу вақтда ўнбошилиқ мартабасига эришган Темиртош етилган, гавдаси тўлишган бақувват йигит эди.

У энди тўрт йил аввалгидек бўш-баёв Темиртош эмасди. Илгариги тортинчоқлигидан асар қолмаган.

Инолчиқ буйруқ бераркан, унинг кўзларига тикка қараб, гапига диққат билан қулоқ солиб турарди.

Орадан бир соат ўтар-ўтмас Темиртош чап юзи чандиқли, бир кўзи кўр, бадқовоқ, камгап бир аскар ҳамроҳлигида йўлга чиқди. Ўзи билан икки жуфт кўйлак-иштон, бир халта қурут, бир халта талқон, сув учун меш олган эди.

Йўл узоқ, сафар хатарли. Олдинда сувсиз, беюён Қизилқум саҳроси, ташналик балоси кутиб ётади. Бироқ шунга қарамай, унинг димоғи чоғ, ёш юраги севинчини ичига сиғдири olmayди. У от устида силкиниб, қамчисини ўйнатиб бораётиб, хиргойи қилади, бадқовоқ ҳамроҳининг жаҳлини чиқаради. У ҳар қанча хурсанд бўлса арзийди. Чунки уни бир ой илгари ҳамсоялари бўлган бир қосиб-боғдорнинг қизига унаштириб қўйганлар. Ҳамсоянинг қадди ниҳолдек, юзлари қирмизи олма, кўзлари чаросдек чевар қизи Темиртошга жуда ёқади.

Ўша вақтнинг одатига кўра, куёв бўладиган йигит қаллиғи билан кўришиб юрарди. Йигит қизнинг янгасига совгалар олиб, қоронғи тушганда қаллиғининг уйига борар, у билан гаплашиб ўтириб, ярим кечада қайтар эди. Қизнинг ота-онаси ўзларини кўрмасликка солиб, ёшларнинг суҳбатларига халал бермас эдилар.

Темиртош ҳам қаллиғи Минглиойнинг янгасига кеча иккита ироқи совун, уша-элик олиб, янги рўмолчага қанд-курс тугиб, қош қорайганда борган эди.

Янги унинг қўлидан тугунчани олди-да, қиз билан йигитни ташқаридаги ҳужрада ёлғиз қолдириб, ичкари кириб кетди. Минглиой тахмондан кўрпача олиб, наमत устига солар экан:

— Нечун ўтган кун келмадинг?— деди ўнка қилиб.

— Қўлим тегмади. Чин-Мочиндан келган «меҳмонлар»ни кутиш бирла овора эдик. Энди бир ойгача кўрпача олмаймиз.

— Нечун?— қизнинг юмалоқ юзидаги гинахонлик аломати ташвиш билан алмашинди.

— Гурганж кетаётирмен,— деди йигит кўрпачага ўти-

риб. Сўнгра қайлигининг қўлидан тортиб ёнига ўтиргизди.

— Бир баҳона топиб, бормаи қўя қол-да.

— Бўлмайди. Ҳокимдан буйруқ олгонмен. Йўқ десам, хизматдин бўшатиб юборгусидур. Ҳазил гапми, ҳар йили ошлигимни бериб турадур.

— Майли... Ой бориб омон қайт. Аммо йўлда қизларга қарама. Хоразм қизлари кўркли бўладур, деб эшитамен. Тоғи сени бирортаси ўзина ром қилиб олмағай. — Минглиной сочлари майда ўрилган бошини йигитнинг бошига қўйиб йиғлади.

— Йиғлама, сендин ўзгага севги кўзи-ла боқсам, кўзим тешилсин, — деди Темиртош қайлигининг бошини силаб.

Улар уёқ-буёқдан гаплашиб ўтириб, вақт ярим кеча бўлиб қолганини сезмай қолишди. Бу вақтда ярим кечада юриш тақиқ қилинганли учун йигит ётиб қолишга мажбур бўлди. Янгаси чиқиб уларга ўрин солиб берди-да, индамай ичкари кириб кетди. Темиртош ечинмай, ўзи билан қайлиги орасига қиличини қўйиб, ўрнига ётди. Севгилиси шивирлаб гапирганда, юзига унинг илиқ нафаси келиб тураркан, ўзини беҳад бахтиёр ҳис этади. Бироқ ҳалол йигит бўлганидан ҳали никоҳига кирмаган қаллиғига қўл тегизинини номардлик, номуссизлик деб биларди.

У Минглиной билан гаплашиб ётиб саҳарга яқин мизгиб олди. Тонг отар-отмас ўғридек биқиниб қаллиғиникидан чиқиб кетди.

Кечаси жуда ҳам кам ухлаган бўлса-да, ҳозир ўзини қушдек енгил ҳис этади, шодлигини юрагига сигдириб хиргойи қиларди:

Қушлар сайрар, чечаклар қулар,
Боди сабо бошимни силар,
Сондувочим, қайда бўлсам-да,
Кўнглим сен-ла овушмоқ тилар.

Шафтоли, узум, нок, олма пишган бог-бўстонлар устида қалдирғочлар чарх уриб сайрарди, четларига тол, тераклар ўтқазилган пайкаллар устида, олтин бошоқлари осилган бугдойзорлар устида қурқулдаклар қурқуллаб парвоз қиларди.

Отлиқлар бог кўчалар, пайкаллар, бедазорларни орқада қолдириб, Сирдарё бўйига келдилар, дарё суви камайган, қирғоқлари очилиб қолган эди. Улар кечик ер топиб, дарёдан от суздириб ўтишди. Сирнинг нариги бетидаги Чордара воҳаси жуда чиройли манзара касб

этган эди. Қуёш нурига чўмган кўм-кўк бедазорлар, олтин буғдойзорлар устида ҳаво жимирлар эди. Баъзан қуёшни тўсиб, гала-гала чугурчуқлар учиб ўтарди.

Темиртошнинг руҳи енгил, кайфи чоғ. Ҳатто унинг бир кўзли камгап ҳамроҳининг ҳам чиройи очик. Бироқ кум саҳросига киришлари билан кайфлари ўзгара бошлади. Малла тўнли саҳро устида тўрғайлар инга осиб қўйилгандек, чириллаб йиғларди. От туёқлари остидан қизил қанот чигирткалар учиб кетар, катта-катта калтакесаклар қочиб, саксовулларнинг хунук танасига ёпишиб оларди.

Бу кўнгилсиз манзара Темиртошнинг мусаффо юрагини хира қилар, ҳаёлини қора фикрлар булутига чулғар эди. Бир маҳал кунчиқин томондан, чанг-тўзон билан хас-чўнни чирпирак қилиб, қуюн бостириб кела бошлади. Йўловчилар қуюн ўтиб кетгунча юзларини беркитиб, тескари қараб турдилар. «Илдизи чириб қолган шўра ўтлар, шувоқларнинг осмонда ўйнашини қара, томир отган янтоқ, бўтакўз, исирик ерни қучоқлаб олиб, жопини сақлаб қоляпти», деб ўйлади Темиртош.

Юз-кўзлари, уст-бошларини чанг-тўзон босган йўловчилар қуюнларни, кундузги гармсел, тунги аёзни писанд қилмай кетавердилар. Улар йўлдаги шўр қудуқлардан мешларини тўлдириб олиб, кечаю кундуз йўл босар, Гурганижга етиб олишга шошилар эдилар.

Орадан бир ой ўтгач, чўл шамоли ва офтобдан юзи қорайиб, кўзлари киртайиб қолган Темиртош Ўтрорга Хоразмшоҳнинг жавобини олиб келди. Султон Инолчиқнинг фикрини тўғри топган, сотқин савдогарларнинг молларини мусодара қилиб, ўзларини қатл этишга розилик берган эди.

VIII

Кўклам пайти. Икки кун босим ёққан ёмғир ва унинг кетидан кўринган қуёш ўтларнинг қулогидан тортиб чиқарган, ҳаммаёқ кўм-кўк, баҳор чўлга беноён гулли яшил палос ёзиб ташлаган. Ҳавода қанотларини пириллатиб тўрғайлар сайрайди, қалдирғочлар ўқдек учиб юради, дарё бўйидаги буталар орасида булбуллар фиғон қилади.

Сирдарё бўйидаги хушманзара ерга ўилаб ўтовлар қурилган. Баъзи ўтовлардан ўлан овози, баъзиларидан гурунг, қаҳқаҳа садолари эшитилиб туради. Усти гулдор

оқ наमत билан қопланган бир ўтов кўзга яққол ташланади. Лекин бундан на кулги ва на ўлан садоси эшитилади. Бундагилар атрофдагиларнинг хурсандчилигига қўшилмай, жиддий суҳбат билан машғул. Ўтовнинг тўр томонидаги кимхоб тўшак устида икки киши чордана қуриб, аста гурунглашиб қимиз ичишади, уларнинг ўнг ва сўл томонларида мулозимлари ҳурмат сақлаб ўтиришади, қуйироқда бошига оқ докадан саллача ўраган оқ юз, қорасоч чиройли келинчак — Инолчиқнинг тўқоли ёнидаги мешни чайқатиб-чайқатиб, заранг косаларга қимиз қуяди, икки кўллаб қўпоқларга узатади. Меҳмонлар қимиз ичиб, олдиларидаги дастурхон устига тизилган кумуш товоқлардан яхна гўшт, гоз кабобидан тамадди қиладилар.

Тўрда ўтирганлардан бири — яқиндагина Гурганж-дан келган бир туман отлиқ аскарнинг сардори Қорача Ҳожиб. Инолчиқ унинг шарафига шаҳарда бир неча кун зиёфат берди, энди Сир бўйига олиб чиқиб сайр-томоша қилдираётир. Мақсади — Қорача Ҳожибни яқиндан таниб, унинг қанақалигини билиб олмоқ.

Чингизхоннинг элчилари ўлдирилгандан кейин ҳар икки томон урушга ҳозирлана бошлади. Хоразмшоҳ, ҳар бир шаҳар, ҳар бир кўрган ўзини ўзи мудофаа қилсин, деб буйруқ берди. Султон ўзининг шахсий мулозими Қорача Ҳожибга ўн минг отлиқ аскар бериб, Ўтрорга жўнатди. Сарой соқчиларининг сардори Темур Маликни ҳам бир неча минг аскар билан Хўжандга юборди, Инолчиқ, Темур Малик сингари ақлли сардорлар лашкарнинг ҳар тарафга тарқатиб юборилиши мамлакат учун хавфхатарли эканини яхши билар, лекин чурқ этиша олмас, чунки тошюрак султоннинг сўзини икки қилолмас эдилар. Султоннинг сиёсатидап норози бўлган, унга қарши гапирган кишининг умри қисқа бўлар эди.

Ҳозир Инолчиқ меҳмоннинг кўнглини олиш учун уёқдан-буёқдан гапириб ўтирар, лекин юраги ғаш, ичини ит тирнар эди: «Ҳозир ўйин-кулгининг пайtimi? Чингизхон Тапгудни, Шарқий Туркистонни олди, бизга човут солишга тайёрланаётир, биз эса ғафлатдамиз», деб ўйларди у барваста Қорача Ҳожибнинг хушчақчақ, товоқдек юзига қараб.

Ҳожиб эғнида асл мовутдан тикилган енгил калта тугмадор камзул, оёғида баланд пошнапи упука этик. У чертса қон томадиган қип-қизил юзини буриштириб, кўзларини истеҳзо билан қисиб, ҳамсуҳбатига қулоқ солар, аҳёнда бир бемаъни илжайиш юзини ёритиб юборарди. Гер-

дайиб ўтириши, бошини кўтариб, шонимасдан гапириши унинг мағрур ва ўзига бино қўйган одам эканлигини кўрсатарди. Кечаларини бедор ўтказадиган кишидек кўзлари киртайган, пешонасини ажин босган Иполчиқ эса қийиқ кўзларини ялтиратиб, қорахитойлар билан қилган жанглари тўғрисида ҳикоя қиларди. У Қорача Ҳожиб сингари оғир ва сипо эмас, прода ва гайрат барқ уриб турган чехрасида гурур ва киёр-ҳаводан асар йўқ, ҳаяжон билан қизишиб гапирар эди.

— Талас бўйидаги жанг таворих саҳифасида мангу қолгусидур. Ҳанимнинг ўттиз мингдан ортиқ лашкари дарё бўйида турар эди. Бизнинг лашкар наққоралар чалиб, саф тортиб бораверди. Мен жейба кийиб, отларга кежим солиб, бир туман отлиқ найзабоз черик бирла Ҳанимнинг ўнг қўлидан орқасига ўтиб олдим. Ҳанимни ўртага олиб андоқ савадикким, у қочғали жой тополмай қолди. Қорахитой саросима бўлиб, тоққа қочди, неча минг аскари бизнинг отлар оёғи остида поймол бўлди... — Иполчиқ шундай ҳаяжон билан сўзлар эдики, ҳамсухбатлари унинг гапига маҳлиё бўлиб, уруш манзарасини ўз кўзлари билан кўраётгандек жимиб қолдилар. Ҳоким ўз ҳикоясини тамомлаб, чуқур хўрсинди-да, секин гапира кетди:

— Мана, энди мўгул бадбахт устимизга лашкар тортиб келаётир. Агар биз бор кучимизни Сир бўйига йиғна-сак, Чингизнинг қўшинларини тўзатиб юборур эрдик. Биёда черик кўп, қурол-яроғ мўл, тажрибали саркардалар бисёр. Афсуски, биз бу кучларни бир ерга тўнламай, аксинча, таратиб юбораётимиз.

Иполчиқ сарой вазирини Шаҳобиддин Хивағийнинг султон ҳузуридаги кенгашида айтган гапларини такрорлаётган эди. Кенгашида султон сарой вазирининг фикрига қулоқ солмаган эди, ҳар қайси қалъа ўз бошига уруш қилсин, мўгул қўшинлари таралиб кетгач, уларни енгиш осон бўлади, деб ўйларди. Қорача Ҳожиб ҳам шу кейинги таклифни қувватлаб гапирган аъёнлардан бири эди.

— Мен султон ҳазратларининг ҳар бир қарорлари хатодан холидир, деб билурман,— деди Қорача Ҳожиб бурун катакларини кериб.— Шунини билиб қўйингки, мўгул қонининг қўшини чинакам савашини ҳали кўрган йўқ. Қани, мўгул биз бирла чопқилашиб кўрсин... кўрсатиб қўяжакмиз. Хоразмшоҳ черикни шу топгача ҳеч кимарсадан енгилгани йўқ ва енгилмайдур.

— Орий,— деди Иполчиқ қовоғини солиб.— Агар биз

гафлат уйқусида ётмай, савашга яхши тайёрлансак, мўғулнинг барча тишини қоқиб олғаймиз.

— Қайгурма, Гойирхон. Биринчи савашдаёқ мўғул қўшинларини тўзгитиб юборғусимиздур,— деди Ҳожиб кўкрагини кериб.

Инолчиқ бу одамнинг енгилтаклигига, асоссиз мағ-
рурланишига, болаларча мулоҳаза юргизишига ҳайрон
қолди. Мақтанчоқ кишилар жиддий бир тўсқинликка
учраганда сувга тушган нондек бўкиб, бўшашиб қолиши-
ни ўз умрида кўп кўрган.

Сайр-томоша ва ўйин-кулги учун чақирилган жойда
бундай сўзлар ўринсиз эканини Инолчиқ пайқаб қолди.
Султоннинг бемаъни қароридан хафа бўлган шаҳар ҳо-
кими, соддадиллик қилиб, ўз фикрини очиқчасига айтиб
қўйгани учун кўп афсусланди. Тагин кимнинг олдида?
Сўз уқтириб бўлмайдиган нодон ва аравани қуруқ опқо-
чадиган киши олдида-я! Хайф-э! Сўз мавзуини ўзгартириш
учун:

— Қорача ўланни яхши айтадур, деб эшитган эрдим,
қани, Ойсулув билан айтишиб кўр-чи,— деди.

Муштини сонига тираб ўтирган Ҳожибнинг товоқдек
юзи ёришиб кетди, бир коса қимизни бўшатиб, Ойсулув-
га узатаркан, толушини баралла қўйиб бошлаб юборди:

Сирдарёдан ўрдак учар бўйини чўзиб,
Менга боқар бир позанин кўзин сузиб.
Гойирхоннинг қўйлари кўп, йилқиси кўп,
Ййловларда хихилашиб юрар тўп-тўп.
Беҳисобдир сигир, поввос, портуяси,
Ҳаммасидан яхши экан оқ бияси.

У кейинги сўзларни айтар экан, Ойсулувга қараб, кўз
қисиб қўйди. Бемаъни ўхшатишдан жаҳли чиққан Ой-
сулув косани яна тўлдириб, Ҳожибга узатар экан, қора
сочли кичкинагина чиройли бошини чайқатиб жавоб
айтди:

Ҳасад қилма сен бировнинг аҳволига,
Кўз тикмагин Инолчиқнинг ҳалолига.
Улан айтсанг, билиб айтгил, ёлгон дема,
Ювошдир деб оқ биядан тепки ема.

Ўтовдагилар Ойсулувнинг жавобига қойил бўлиб,
кулиб юбордилар. Бу гўзал хотин рақибининг ҳар бир
ҳазилига моҳир қиличбоз каби усталик билан жавоб

бериб, унинг ҳар бир зарбини рад этар эди. Иполчиқ эса тили қиличдек ўткир хотинининг қўнғироқдек товушини, оқилона жавобларини эшитиб завқланар, томоғидан беихтиёр чиқиб кетган қийқириқлар билан хотинига далда берарди.

Бора-бора Қорача Ҳожиб алжиб кетди, ҳазиллари қўполлашди. «Оқ бия» сўзини пайров қилиб, одоб чегарасидан чиқа бошлади. Бироқ Ойсулув ҳам бўш келмай, усталик билан унга жавоб қайтарар, ўтов атрофига йиғилган одамларни кулдиарди. Ҳамманинг кўзи икки бети нақш олмадай қизарган Ойсулувда эди. У янги-янги сўзлар, ўхшатишлар топиб, рақибини деворга тақаб қўйди. Ниҳоят, Ҳожиб енгилганига тан бериб, қуллуқ қилди.

Шу равишда зиёфат хурсандчилик ва ўйин-кулги билан тугади.

IX

Шаҳар ва теварак-атрофдаги овулларнинг аҳолиси Ўтрор кўргонининг шикаст-рехтини тузатиш ва кўргон атрофидаги хандақларни тозалаш, чуқурлаштириш учун сафарбар қилинди. Заминдорлар, савдогарлар, бойлар қўлида эзилган халқ яна мўғулларга ем бўлишни истамасди. Меҳнат аҳли яқиндагина қорахитойлар зулмидан озод бўлган, чет эл босқинчиларининг қипчоқ хонларидан ҳам ёвуз эканини биларди. Қорахитойлар билан олиб борилган жангларда кўргонга анча шикаст етказилган, баъзи жойлари қулаб тушган эди. Буларни тузатмай туриб, шаҳарни ҳимоя қилиш мумкин эмасди. Аҳолининг бир қисми қамал вақтида шаҳарни сув билан таъмин қиладиган ҳовузларни тозалай бошлади. Шаҳар ичи ари инидек ғувиллар, ҳарёқда елкасига кетмон қўйган ёки белкурак кўтариб ишга кетаётган кишилар кўзга чалинарди. Шаҳар устини булутдек қоплаган чанг-тўзон ёзги офтоб нурида тилла зарраларидек товланар, дарахт барглариغا, гул шохларига, одамларнинг юзига ўтирарди. Халқ ўз она шаҳрини мустаҳкамлаш учун жопини аямай жонбозлик кўрсатаётган маҳалда мардикор ёллаб, ўзларини оғир меҳнатдан қутқариб қолган савдогарлар тилла-кумушларини, жавоҳирларини хумчага солиб, ерга кўмиш билан овора эдилар.

Сунбула¹¹ ойининг ўн бешига келиб, шаҳар душманга давомли қаршилиқ кўрсатишга тайёр бўлди: кўргоннинг шикаст-рехлари тузатилди, тозаланган хандақлар, шэ

ҳар ичидаги ҳовузлар сув билан, шаҳар омборлари ғалла билан тўлдирилди. Теварак-атрофдаги деҳқонлар шошилиб, арпа-бугдойини ўриб олди, янчиб, от-арава-ларда шаҳарга таший бошлади.

Узаңгисозлар ва темирчилар сўңги марта шаҳар яқинидаги Арслон бобо мазорига сайилга чиқишган эди. Улар мазор бошида бешта қўйни сўйиб, биттасини шайхларга эҳсон этишди-да, тўрттасини дошқозонга босиб қовурма пиширишди.

Қатор тераклар қўлаңкасига солинган узун кўрпачалар устида чордана қуриб овқат ейишар экан, ҳунармандлар мамлакат чегарасига яқинлашиб келаётган мўғуллар тўғрисида, мамлакатни ҳимоя қилиш тўғрисида гаплашиб ўтиришарди. Хаёлларини банд қилган қора фикрлардан ўзларини чалғитиш учун гап мавзуини ўзгартиришга ҳарчанд уринсалар-да, яна гап айланиб келиб, кўнғилларини ғаш қилган ўша мавзуга тақаларди. Эл устига фалокат қуюни бостириб келаётган маҳалда бошқа нарса кўнғилга сигармиди?

— Ахийлар¹², келинг энди, кун сайин ёвуқлашиб келаётган ғанимни даф этмоқ чоралари тўғрисида сўйлашиб олайик, — деб гап бошлади ахийлар оқсоқоли Абдулмажид уста, оқарган қуюқ қонларини чимириб. — Ўовужуд Утрор қўргони берк ва мустаҳкам бўлса доғи, мўғулдек ғанимни даф этмоқ осон иш эрмас. Агар улус, хусусан, биз ҳунармандлар лашкарга кўмак бермасак, иш хароб бўлгусидир. Қуни кеча ҳоким жаноблари ҳунармандлар оқсоқолларини ҳузурларига чорлаб, шул хусусда маслаҳат сўрадилар. Ҳар бир касб эгаси ўз йўли бирла қўнишга кўмак бермоққа ваъда этди. Мен сизнинг номингиздан, биз ўқ, найза, қилич-қалқон, жейба-совут ясаймиз, яроқ бирла қўшинни таъмин этгаймиз, деб сўз бердим...

Оқсоқол шошмасдан, тўхтаб-тўхтаб узоқ гапирди. Ҳунармандларнинг баъзилари унинг гапига хайрихоҳлик билан қулоқ солар: «Орий, рост айтадилар, кўмаклашурмиз», деб унинг гапини маъқулар, баъзилари пешоналарини тириштириб, ер чизиб ўтирардилар. Қорачадан келган, ориқ, баджаҳл бир ҳунарманд ора-чора пўнғиллаб қўярди.

Ғанини тугатгандан кейин оқсоқол кафтининг орқаси билан кўкрагига тушган мош-гуруч соқолини остидан кўтариб, учини тишлаб, мийиғида кулиб қўйди-да, пўнғиллаб ўтирган кишига қаради:

— Бойқадам, сиз бир нима демоқчисиз чоғи? Айтинг, қулогимиз сизда.

— Айтатурган гапим шулки, биз шу чоққача қипчоқ бекларига томга тўлаб, аларни семиртириб келдик. Эндиликда аларнинг ўзлари ёвни даф этсинлар.

— Мўгул беклари келиб, терингни тириклайин шилиб олса майлими? — деб унинг гапини бўлди ёнидаги бир чол.

— Ҳозир эса қипчоқ беклари шилиб олаётирлар.

— Қипчоқ беклари пулингни олса, мўгул жонингни оладур.

— Мўгул келиб, ўзимизни қул қилиб олса, хотун, ушогимизни бозорга чиқариб сотса яхшими?

— Йўлмаса, қипчоқларга хожалар ўзлари кўмаклашсинлар, чумолини от қилиб урушга чиқсинлар, — деди аллаким.

Қуйироқда ўтирган ёш-яланглар бу гапни эшитиб, қикирлаб кулиб юбордилар.

Оқсоқол жаҳл билан:

— Бас, сафсатани тўхтатинг! — деб ўшқирди. — Сўзимга қулоқ осинглар, ахийлар, — деб гап бошлади яна ҳамма жим бўлгандан кейин. — Бойқадамнинг хафа бўлмоққа ҳаққи бор. Қорахитойлар қувилғондин сўнг шаҳар маҳкамаси биз ҳунармандларни бож билан қисиб қўйди. Биз бир неча бор ҳоким жанобларига арз қилдик, бошда қулоқ солмадилар, ахйири бож-хирож миқдорини озайтирдилар. Қадим замондан бери биз ҳунармандлар томга, яъни бож-хирож лафзини эшитмаган эрдик. Ва лекин шуни билиб қўйингларки, мўгул келса бож бир-лангина қутула олмайси...

Оқсоқол мўгуллар халқининг бошига нималар солишини худди ўз кўзи билан кўргандек сўзлаб берди. Ҳаммани ваҳима босди.

— Ганим қўлида хор-зор бўлмоқни истамаган ҳар бир мусулмон яроғ-аслаҳа ясамоғи даркор, биз қўлимизга чўкич, болға, ёш-ялангларимиз қурол олсинлар, аввал душманини даф этайик, кейин ўз хўжаларимиз бирла сўзлашабиз, — деди оқсоқол гапини тамамлаб.

— Рост айтасиз, қипчоқ беклари бизнинг куч-ғайратимизни ҳам билиб қўйсинлар. Ҳунарманд ёшлар қўлида яроғ бўлса, оқсуякларнинг тили қисқароқ бўлур, — деди бир чол оқсоқолнинг гапини маъқуллаб.

Сунбула ойининг сўнгги купларидан бирида Темиртош бошлиғидан рухсат олиб, онасини шаҳарга кўчириб

келиш учун боққа жўнади. Йўлда боғ кўчаларини чангитиб, деҳқонлар шаҳарга кўчаётган эдилар.

Жийрон от устида қуйиб қўйгандек ўтирган хушқомат Темиртошга қараб ҳамманинг ҳаваси келарди. Бу йигит ёшлик чоғида орзу қилиб юрган нарсасига эришган: энди унинг ўз оти бор, кечқурун уни отхонага олиб кириб боғлагандан кейин духобадек майин бурун катакларини пайпаслаб, сувлиғини чиқаради, совугандан кейин эгарни олиб, устига ёпиқ ташлайди-ю, суғориб ем беради, кейин бўйнига аста қоқиб қўяди. Унинг назарида бундан юқори бахт бўлиши мумкин эмасди. Бироқ у шу бахтга эришган пайтда юрт устида фалокат бойқуши қанот қоқа бошлади. Камбағалнинг бахти шу-да, оғзи ошга етганда бурни қонайди.

Ҳозир унинг кўнгли ғаш, юрагига қил сиғмасди. Жийрон от бошини чайқаб, билқиллаган кўча тупроғини чангитиб кетар экан, етмишга бориб қолган муштипар опасини ўйларди: «Чорбоғни ташлаб, шаҳарга кўчиб тушишга қандай кўндирсам экан, ахир ота мерос ошённи тарк этиб кетиш осонми?»

Темиртош кичкинагина чорбоғига кирганда, олмаларнинг қизариб пишганини, сўридаги узумнинг етилганини кўриб, юраги баттар ғаш бўлди: «Паҳотки жаннатдек боғларимизни ташлаб, қалъага беркиниб олсак! Бу номардлик-ку, ахир! Ҳаним устига арслонлардек ёпирилиб бормасдан, каламушлардек ишга беркиниб олиш эр кишининг иши эмас-ку. Нима қилайлик, султоннинг амри бу!» Шу маҳалгача номини ҳурмат билан тилга олган султонни у ҳозир ичида барча қатори энг беҳаё сўзлар билан сўкарди. Бироқ айвонга орқасини ўгириб, малла жойнамоз устида тасбеҳ ўгираётган опасининг букчайган, ушоққина гавдасини кўрганда ҳамма нарсани унутиб юборди, кўнгли юмшаб, қалби меҳр-муҳаббат билан тўлди. Кампир от пишқириғини эшитиб, ўгирилиб қаради. Ўрнидан тураман деб, қўйлагининг этагини босиб олди-ю, гандираклаб кетди. Ўғли югуриб бориб уни суяб қолмаганда, йиқилиб тушар эди.

— Кел, ўғлим, тани-жонинг соғми? Нега кеча келмадинг? — деди у жилмайиб.

— Иш кўп. Шаҳарни мустаҳкамлаётимиз.

Темиртош мумкин бўлганича содда тил билан мамлакат аҳволини тушунтиришга ҳаракат қилди.

— Боғ-роғларни ташлаб, хотин кишилардек қўргон ичига беркиниб олурмисиз? — деб сўради кампир истехзо билан.

— Султоннинг амри шу! — деди Темиртош қип-қизариб.

— Худо олсин султонни! — кампир ўзини тутолмай вайсаб кетди. — Юрагида ўти бўлса, наъра тортиб ёв устина юрмайдурми? Наҳотки ишига ёшуриниб, ў фуқаросининг бог-роғларини ғанимга оёқ ости қилдириб қўйса!

Темиртош онасининг гапига қулоқ солиб жилмаяр «Анча қариб қолган бўлса-да, кампир воқеани кўп аёнларга қараганда тўғри тушунибди», деб ўйларди. Боғни ташлаб, шаҳарга кўчиб тушиш зарурлигини айтганда кампирнинг жаҳли чиқди.

— Нечун боғни ташлаб кетар эканмен! — деди жаҳл билан. — Ҳеч қаерга кетмагаймен, ўлигим шу ерди чиқсин.

Темиртош ух тортиб, ўрнидан турди-да, боққа кирди «Онам ҳеч қачон бу ерни ташлаб шаҳарга кетмайди Боғидан, ўсган тупроғидан ажралса ўлади. Бу чорбоғни обод қиламан деб бобом ўлиб кетди, ҳар бир қарич ер тўкилган тер, кўз ёшлари билан суғорилган... Борди-ю кампирни ташлаб кетсам, мўғуллар унга шикаст етказмасмикин? Бу ерда уни қолдириш хатарли. Яна би марта ялиниб кўрай, зора кўнса!»

Аммо кампир ўз сўзида қаттиқ туриб олди, ўглинини ялиниб-ёлвориши унинг қариган асабларига заррача таъсир қилмади.

— Таваккал ўзига, — деди тамшаниб кампир. — Сен мендан хавотир олма. Яратган эгамга астойдил илтижс қилсам, бу кулбаи ватаним темир қўрғонга айланур, душман менга ҳеч нима қила билмас.

— Мўғул аблах бераҳм деб эшитадурмен, сизга шикаст етказмасайди, деб қўрқамен, — деди Темиртош онасининг оқ сочларини силаб.

— Менга ҳеч нарса бўлмайдур, — деди кампир ўзига ишонган ҳолда, — сен ўлдирадур дейсан, кампирни ўлдириб шоҳи чиқадузму мўғулнинг, ахир ўшал кофирларнинг ҳам опаси бордир.

Кампирнинг бу далили унга кучли таъсир қилди. «Дарвоқе, кампирни ўлдириб нима манфаат кўради мўғул? Яхшиси, уни шу ерда қолдириб, овқатини гамлаб кетай. Зўрлаб олиб кетиб бўлмайди», деди ўзича, лекин шу заҳоти юраги бир нарсани сезгандек, шиг этиб кетди.

Мингбоши Қулназархожа ўз бўлуи билан дарвозадан чиқиб шарқ томон йўл олди. Қаршидаги боғлар устида кўтарилиб келаётган офтоб суворийларнинг бошларидаги ялтироқ дубулғаларда, эгиларидаги совутларда акс этиб, кўзларини қамаштирар эди. Туёқлар остидан ҳавога кўтарилган чанг-тўзон отларнинг бурнига кириб пишқиртирарди.

Яқиндагина юзбошилиқ мартабасига кўтарилган Темиртош мингбошининг ёнида отини йўрттириб борар, ҳомийсининг сўзларига диққат билан қулоқ соларди.

— Ғаним қочишга тушганда сен қизишиб кетиб, орқасидин беҳуда қуваберма, пистирмага йўлиқасен. Қорахитойлар қочиб юриб уришар эдилар, мўғуллар доғи шулар уруғидин. Қуш уясида кўрганин қилур, дейдилар.

Темиртош уруш олдида ўз бошлиғининг шунчалик вазмин ва хотиржам бўлганига ҳайрон қоларди. Ўзининг эса юраги гупиллаб урар, асабийлашар, юраги сиқиларди.

Бўлинма боғ кўчалардан ўтиб, кенг далага чиққандан кейин лашкарлар ёйилиб кетди. Темиртош ўз бўлуғининг олдига тушиб олди.

Кеча даракчилар ғанимнинг шарқ томондан келаётган илғори яқинлашиб қолганини хабар қилган эдилар. Инолчиқ дарвозаларни беркитиб олишдан олдин душман билан беллашиб кўрмоқчи бўлди.

Темиртош ўз бошлиғи билан бургутдек қанотини керган қўшиннинг ўртасида борар эди. Кўп ўтмай, олдинга юборилган йигитлар ҳарсиллаб от чоптириб келдилар, ғанимнинг олдинги қисмига дуч келиб, аранг қочиб қутулганларини айтдилар. Қулназар мингбоши отини қамчилаб ҳайдаб кетди. Отлиқлар унинг орқасидан қолмай, саф-басаф йўрттириб боравердилар. Душман суворийлари кўриниши билан ўртадан Қулназар бошлиқ бир гуруҳ отлиқ ажралиб чиқиб, қилич яланғочлаган ҳолда душман устига от қўйди. Ўнг ва сўл қанот камондай эгилиб, душманни икки биқинидан сиқиб бора бошлади. Мўғуллар икки-уч дақиқа жанг қилгандан кейин орқаларига қарамай қочдилар. Темиртош ҳали жангга кирганича йўқ эди. Қулназархожа мўғулларни қувламасдан орқага қайтишга буйруқ берди. Жангда ўлган мўғуллардан ўн-ўн бештасининг калласини кестириб, қопларга солдириб олди. Шу маҳалгача урушни кўрмаган Темиртош қонга беланган бу бадбашара каллаларни кўрганда эти жимирилашиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди. Унинг

ижирганганини кўриб, мингбоши мийигида кулди-да:

— Кўнглинг ағдарилаётганга ўхшайдур,— деди.— Бошда шундоғ бўладур, сўнг ўрганиб кетгайсен.

Ўтрорликлардан ўн тўрттаси ўлган, беш-олтитаси ярадор бўлган эди. Ярадорларнинг ярасини боғлаб, ўликларни пишқирган отларига ортиб, қалъага қайтиб киришди.

* * *

Куз кириши билан Чингизхон бир неча юз минг отлик ва пиёда аскардан иборат катта қўшинини бошлаб, Ўтрорга етиб келди¹³. Мўғуллар шаҳарни жанг русумига мувофиқ қамал қилишга киришишди. Аввало, ариқларни беркитиб, шаҳарга сув киргизмай қўйишди. Манжаниқлардан тинмай тош отиб, катта ёйлардан ўқ ёғдиришди, шу пайтда белдорлар қўрғон атрофидаги хандақларни тўлдира бошладилар. Қорлуқлар, уйғурлар ва бошқа халқлар ҳам мўғулларга эргашиб келинган эди. Мўғуллар хандақ тўлдириш каби энг оғир ва хатарли ишларни шуларга қилдирар, ўлжанинг эса жуда оз қисмини берар эдилар. Қўрғон ҳимоячилари дўлдек ёғаётган тош ва ўқлардан сақланиш учун ўзларини панага олган пайтларида уйғур ва қорлуқ белдорлар хандақнинг анчагина қисмини тўлдириб ташладилар. Уларнинг бир қисми шаҳар атрофидаги теракларни кесиб келиб, узун шотилар тайёрлашга киришди. Мўғуллар қўрғон мудофаачиларини чалғитиш учун дарвозалар олдида сурон кўтариб, ёлғондақа хужумга ўтар, бу вақтда хандақлар тўлдирилган жойлардан ёнма-ён икки киши сигадиған катта шотиларни қўйиб, пиёдалар қўрғон тенасига аста чиқишга уринар эдилар. Мўғуллар теварак-атрофдан ҳайдаб келтирган асирларни шотидан чиқишга мажбур қилишарди. Шўрлик асирлар икки олов орасида қолган: юқорига чиқмай десалар, мўғуллар орқаларидан санчади, чиқай десалар, мудофаачиларнинг ўқ ва найзасига санчиладилар. Бироқ мўғулларнинг бу уриниши ҳар сафар муваффақиятсизликка учрар, чунки ҳушёр мудофаачилар душман қаердан хужум қилса, шу ерда ҳозир бўлиб, уларни нарвоп-нарвоп-лари билан пастга қулатиб тушириб юборар эдилар. Шаҳар косибларини ўғиллари ҳам қуролланиб олган, аскар сафида туриб, қўрғонни ҳимоя қилишарди. Баъзан Қулназар мингбоши гоҳ у дарвозадан, гоҳ бу дарвозадан отлик аскарлари билан чиқиб, мўғуллар билан чопқилашар, уларни қўрғон тагидан қочирар, қўрғонни тошбўрон қилаётган асбобларини бузиб, зудлик билан яна қўрғонга кириб кетар эди.

Мўгул саркардалари қаттиқ мудофаа қилинаётган, озиқ-овқат ва сув сероб бўлган бу мустаҳкам қўрғонни бир ҳамла билан олишга кўзлари етмагандан кейин, уни узоқ қамал қилишга қарор қилдилар.

XI

Чингизхон ўз чодирини дарвозани Сўфий қаршисидаги тепалик устига қурган эди. Қўрғондан туриб отилган ўқ ва тошлар етмайдиган бу тепаликнинг теграсига хандақ қазилган, атрофи тупроқ девор билан ўралган. Тепанинг қоқ ўртасига олтин эшикли сариқ ипак чодир қурилган. Бу қооннинг чодир, у жаҳонгирнинг тўрт ўгли ва нўёнларининг чодирлари билан қуршалган эди.

Кеч пайти... Шабада атрофдаги боғлардан пишиб етилган меваларнинг хушбўй ҳидини олиб келмоқда.

Чингизхон четлари кўтарилиб қўйилган чодирда тўрт ўгли ва машҳур нўёнлари билан кенгаш қиларди. Тўрдаги зар тўшак устига қоон шойи жилдли болишга тирсагини қўйган ҳолда Жаба нўёнга ўткир кўзларини тикиб, унинг сўзларига диққат билан қулоқ соларди. Бу вақтда олтин тўрт ёшга кирган қоон новча, узун соқолли тетиккина чол эди. Ёпоқлари туртиб чиққан эмас, юзи кўса мўғулларнинг юзига ўхшамасди. Ҳозир у тажрибали саркардасининг ҳўппасемиз, бир туки йўқ башарасига қараб, олмос кўзли узук тақилган бармоқлари билан қизил соқолини сийпаб қўярди. Чап томондаги ҳўрматли ўринини унинг тўрт ўгли: Жўжи, Чигатой, Ўктой, Тули ишғол этишган, ўнг томонида машҳур саркарда Жаба нўён, Улоқ нўён, бир кўзли Субутой баҳодир, Сакту тиз чўккан ҳолда ўтирардилар. Жаба нўён бундан буёнги хатти-ҳаракат тўғрисидаги ўз фикрини баён қилмоқда эди.

— Туркистон вилоятида Ўтрор қўрғонидек берк ва мустаҳкам қўрғон йўқ,— дер эди у қошларини чимириб.— Уч кундан буён бутун куч-қувватимизни сарф этиб, бир иш чиқаза олмадик. Бу янглиғ берк қўрғонларни бир ҳамлада олиб бўлмайду. Қалъа халқи жанговар, ёшлари ўқ отишнинг машқини олган. Булардан ташқари, тахминимча, Иполчиқнинг эллик мингдан ортиқ лашкари бор...

— Эллик саккиз минг,— деб луқма ташлади Чингизхон.

Жаба нўён гапдан тўхтаб, бош эгиб қўйди-да, сўзини давом эттирди.

— Орий, шундоғ. Қалъа ичида аскар ва халқ кўп. Ҳозир алар кучли қаршилиқ кўрсатадур, лекин беш-олти ойдин сўнг озуқ-овқатлари тамом бўлгач, қай аҳволга тушишлари маълум. Бу қўрғонни қамал қилиб, ишғол этмоқ учун бу ерда юз минг яёв ва отлиқ аскар қолдирсак... Жўжи бирлан Чигатой жағноблари бул ишга бош бўлсалар, Сакту бир қисм аскар бирлан Сирдарё бўйидаги қалъаларни забт этмоқ учун юборилса, қолгон қўшини қоон жағноблари ва улуғ нўён Тулихон бошчилигида Қизилқум орқали Бухоро ва Самарқанд устига юрсалар...

— Ўтрорини мен билан Ўктойга қолдириб кета беринг, бошқалар кўмагига муҳтож эмасмиз, — деб нўённинг гапини бўлди Чигатой. Катта акаси Жўжини кўрарга унинг кўзи йўқ эди. Чигатойнинг мушукникидек юм-юмалоқ юзи бўртиб, саргини кўзлари чақнарди. Ундан юқориқда ўтирган юзи чўзинчоқ, боши кичкина Жўжи укасининг гапини эшитиб қин-қизариб кетди, чунки бу гап унга қаттиқ ботган эди. Чигатойга тегизиб, бир-икки сўз айтиш учун оғзини жуфтлаб турган эди, Чингизхон Чигатойга ўкрайиб қараб:

— Бас қил, улуғ нўён гапираётганда не қиласен сўзини бўлиб! — деб ўшқирди. Жўжи оғзига келган аччиқ-аччиқ гапларни айтмаганига хурсанд бўлди. Ранги қумқув ўчган Чигатой тиз чўкиб, отасидан кечирим сўради. Ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетди.

Ёши қирқлардан ошган Жўжи ўзини мустақил тутар, укалари сингари отасига ялтоқланавермасди. У отасининг ўлимини, бутун ҳокимиятни қўлга олиш пайтини сабрсизлик билан кутарди: «Отам суюкли кенжа ўғли Тулини ўз тахтига ўтқазиб кетса керак. Лекин бу нимжон ва иродасиз ишимни «гаҳ» деганда қўлимга қўнади-ган қилиб оламан, ҳамма ҳокимиятни қўлга киритаман, хушчақчақ, оққўнгил Ўктой эса менинг чизигимдан чиқмайди. Аммо Чигатойни бир ёқли қилишга тўғри келади. Бу тўғрида кейин ўйлаб кўраман», дер эди ичида.

Тулкидек айёр, илондек ҳушёр бўлган Чингизхон сипогарчилик билан қошини чимириб ўтирган тўнгич ўғлига қараб, унинг юзидан кўнглидаги қора фикрларни ўқигандек бўлди. Шунинг учун унга похушлик билан бир назар ташлаб қўйди-да, рухсат сўраб сўзини давом эттираётган Жаба нўёндан кейин сўзлаганлар унинг фикрини қувватлаб, қўшимча тарзда баъзи бир мулоҳазаларини ўртага ташладилар. Сўнгра Чингизхон тирсагини ёстиқ-

дан олиб, қаддини ростлади-да, қизил соқолини сийпаб аста гап бошлади:

— Ҳар бир сўзимни исирга янглиғ қулоқларингизга тақиб олингиз, ҳар вақт биз душманинг эмас, душман бизнинг иродамизга бўйсуниб келган. Бахт қуши доим бизга ёр. Хоразмшоҳнинг қарори билан бўлиниб-бўлиниб кетган бу улуг ўлка халқини ўз иродамизга бўйсундурмоқ у қадар мушкул эмас. Аммо бу ернинг одамлари жанговар, саркардалари тажрибали. Билишимча, султоннинг уч шерюрак саркардаси бор. Аларнинг бири — Жалололдин Мангуберди, иккинчиси — Хўжанд ҳокими Темир Малик, учинчиси — Ўтрор ҳокими, Туркон хотуннинг жияни Инолчиқдир. Султон билан Мангубердига қарши Тули билан Жаба нўёни олиб ўзим борурмен. Инолчиқни бир ёқлик қилмоқ учун бу ерда Чигатой билан Ўктойни қолдирурмиз. Темур Малик билан бел олишгани Улоқ нўён билан Сактуни юборгаймиз. Жўжи эса Жанд, Бинокент, Янгикентни қамал қилиб олсин...

Чингизхон Ўрта Осиё шаҳарлари, қалъалари, машҳур саркардалар, қўшин ҳақида анчагина маълумот тўплаган эди. У уйқусиз кечаларда тузиб қўйган режаларини баён қилар экан, ўғиллари ва нўёнларини ўз заковати, хотирасининг кучи билан хайратда қолдирарди.

Кенгаш тамом бўлгач, Чингизхон оёқларининг чигилини ёзиш учун ўрнидан туриб ташқарига чиқди. Ўғиллари ва беклари ҳам аста кўзгалиб, чурқ этмай унинг орқасидан эргашидилар. Чодирлардан ўн беш қадамча нарида, икки ёқдан темир занжирга тортиб боғлаб қўйилган йўлбарс олдида ўн бир-ўн икки яшар бола турар, қўлидаги узун таёқни йўлбарснинг тумшугига нуқиб жиғига тегарди, йўлбарс эса ўткир тишларини иржайтириб, кўзларини қисиб ирилларди. Олдинги оёғи билан таёқни ушламоқчи бўлганда, бола ёнидаги қуроли йигитга қараб, қаҳ-қаҳ уриб куларди.

Чингизхон бола олдида келиб, уни қўлидан ушлади-да, нарироққа олиб кетди. Бола — унинг суюкли невараси, Жўжининг ўғли Боту эди. Қоон неварасини жасур қилиб ўстиришга ҳаракат қилар, унинг йўлбарс билан ўйнашаётганини кўрганда жаҳли чиқиш у ёқда турсин, аксинча, хурсанд бўлган эди. У чўзинчоқ оқ юзли, кўзлари қийиқ неварасини аста етаклаб кетар экан:

— Ўтрор шахри ичинда бундан ҳам зўр бир йўлбарс бор, тўрт юз эллик элчининг бошини еган, — деди. — Чигатой билан Ўктой амакинг ўшал йўлбарсни тутиб, занжирга боғлаб келтургайлар.

Ботунинг кўзлари чакнаб кетди:

— Ростданми? Зўр йўлбарсми, а? Бобо, айтинг, уни тезроқ тутиб келсинлар...

— Ул — икки оёқли йўлбарс. Оти Қойирхон. Чигатой амакинг ани тутиб келтирса, занжирбанд қилиб минг оҳангга солгаймиз. Энди бориб ўйна, менинг ишим бошимдан ошиб ётибди.

Орадан уч кун ўтгач, Чингизхон Чигатой ва Ўктойга юз минг аскар қолдириб, ўзи суюкли ўғли Тули ва улун нўён Жаба билан Қизилқум саҳроси орқали Бухоро устига лашкар тортди... Қўшиннинг бир қисми Улоқ нўён бошлиқ Хўжандга, бир қисми Жўжи бошчилиги остида Янгикент, Бинокент томон жўнаб кетди. Ўтрор қалъаси остига оқиб келган лойқа дарё тўрт тармоққа ажралиб кетган эди.

Мўғуллар Ўтрорни узок қамал қилиб, тинкасини қуритишга жазм қилганларидан кейин қалъа тагидан узокроққа кетиб, уни темир ҳалқадек ўраб олдилар. Чигатой аскарларига навбатма-навбат ўз бола-чақалари олдиға бориб, бир-икки кун улар олдида тунаб келишга рухсат берди. Мўғулларнинг бола-чақалари ҳўкиз ва туялар қўшилган узун соябон араваларга тушиб, қўшин орқасидан келмоқда эдилар. Бўйдоқ чериклар эса ўнта-ўнта бўлиб, теварак-атрофдаги эгалари ташлаб кетган боғларға борар, асалдек ширин мевалар билан қоринларини ва хуржунларини тўлдириб, кечқурун ўрдугоҳға қайтар эдилар.

Ўнбоши Туқчор бошлиқ бир гуруҳ черик боғ кўчаларда санқиб юриб, янги қурилган дарвоза олдида тўхтади. Пахса девор устидан гарқ иишган шафтоли ва олхўрилар кўчаға мўралаб турарди. Бир мўғул дарвозани итарган эди, очилмади. Чериклар дарвозани бузиб, боққа кирдилар. Янги солинган айвончада Темиртошнинг онаси малла жойнамоз устида ўтириб, тасбеҳ ўгирарди. Кампир исми аъзамни тилға олиб такрор-такрор дуо ўқир экан, қўрғончам энди темир қўрғонға айланди, ҳеч бир ёв бу ерға киролмайди, деб ўйлар эди. Мўғуллар бало-қазодек қўрғончаға бостириб киргач, кампир боши тепасида турган сочлари ўсиқ, хўппасемиз башараларни кўрди. Бошда уларни яъжуж-маъжуж деб ўйлаб, саловат ўқиди. Бироқ бу билан ҳам уларни даф қилолмади.

Мўғуллар орасида ерли халқнинг тилини биладиган қорлиқ йигит бор эди. Ўша йигит кампирға хунук, чўтир юзини ўгириб, хотинларникидек ингичка овоз билан:

— Қорчиқ, сенға кўноқ бўп келдик. Беркитиб қўйғон бовурсоқларингни олиб чиқ, — деди.

Сочлари пахтадек оқариб кетган кампир кўзларини катта очиб, аграйиб қараб қолди. Қорлиқ йигит ўз буйруғини такрорлагандан кейин кампир ўрнидан турди-да, чақирилмаган қўноқларни ичида қаргай-қаргай, хужрага кириб кетди. «Агар айтганларини қилмасам, сандигимни бузиб, тўқочларимни битта қўймай олиб кетадилар, ноилжман», деб ўйлади кампир. Ҳаял ўтмай, катта мис баркашга беш-ўн та тўқоч, бир ҳовуч бўғирсоқ, осиб қўйган узумидан икки-уч бошини солиб, уни енги билан ушлаган ҳолда келтириб, «қўноқлар» олдига аста қўйди. Сўнгра яна жойнамоз устига ўтириб, тасбеҳини айлантира кетди. Аммо фикри-зикри паришон бўлгани учун «таҳлил»ни давом этиролмади. Оқар сувда чўмилишни зўр гуноҳ деб билган мўғуллардан сассиқ ҳид келиб турар, кампирнинг кўнгли ағдарилиб, ўқчигиси келарди.

Узумни нон билан қўшиб чапиллатиб чайнаган аскарларга у нафрат билан қараб, ичида уларга ўлим тиларди. Бир оздан сўнг, қорлиқ йигитдан:

— Бу тусингни егурлар қойдин келган, бетлари мунча совуқ, ўзлари мунча сассиқ? — деб сўради.

— Эна, алар мўғул, — деб жавоб қилди йигит, нон чайнаб. — Чингизхоннинг чериклари.

— Сен биз каби сўйлайсен, ўзимизнинг уруғ одамига ўхшайсен, алар орасида не қилиб юрибсен?

— Мен — қорлиқ уруғидин, — деди йигит узумнинг уруғини ерга туфуриб, — бизнинг хонимиз Арслонхон Чингиз бирла Ўтрорни қамал қилиб ётир.

— Балога гирифтор бўлгай Арслонхон, — деди кампир титраб-қақшаб, наҳотки мўғул хизматига кириб, ўз ватандошларига тиғ кўтарса. Илоҳи, подшоҳнинг жаҳаннам қаърига кетгай!

Кампирнинг бахтига қорлиқ йигит ҳеч нарса тушунмади. Қорлиқ мусулмон эмасди, у арабий, форсий сўзлар аралаштириб гапирилган гапни англай олмасди.

«Қўноқлар» баркашни қуриб, боғ ичига кириб кетишди. Узумларнинг сарасини еб, тўрваларини тўлдира бошладилар. Кампир ҳам орқаларидан эргашиб боққа кирди. Унинг ғазаби қайнаб-тошиб турса-да, тишини тишига босиб юрди. Айниқса, олтиндай сарғайиб, офтобда биллурдек товланган ҳусайниларни уза бошлаганларида кампирнинг қовурғаси қайишиб кетди. «Ўғлим шўрлик шаҳар қўрғонида бир гужум узумга зор бўлиб ўтирганда, бу қузғунлар ўғлимнинг меҳнати билан етилган узумларни еб роҳат қилаптилар», деган фикр хаёли-

дан ялт этиб ўтиб, бағрини ўртаб юборди. Ташна бўлиб ўтирган ўглини эслаганда хўрлиги келиб кўзларидан тирқираб ёш оқиб кетди.

Болдек ширин узумни еб, ҳордиқлари тарқаган ва билакларидаги кучга куч қўшилган мўгул йигитлари тўқликка шўхлик қила бошладилар. Қиличларининг дамини, билакларининг кучини бир-бирларига кўз-кўз қилиш учун ёш мева дарахтларини кесишга тутиндилар. Мева дарахтларининг қандай меҳнат билан ўстирилганини билмаган, текин томоқ ейишга одатланиб қолган аблаҳлар бу бўстон қандай етиштирилди, деб сира ўйламас эдилар.

Новчадан келган, қўллари узун Туқчор қилич уришда шерикларидан ўта эканини кўз-кўз қилар, йўғон-йўғон шохларини қисқа бир зарб билан кесиб ташларди. У билакдан йўғонроқ бир олхўрини кўрсатиб, қорлиқ йигитга:

— Қани, кучингни кўрсат-чи, — деди.

Қорлиқ тиржайиб, қиличини сугуриб келаётган эди, кампир югуриб келиб, дарахтни тўсди. Бу олхўри дарахтига бултур гайнолу уланган бўлиб, энди авжига кириб келаётган эди. Умрларида бир туп дарахт ўтқазмаган мўғулларнинг аҳмоқона машқини кўрганда кампирнинг юраги алангаланиб кетган эди. Ўз боласидек парвариш қилиб ўстираётган бу дарахтчини кесиш увол эмасми! У орқаси билан дарахтчага суяниб, уни кўкси билан тўсиб тураркан, кўзларида газаб ўти чақнади.

— Инсоф, диёнат борми сизларда? — деди кампир титраб.

Туқчор шерикларига қараб деди:

— Шу оғочни кампир билан қаватига човуб ташласам не берурсиз?

Унинг ҳазилкаш бир шериги:

— Онинг оқарган калласини берурмиз, — деди.

Туқчор кампирга яқин келиб, кулиб боқди-да, бирдан чўққайди, шу ондаёқ қилич ҳавода визиллаб, кампирнинг бошини олхўри дарахти билан кесиб кетди.

— Қотирдинг, — деди ҳазилкаш мўгул, — энди билсам, бу қорчиқ етмиш йилдан буён ўз бошини сен учун кўтариб юрган экан. — Сўнг оёғи остидаги оппоқ сочлари қонга буланган каллани кўрсатиб: — Энди манови тарвузни тўрванга солиб ол, — деб кулиб қўйди.

— Шу тарвузни сенга сийлов қилдим, — деди Туқчор қиличининг қонини кампирнинг кўйлагига артиб.

Мўғуллар бир-бирлари билан ҳазиллашиб, қўрғонча-

га кирдилар-да, кампирнинг сандигини титкилаб, бўғир-соқлари, тўқочлари билан тўрваларини тўлдирдилар, бисотидаги кийимлари, тобутим устига ёпилар, деб қўйган мурсакларини олдилар, айвон тўридаги малла жойнамозини йиртиб, оёқларига пайтава қилдилар.

XII

Мўғуллар теварак-атрофдаги боғларнинг узумларини чуғурчиқдек талаб, маза қилиб ётганларида, қамалда қолганлар бир шингил узум, бир донга олмага зор эдилар. Улар қўргон тепасидан узоқдаги боғларга қараб, кўнгиллари суст кетар, оғизларининг суви келар эди. Бир неча таваккалчи йигит ҳакимдан берухсат ярим кечада дарвозадан чиқиб, яқин орадаги боғлардан узум, олма олиб келмоқчи бўлишди. Улар қопларини тўлдириб, териларига сигмай, олма-узум олиб келаётганларида мўғуллар ушлаб олдилар-да, қулоқ-бурунларини кесиб, ўзларини қўйиб юбордилар.

Шундан кейин ишнинг кетини ўйламайдиган таваккалчиларнинг ҳафсалалари пир бўлиб, иккинчи марта бу ишни қилмайдиган бўлишди. Аммо қўргон ичида галла, сув ҳали мўл-кўл эди. Ҳимоячилар жуда кўп қўй ва қорамолни қўргон ичига ҳайдаб кирган, совуқ тушиши билан уларни сўйиб, тузлаб, ислаб олишган, аскарлар ҳам озиқ-овқат, сур гўшт билан яхши таъминланган эдилар. Бироқ отлиқ аскарларнинг ем-хашаклари борган сари камайиб, юракларга гулгула сола бошлади. Мўғуллар дастлабки ҳужум вақтида ичига нефть солинган кўвачалар ва ёниб турган ўқларни отиб, бир талай пичан гарамларини ёндириб юборган эдилар. Шундан кейин ҳимоячилар хашак ва бедани эҳтиёт қилиб сақлайдиган бўлдилар.

Бир вақтлар Абдумажид уста қўлида халфалик қилган Қутлуқхожа узангисозлардан тузилган аскарний қисмга бошчилик қиларди.

Ўз вақтида у барваста, хушчақчақ, юракли йигит эди, ёшлигида ўз маҳалласидаги болаларга бош бўлиб, уларни қўшни маҳалла болаларига қарши «уруш»га олиб борар, ҳар вақт бурни қонаб, пешонаси гурра бўлиб қайтарди. Юзбоши сайлаш керак бўлганда, узангисозлар, бу мансабга Қутлуқхожа муносиб, деган эдилар. Бироқ ёши ўттиздан ошган бўлса ҳам қуюлмаган, ёшлик гурури бошидан кетмаган эди.

Мўғуллар истилосидан сўнг Қутлуқхожанинг хушчақ-чақлиги йўқолиб, юрагига қил сиғмайдиган бўлиб қолди. Мамлакат бошига келган фалокатни у ўз бошига тушган фалокат деб билар, юрагини эзиб турган ғамдан ўзини ҳеч чалғита олмас эди. Овуниш учун бошқа восита тополмай, зўр бериб ўчини майдан олар эди. Бора-бора ичмаса туролмайдиган бўлиб қолди. Баъзи бир ғаламис йигитлар уни уйларига чорлаб, мусаллас қўйиб беришарди-да, навбатчиликдан қутулиб, уйларига жўнаб қолишар ва шундан сўнг ҳафталаб ғойиб бўлиб кетишар эди. Қўрғоннинг Қутлуқхожа қисми турган жойида баъзан саксон-тўқсон киши ўрнига саккиз-тўққиз йигит қолар эди, бошқалар бозорларда санқиб юрар, уйларида бери келмас эдилар. Мўғуллар ҳужумни тўхтатиб қўйганларидан кейин қўрғон ҳимоячилари беғам бўлиб қолишган эди. Қутлуқхожа эса уззукун маст бўлиб юрарди. Агарда ичишга май топилмай қолса, йигитларидан меҳмон қилишни талаб этар ёки мусаллас топдириб келар эди.

Бир кун Сўфи дарвозаси устида Қорача Ҳожиб, Темиртош, Қутлуқхожа учовлон душман жабҳасини кўздан кечириб туришган эди. Узоқдаги бедазорда бир гуруҳ пиёда мўғул аскари қўрғон томон келаверди. Қўрғон устидагилар ўқ-ёйларини шайлаб, уларнинг яқинлашишини кутиб турдилар.

— Шошманглар, мен йигитларим бирла дарвозадан чиқиб алар бирла савашурмен,— деди Қутлуқхожа Темиртошга яқинлашиб. Унинг огзидан гуркираб май ҳиди келарди.

— Қўй, шу ниятингдан кеч,— деди Темиртош хўмрайиб.— Яхшиси, аларни шу ердан туриб ўққа тутгаймиз. Дарвозадан чиқиб савашмоқнинг лузуми йўқдир.

— Биз ҳам ёвга мард эканлигимизни кўрсатиб қўяйлик-да. Юраги дов бермаганлар шунда қола берсин, аммо биз чиқурмиз.

— Ўқ ва қилич захми ва зарбини кўрмаган йигитнинг мақтанишини қаранг,— деди Темиртош Ҳожибга истехзо билан.

— Майли, чиқиб савашиб кўрсин,— деди Ҳожиб бепарволик билан.

Сўфи дарвозаси Қорача Ҳожибнинг булжорчи бўлиб, Қутлуқхожа қўл остидаги қисм унга тобе эди.

Дарвозабон отнинг калласидек келадиган бурама қулафга узун калитни солиб анчагача буради-да, дарвозани очди.

Эзлик-олтмиштacha йигит ўқларини ёй устига қўйиб

боравердилар. Кеч куз бўлса ҳам юпун кийинган йигитлар енгил қадам ташлаб, мўғулларга яқинлашавердилар. Юз қадамча қолганда барабарига ўқ уздилар, мўғуллардан уч-тўрт киши йиқилди. Мўғуллар ҳам ўқ отиб, ўтрорликдан уч-тўрттасини қулатдилар-да, орқаларига қарамай қочдилар. Қизишиб кетган ҳунармандлар, душманнинг ҳийласини пайқамай, уларни қува кетдилар.

Қўрғон тепасида турган Темиртош типирчилаб қолди.

— Вой, тентаклар-эй, ҳозир пистирмага дуч келадурлар!

— Вой, аҳмоқлар, тўғри ўлимнинг оғзини кириб кетаётганларини пайқамайдурлар, — дди кулиб Ҳожиб.

Темиртош шошиб настга тушди-да, дарвоза яқинидаги карвонсаройда турган отлик аскарлар олдига борди. Ўз бўлукидаги йигитларни отлантириб, дарвозадан чиқди. Аскарларнинг олдига тушиб олиб, қиличини ялангочлади. Шу пайт Қутлуқхожа йигитлари устига бир гуруҳ суворий мўғул от қўйиб келаётган эди. Темиртош отнинг бошини қўйиб юборди. От жанг ҳидини пайқаб, қаттиқ кишнади-да, қулоғини чимириб, ўқдек учиб кетди. Мўғуллар узангисозларни қуршаб, уларга ҳамла қила бошладилар. Темиртош яқиндаги бир мўғулни мўлжалга олиб, ўнг томонидан от солди, етиб бориб унинг чап елкасига қилич урди, мўғул икки нимта бўлиб, отининг оёғи остига тушди. Темиртошнинг аскарлари камондай эгилиб, мўғулларни чап томондан ўраб, чопқилай бошладилар. Мўғуллар бир оз чопқилашиб, отларининг бошини орқага бурдилар. Темиртош уларни қувмасдан, дарҳол чекинишга буйруқ берди. Кўзлари мошдек очилган узангисоз йигитлар ярадорлар ва ўлганларни кўтариб, шоша-пиша дарвоза томон югурдилар. Қутлуқхожа бошидан қилич еб ўлган, бош суяги икки палла бўлган эди.

XIII

Ташқарида қор бўралаб ёғиб турар, аммо Бугроҳожининг дарчаси қия очик, меҳмонхонаси иссиқ, уйнинг тўрт бурчагига қўйилган тўрт мапқалда ҳидсиз саксовул кўмир бозиллаб ётар, меҳмон билан мезбон дастурхон устида ўтирарди. Ҳожи қўлидаги қаламтароши билан олма артиб, меҳмон олдидаги ликопчага палахса-палахса қилиб тўғраб қўярди. Олманинг хушбўй ҳиди меҳмонхонани тўлдириб юборган эди.

— Ҳай, ҳай, бўстонларнинг ҳиди келиб кетди, — деди

Бадриддинхожа бир бўлак оппоқ олмани огзига солиб. — Тангрининг қудратига ақл бовар қилмайди.

— Ертўлада олма кўп, тортинмай олаверинг.

— Бу янглиғ поз-неъматнинг ҳозир баҳоси йўқ, ол-тунга тополмайсен. Менинг сандиқдаги олмаларим тамом бўлди.

Гап айланиб бозордаги нарх-наво устига кўчди. Ҳожа арпа-бугдойнинг нархи ошиб, тилла-кумушнинг қадри тушиб кетганини гапирди:

— Ҳадемай элда қаҳатчилик бўлгай, — деди қалам-тарошини ёнчигига солар экан. — Анга стурким, фақир ва мискинлар ит-эшак гўштин егайлар.

— Ўтрор қалъаси ичида озуқа кўп. Чериклар ҳам бир йиллик ошлигини ғамлаб олган, — деди Бадриддин гўё озиқ-овқатнинг кўплигидан порози кишидай тумтайиб.

Мезбон қип-қизил юзини ўраб олган оппоқ чанбар соқолини силаб, ўйланиб қолди.

— Қамал чўзилиб кетса, қоон қўшини ошлиқсиз қолур, — деди у ташвишланиб. — Ҳар нима қилиб бўлсада, Ҳожибни тезроқ қўлга олиб, таслим бўлмоққа даъват этмоқ лозим.

— Ҳожиб куня кеча каминадан икки юз олтун қарз сўраган эрди, эртага берурмен деб ваъда қилдим, — деди Бадриддин қора мийиқлари остида кулиб.

— Қанча тиласа беринг, менинг ҳисобимдан бера-веринг.

— Албатта, амрингизни бажо келтирурмен, — деди хожа бош эгиб. — Кеча Ҳожиб менинг уйимда меҳмон эди. Гап устида шу маҳалгача ҳеч кимарсага айтмаган, ҳатто Инолчиқдин ҳам пинҳон тутган бир сирини менга айтди. Инолчиқ ўлдиртирган элчилар орасида Ҳожибнинг тоғайваччаси Бердиниёз Хивагий ҳам бор эркан.

— Э, Хивагий анинг қардоши эрканму? Қизиқ! Аммо лекин бу шундоғ бир кашфиётки, андин фойдаланмоқ зарур.

— Мен анинг юрагига ўт солиб қўйдим. Қонга қон олмоқ ҳам фарз, ҳам қарздур, деганимда, анинг кўзлари ёниб кетди. Билишимча, ўзи калтафаҳмроқ йигитга ўхшайдур.

— Қанча калтафаҳм бўлса, биз учун шунча яхшидур, — деб унинг гапини бўлди мезбон. — Қўлга қўндириб олмоқ осонроқ бўлур.

— Калтафаҳмлигин андин билдимки, бу ерга қоон лашкари етиб келмасдин уч кун бурун икки юз олтунга бозордан икки черкас қизни сотиб олмиш. Фалокат қуюни келаётганда қаю ақлли одам бул ишни қилур? Ўзи Гур-

ганждан икки мулозими, уч хизматкори, ошпази, баковулин олиб келмиш. Қамал вақтида буларни боқиб ётмоқ осонму?

— Майли, қўяверинг. Агар ани ўз измимизга солсак, новкар-чокарлари ва жорияларини боқмоққа кўмаклашурмиз, — деди Ҳожи мийиғида кулиб.

— Яна қизиқ бир гап бор, — деди меҳмон муҳим бир нарсани айтаётгандек шипшиб: — Мунажжим Абдусафий ўз дўстларига: ҳозир Миррих юлдузи ғарб сориدير, ғарбдин уруш қилгонлар енгилур, деб айтибдур. Савдогарлар орасида анинг сўзи шое бўлмиш.

— Бу яхши гап. Имкони борича ани халқ орасида тарқатмоқ лозим.

Бугроҳожи айтгандек, қўрғонни қамаб ётган мўғулларнинг аҳволи кундан-кун оғирлашарди. Улар уч ой ичида теварак-атроф қишлоқлардаги ғаллани еб, сигир-қўйларини сўйиб тамомладилар. Мўғуллар ўрдугоҳида озиқ-овқат, ем-хашак танқис бўлиб қолди. Тўғри Арс ва Сир дарёларида балиқ мўл, қирғоқлардаги тўқайларда илвасин кўп эди. Бироқ мўғуллар балиқ ва ов қушининг гўштини емас, уларни макруҳ деб ҳисоблар эдилар.

Чигатой ўз аскаридан кўра шаҳар ичидаги хиёнатчиларга кўп умид боғлар эди. Бугроҳожининг одамлари унинг хатларини ўққа ўраб, белгили жойга отар эдилар. Мўғуллар бу хатлардан шаҳар ичида бўлаётган воқеалардан хабардор бўлиб турардилар.

Темиртош баъзан ўз йигитлари билан дарвозадан чиқиб, душманга ташланар, гоҳо мўғуллардан асир ҳам олиб қайтар эди. Душманининг ниятидан хабардор бўлиб туриш учун асир олиш керак-да. Мўғуллар ҳам шаҳарга киролмай қолган мўътабар одамлардан бир нечасини гаров тариқасида ушлаб туришарди. Ўша маҳал одатига мувофиқ, ҳар икки томон асирларини ўз одамларига алиштириб олар эдилар.

Алиштирилганлар орасида Темиртошнинг боғ қўшниси — савдогар Бузрукхожа ҳам бор эди. Шаҳар дарвозаси ёнида Темиртош у билан саломлашиб:

— Қандай қилиб мўғул илкига тушиб қолдингиз? — деб сўради.

— Сотик-савдо қилайин деб Хўжанд борган эдим, — деб гапга тушиб кетди оппоқ соқоли кир бўлиб кетган рангпар савдогар. — Бағоят фойда кўрдим, вале кеч қолдим. Мўғуллар мендин олдинроқ бу ерга келиб етибдурлар. Ўз боғимда беркиниб ётдим, аммо қутулиб бўлмади, ёғи илкига тушдим. Мени ўлдирмоқчи бўлдилар. «Ярмогим

бор, олтуи бергайман», тедим. «Ўтрорда олтуининг борму?» тедилар, «бор», тедим. Мени ўлдирмадилар, иззат-хурмат бирла соқладилар. Ярмоги, куч-қуввати йўқ одамларни мўғул ўлдирди...

Қўпдан бери таниш-билишларини учратмаган савдогар тинмай гапирар, кўнглини бўшатишга шошиларди. Бироқ Темиртошнинг хаёли паришон, савдогарнинг гаплари у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетар эди. Унинг эс-хуши опасида, онасини боғда қолдириб келгани учун доим пушаймон ер: «Ўз ҳолига қўймай, шаҳарга олиб кирсам бўлар экан», деб хафа бўларди.

— Менинг кампир онам дунёда борму? — деб сўради у юрагини ҳовучлаб.

Савдогар иккилашиб туриб:

— Ўлим барчанинг бошида бор, ўғлим,— деди.— Мўғул бадбахт кампирни чопиб ташлади. Мен жапозасини ўқиб, ерга бердим.

Кейинги сўзлар Темиртошнинг қулоғига кирмади. У сочларини юлқиб йиғлай бошлади. Савдогар ух тортиб, шерикларига етиб олиш учун югурди.

Шу кундан бошлаб Темиртош камган бўлиб, юраги тошга айланди. У ўз йигитларини бошлаб кечалари дарвозадан чиқиб мўғуллар билан чопқилашар, асир олиб келиб, қисқача сўроқ қиларди. Жавоб беришни истамаган мўғулларни аямай чопиб ташлайверарди.

XIV

Иполчиқ қабулхонасида мунажжим Абдусафийни сабрсизлик билан кутарди.

Уч ой ичида ҳокимнинг кўзлари киртайиб, ранги кетиб қолган. У баъзан тонг отгунча қўрғон тепасида айланиб, навбатчиларга кўз-қулоқ бўлиб юрар эди. Ўқтин-ўқтин қўшин сардорлари ва жанг кўрган оддий аскарларни, шаҳар улуғлари, ҳунарманд оқсоқолларни тўплаб кенгаш ўтказарди. Бугун шу хонада катта кенгаш ўтказилган, ҳар дарвоза ва минора, қўрғон қисмлари сардорларининг маърузаси тингланган, уларга йўл-йўриқ кўрсатилган, булжор аҳли ўртасида қаттиқ низом ва тартиб ўрнатиш ҳақида гапирилган эди. У ҳозир ҳам ўзини кенгашда ўтиргандек ҳис этиб, баъзи муҳим масалалар устида бош қотирар: «Ҳай аттанг, хотирдин фаромуш бўлибдир», деб қўяр эди.

«Асли шаҳар йигитларига бир кишини бош қилиб қўйилса, яхши бўлар эди,— деб ўйларди у,— бу ишга Темиртошдай киши муносиб. Ўзи ҳунармандлардан чиқ-

қан, уларнинг тилини билади, бир ёғи қаттиққўл йигит, хунарыманд йигитлар ўртасида тартиб жорий қилиб, бебошларни жиловлаб ола билади».

Мулозим келиб мунажжимнинг кутиб турганини айтгач, хаёли тарқалиб ўзига келди-да, қилич осган камарини тўғрилаб қўйди.

Эшикдан тишлари тушиб, лаблари ичига кириб кетган, кампирдаҳан, зағча кўз бир чол кириб таъзим қилди. Инолчиқ ўрнидан туриб, у билан қўл бериб кўришаркан:

— Э, келинг, мунажжимбоши, соғ-саломат юрибдирсизму? Кўпдан буён кўрмоққа муштоқмиз, — деди ҳаддан зиёд сертакаллуфлик билан.

— Алҳамдилилло сояи давлатларида... соғ-саломат юрибдурмиз, дуойи жонларини қилиб...

— Саломат бўлгайлар. Қани, марҳамат, тўрга чиқсинлар.

Дастурхон устида у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдилар. Мунажжим тинчиб, ўзини босиб олгандан кейин Инолчиқ тўсатдан:

— Миррих юлдузи бу айёмда ғарб соридур, — деб қолди. — Кимикн ғарб томондин уруш қилса голиб бўлур, — деди шумнафас мунажжимга кўзини қаттиқ тикиб, Абдусафий унинг кўзидаги ифодани, тошдек қотиб қолган юзини кўриб капалаги учи кетди. «Менинг гапларим ҳокимнинг қулоғига етибди. Халқни саросимага солганим учун мени жазолайдиганга ўхшайди. Ҳозир жаллодни чақириб қолса ажаб эмас, ё раббий!» деди ичида.

— Албатта, ҳм, — деб томогини қириб қўйди у мурдадек оқариб кетган юзини Инолчиққа ўгириб, — албатта... Масалан... Миррих осмоннинг ғарбий уфқида... албатта мўғуллар енгилгусидур. — У дағ-дағ титрар, тили калимага келмас эди.

— Бу сўзингиз ҳикматлидур, — деб уни тинчитмоқчи бўлди ҳоким. — Рост айтдингиз. Миррих ғарб соридур...

Мунажжим ҳокимнинг қўлидан бир пиёла шароб ичгандан кейин ўзини босиб олди. Хайрлашиб чиқиб кетаётганда ҳокимнинг бир мулозими унга янги тулки пўстин кийгизиб қўйди.

— Жанобларига арзимас совғамиз, — деди Инолчиқ кулимсираб. — Дуойи жонимизни қилиб, кийиб юрсинлар.

— Мингдан-минг раҳмат. Бошим осмонга етди, сизнинг ҳар бир сўзингизни қулоғимга исиргадек тақиб олдим.

Шу воқеадан кейин халқ орасида, юлдузлар ғалаба-

дан башорат берибди, мунажжим шундоғ айтибдурлар,
деган хушхабарлар тарқала бошлади.

* * *

Кечга яқин Инолчиқ Қорача Ҳожиб билан бирга қўрғон тепасида айланиб юрарди. Икковлари лўстинга ўралиб олган, шимол томондан совуқ ел эсиб турар эди. Ғарб томонга оғиб, совуқ нурларини сочаётган қуёш ёруғида мўғуллар ясов тортаётган эдилар. Улар борган сари кўнайиб борар, ясовнинг бир учи уфққа бориб тақалгандай кўринарди. Мўғуллар орасида бошланган ҳаракат қўрғон тепасидагиларнинг диққатини жалб этди. Узоқдан туриб қараган киши улар юз эллик мингтача бордир, деб гумон қилиши мумкин эди. Аслини суриштирилса, Чигатой буйруғи билан мўғуллар наматдан ўнг минглаб «одам» ясаб, уларни отларга миндирган эдилар. Ясовдаги черикларнинг қарийб ярмини шу намат аскарлар ташкил қиларди. Бу — ганимни қўрқитиш, лашкарларни кўп қилиб кўрсатиш, юрагига ваҳима солиш учун ишлатиладиган найрангларнинг бири эди.

Мўғул сафлари олдида икки отлиқ пайдо бўлгач, улар шундай қаттиқ сурон кўтардиларки, ер-кўк ларзага келгандай бўлди. Бу сурон қўрқоқ, қарорсиз бўлган кишиларнинггина юрагига гулгула соларди, аммо у Инолчиққа ҳужум даъват қилувчи бурғу овозидек эшитилди. Бироқ у мўғулларнинг бу найрангини билмагани учун: «Ростдан ҳам мўғуллар беҳисоб экан,— деб ўйларди.— Шунчалик катта қўшини бу ерда банд қилиб туришнинг ўзи катта гап. Сон-саноксиз қўшин биз билан овора бўлиб турса, султон билан Мангуберди Мовароуннаҳр ва Шимолий Эронда талай қўшин тўплаш имкониятига эга бўларди. Душманни шу ерда мумкин қадар узоқроқ банд қилиб туриш, унинг сафини сийраклаштириш бизнинг бурчимиз. Ҳар бир одамнинг бошида бир ўлим бор, бас, шундай экан, мардлик билан ўлиш керак».

Мўғулларнинг сурони Қорача Ҳожибнинг хаёлхонасида бунга зид бўлган фикрларни уйғотди: «Ўхў... Мўғулнинг лашкари сон-саноксиз, куч-қудрати бениҳоя экан-ку! Шундай катта қўшинга қарши урушиб бўлади-ми? Бизни улар чувалчангдек эсиб таппайдилар. Бас, шундай экан, қаршилиқ кўрсатишнинг нима маъноси бор?»

Шу пайт тутун чиқариб сасиб келаётган ёндирувчи ўқ уларнинг оёғи остига келиб тушди. Инолчиқ упука этигининг пошнаси билан ёна бошлаган ўқни эзгилаб ўчирди.

Қўп ўтмай, қўргон тагидаги уй устига пилиги сасиб келаётган кувача тушиб ёрилди-да, ичидаги нефти ҳар ёққа сочилиб ёна бошлади, томдаги пичанни ўт олди. Уй эгаси — соқоли оппоқ чол ўтни аранг ўчирди.

— Мўғул занғар тек ётмай, хитойдин кўп нарса ўрганган экан, — деди Инолчиқ ўйланқираб. — Биз эса қуруқ лоф уриб юрган эканмиз.

— Рост, — деб Ҳожиб унинг гапини тасдиқлади. — Мўғул биздин кучли, черики бизникидан кўп эркан.

— Қўп бўлса доғи урушамиз, оз бўлса доғи! Қул бўлиб яшамоқдин ўлган яхши.

«Бу мутаассиб одамга сўз уқтириб бўлмайди. Ўлса ҳам таслим бўлмайди, ўзи ҳам нобуд бўлади, бизни ҳам жувонмарг қилади», деб ўйлади Ҳожиб бош чайқаб.

Орадан кўп ўтмай, мўғуллар қўргонни тошбўрон қилишга киришдилар, узоққа отадиган оғир камонлардан ўқлар ёгила бошлади. Тошларнинг қўргон кунгураларига тегиб гумбурлаши, саросимадан фойдаланиб дарвоза остига келиб қолган мўғулларнинг даҳшатли сурони, ноғораларнинг тараклаши, карнайларнинг гат-гати ҳавони ларзага келтирди. Қўргон ҳимоячиларига мўғулларнинг жанг русуми таниш бўлиб қолган эди. Улар дарвоза тагига тўпланиб, ҳимоячиларни чапгитишларини, пусиб ётган ҳужумчилар бошқа жойда қўргоғ тепасига чиқиб олишга уринишларини билар эдилар. Шу сабабдан, ҳамма жойда мудрофаачилар мўғуллар ҳужумини қайтаришга шайланиб турдилар. Баъзи жойларда қўргон тепасига чиқиб олган мўғуллар билан қўл жанги бошланди, ҳар икки томондан бир талай одам ўлди. Мўғулларнинг бир қисми пастга қулатиб туширилди. Бироқ дарвозалар олдида сурон тўхтамади.

Инолчиқ пастга тушиб, дарвоза олдида келди. Шу пайт унинг олдида ранги заъфарон, юз-кўзи чанг, кийимларига тупроқ теккан бир йигит келиб, салом берди-да, ҳовлиқиб:

— Ер остидан дукурлаган овоз эшитдик, — деди. — Бозор боши томонидин.

— А? Дукурлаган овозлар? Буни қаранг-а? Шу нарсани хотирдан фаромуш этибман. Ҳой, Темиртош, бу ёққа!

Дарвоза олдида йигитлари билан турган Темиртош унинг олдида чопиб келди.

— Дарҳол дарвозалар яқинидаги маҳаллаларда навбатчилик қилаётган йигитларга хабар қил, ухламасинлар, сергак бўлиб турсинлар! Сен ўзинг йигитларингни бошлаб, шаҳар айланиб юр. Қаерда кўрсичқон кўринса, ўлдираверинглар!

Июлчиқ дарвозалар яқинида чуқур ертўлалар қаздириб, у ерга навбатчилар қўйган эди. Буларнинг вазифаси доим қулоқ солиб ўтириш, агар ер остидан бирор овоз эшитилса, чиқиб дарҳол хабар беришдан иборат эди. Мўғуллар аксари ер остидан нақиб (лаҳим) қазиб, шаҳарга кириб олар, ўз аскарларига дарвозани очиб берар эдилар. Хитой усталари белдорларга ишбошилиқ қилар, қўлларидаги қибланомага¹⁴ қараб, қаёққа қараб қазиларни кўрсатиб турар эдилар...

Дарвоза яқинидаги бозор майдонида йигирма чоғлик қуролли йигит катта тўнкани ёқиб, унинг атрофида исишиб ўтиришарди. Ўн тўрт кунли ой осмонда жилмайиб турар, янги ёққан қор томларда кўкиш тусга кириб товланарди. Читирлаб ёнган оловнинг қизил шуълалари йигитларнинг бетларида, ўтга тутилган кафтларида акс этар, уларнинг оғзидан чиққан буғ эса гулхандан кўтарилган тутун билан қўшилиб кўкка юксаларди. Қалин кийиниб, ёнларига қилич осган, соқоллари қоп-қора бўлиб чиққан ҳунарманд йигитлар ҳар вақт ёшларни қизиқтирган мавзу устида: қизлар, қаллиқ ўйини, янги уйланган йигитнинг роҳати тўғрисида гаплашиб ўтирар эдилар. Фақат ўрта ёшли, мош-биринч соқолли одам — уларнинг ўнбошиси суҳбатга аралашмас, гўё: «Майли, гапираверинглар, менинг ёшимга етиб, тўртта болали бўлгандан кейин бошқача сайрайдиган бўлиб қоласанлар», дегандек мийида кулиб қўяр эди.

Шу пайт улардан юз қадамча нарида, майдоннинг қоронғи бурчагида катта ўранинг оғзидек келадиған жой қимирлаб ўпирилиб туша бошлади; кейин ўра пайдо бўлди. Олдин афт-ангори сарғайиб кетган бир мўғул алаңглаб, ҳар ёққа қаради-да, кейин бошини ичкари тортди. Тўлин ой булут орқасига яшириниб олди, атрофни қоронғилик босди. Мўғул аскарлари бирин-кетин нақибдан чиқа бошлашди, қиличларини қўлга олиб, гулхан атрофида бамайлихотир ўтирган йигитлар томон пусиб келаверишди. Шу пайт ой булутлар орасидан чиқиб, теварак-атрофни ёритиб юборди, мўғуллар эса ер багирлаб ётиб олишди. Гулхан ёнида ўтирган ўнбоши бир нарсани сезгандай орқасига ўгирилиб қаради-ю, йигирма қадамча нарида илондек судралиб келаётган мўғулларни кўриб, қилични қанидан олди, ғалати овоз билан:

— Туринглар, ёв келди, қилич яланғочланг! — деб бақирди.

Йигитларнинг баъзилари шошиб, нима қилишларини билмай қолдилар, ҳушёрроқлари қилич ёки кистанлари¹⁵.

ни кўтарган ҳолда сурон кўтариб ёв устига ёпирилдилар. Булутларга ястанган ой бир-бирига пала-партиш қилич солаётган, урушаётган, бўғишаётган одамларни ҳайрат билан томоша қилаётгандай эди. Борган сари кўпаяётган мўғуллар бирпасда беш-ўп кишини ер тишлатиб қўйдилар. Ҳеч нарсадан хабари бўлмаган маҳалла аҳолиси кўчага чиқиб, нима қилишини билмай турар, хотинлар дод-вой қиларди. Ҳамма, мўғуллар дарвозалардан шаҳарга кирибди, деб ўйлаган эди.

Темиртош шовқин-суронни эшитиб, қилич яланғочлади-да, бўлукни эргаштириб, жанг бўлаётган ерга от чоптириб келди. Унинг йигитлари мўғулларни ўраб олиб, бошларида қилич ўйната бошладилар. Ўртада қолган ўн чоғлик косиб йигитлар ҳам ўзларини ўнглаб олиб, саросимага тушган мўғулларни уриб йиқита бердилар.

Бу орада маҳалла аҳолиси нақибнинг оғзини топиб, у ердан бош чиқарган мўғулларни уриб йиқитаверишди. Бир тақачи чол гулхан қалади-да, уйдан катта бир темирчи дамнин олиб чиқиб, нақибнинг ичига тутун юборди.

— Мўғул бадбахт энди бўғилиб ўлади, — деб кулди у хириллаб. Бироқ айёр мўғуллар дуд йўлини тўсган бўлсалар керак, тутун қайтиб чиқа бошлади.

Отлиқлар ва ҳунарманд йигитлар мўғулларни бирпасда қириб ташлашди, фақат биттасигина омон қолган, у орқасини деворга тираб, узун қиличи билан ўзини ҳимоя қилар эди. Темиртош отдан тушиб, унинг олдига келди. Афтидан, юзбошига ўхшаган бу новча мўғулга тикилиб, ўнг қўлининг муштини биқинига тираганича қеп-қора соқолини чимдиб туриб:

— Кел, қиличбозлик қилайлик — деди.

Унинг кўзларидан нафрат ва адоват учқунлари сачрар эди. Қиличбозликда тенги бўлмаган Темиртош биринчи тўқнашишдаёқ рақибининг кучли ва чапдаст эканини пайқади. Бироқ мўғулларга қарши юрагида ёнган адоват ўти унинг кучига куч қўшар эди. У ҳар сафар бирорта мўғулни чопиб ўлдирганда: «Эҳтимол, онамни ўлдирган шу аблахдир», деб ўйлар, юрагидаги алам ўтининг тафти пасайгандек бўларди. Новча, қўллари узун мўғул йигитга биринчи қарашдаёқ: «Онамни шу аблах ўлдирган чиқар», деган фикр Темиртошнинг хаёлидан ўтди.

Юзбоши тисарилиб туриб, Темиртошнинг бошига қилич солди. Темиртош усталик билан бу зарбани даф этиб, қиличининг учи билан унинг юзини яралади, мўғулнинг юз-кўзи қонга бўялди. Мўғул худди яраланган йўлбарсдек инграб, тишларини гичирлатиб, рақибни ус-

тига ташланди. Дунёда ўч олишдан бошқа нарсани унутган Темиртош ўзини босиб олиб, сафроси қайнаб кетганидан янглиш ҳаракат қилаётган душманини деворга тираб қўйди. Теварак-атрофини ўраб олган йигитлар қийқиришиб, томоқларидан турли товушлар чиқариб, уни олқишлардилар. Ҳар гал Темиртош мўғулнинг зарбасини усталик билан қайтарганда, дўстлари енгилланиб нафас олишарди. Шерикларининг хайрхоҳ назарлари Темиртошнинг юрагига далда берар, аммо бу маънавий куч мўғулнинг юрагини бўшаштирар, руҳидаги оловни сўндирадди. Темиртош қўлай пайт топиб туриб, бир зарба билан рақибининг қўлидаги қиличини ерга тушириб юборди-да, дўстларининг олқишлари остида унинг калласини шартта танидан жудо қилди.

Бу вақтда маҳалла аҳолиси ҳовуздан кўза-кўза сув келтириб, нақибга қуяверди, мўғулларни у ердан қочириб юборди.

XV

Қиш қартайиб, ўз ўрнини баҳорга ташлаб кетгиси келмай, захрини сочар, айниқса, кечалари қутуриб, кундуз кунни сал-пал эриган ерни музлатиб чиқарди. Совуқ очлик билан биргалашиб, камбағал-бечораларнинг ёстиғини қуритар, бутун бошли уйларини ҳувиллатиб қўяр эди.

Савдогарлар, қаллоб одамлар ерда ётиб моғор ҳиди уриб қолган ортиқча дон-дунларини, ҳатто ҳовузларидаги саргайиб қолган сувларини косалаб сотар, халқнинг бошига тушган фалокатдан фойдаланиб, давлат орттирар эдилар.

Темиртош бу очкўз, қаллоб одамларни кўрганда қони қайнаб кетар, уларни чопиб ташлагиси келарди: «Биз жон бериб, жон олаётганимизда бу одамлар донларини марваридга, қуртлаган сувларини қумушга айлантираёттирлар, бўйнига қилич уриш керак буларнинг!» деб ғижинарди. Бироқ унда ҳеч қандай ҳуқуқ йўқ, тирсагини тишләшга оғзи етмас эди.

Бир кун қалъа бурчидан туриб, бошлиғи Қулназар билан бирга душман жабҳасини кўздан кечираётганда:

— Ташқаридаги ёвдин ичкаридаги душман хатарлироқ, — деб қолди. — Мўғулларнинг не иш қилаётганини кўриб турамиз, аммо ичимиздаги ёвнинг не иш қилаётганини билмаймиз.

— Рост айтасен, — деди Қулназар унга ўгирилиб. — Молнинг олasi ташида, одамнинг олasi ичида, деб бе-

корга айтмагонлар. Сендан яширатурган сиррим йўқ: Ҳожибдин гумоним бор. Зоҳирда бизга содиқ кўринса-да доғи қўйида тош олиб юратурганга ўхшайдур. Сен майда қаллобларни, савдогарларни айтасен. Аларни ҳозирча қўйиб тур, аввал илоннинг бошини янч, думи ликиллай берса-да, кўп зарар етказолмайдур.

— Қорача Ҳожибнинг хиёнат кўчасига кирганини қайдин билдингиз?

— Мен, билдим, деб айтгоним йўқ. Гумоним бор, дедим, Анинг оёқ тапилашидин шубҳаланамен. Кечалари қаерларгадир бориб, кимлар бирла огиз ўнишиб юргонин билурмен...

— Андоқ бўлса, ҳоким жанобларига бул ҳақда хабар бермоқ лозим...

Изгиринда унниқиб кетган, томоғи қўшдан чиққан ҳўкизнинг бўйнидек буришиб, осилиб-осилиб тушган Қулназар ҳорғин кўзларини кўтариб, Темиртошга қаради:

— Бу фикр менинг ҳам ақлимга келган эрди, аммо уриниб бир иш чиқара билмадим...

Бундан икки кун илгари Қулназар мингбоши ҳокимнинг олдига бориб, ўзига тегишли булжорда ишлар қандай кетаётганидан ҳисоб бергандан кейин Қорача Ҳожиб тўғрисидаги шубҳаларини унга айтган эди.

— Менинг одамларим Ҳожибнинг Бугроҳожи эвина тун қоронғисида бориб, бир неча бор меҳмон бўлиб келганини айтдилар. Нияти яхши бўлса, қоронғида, киши билмас бировникига борадурму? Қўрқоменки ҳожиникида хиёнат ўрмагучлари хиёнат тўрин тўқиб, бизларни домларига илинтирмоқчилар...

Қулназар Қорача Ҳожиб ва Бугроҳожи тўғрисида эшитган, билганларини гапириб хиёнатнинг олдини олиш учун бирор тадбир кўришни ҳокимдан илтимос қилди.

Султондан мадад келмагани учун хуноби ошиб юрган Инолчиқ Қулназарга киртайган кўзлари билан қаттиқ тикилиб, ичида: «Ташиқ душман етмаганидек, энди саркардалар ўртасида ички низолар бошланадиган кўринади,— деб ўйлади.— Бу одам ростдан ҳам бир нарсанинг дарагини билдими ёки Ҳожибга қарши игво қилиб, унинг ўрнини эгалламоқчими? Йўғ-э, Қулназар соф кўнгил одам, аммо уйқусизлик ва мағлубиятлар унинг асабларини бўшаштириб, ҳар нарсага шубҳа кўзи билан қарайдиган қилиб қўйган. Рост, Ҳожибдан ҳар нарса кутса бўлади, лекин шунча жанг-жадал қилиб, бир талай душманининг қонини тўкди, энди таслим бўлса, мўғуллар унинг бошини силамаслигини яхши билади».

— Бул ишни менга қўйиб беринг, сиз ўз вазифангизни бажармоқдан бошқа нарсани ўйламанг, — деди у ниҳоят.

Қовоғи осилиб кетган Қулназар ўрнидан туриб, таъзим қилди-да, бошини қуйи солганича орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Темиртош унинг ҳикоясини эшитиб тутақди:

— Биринчи кўришдаёқ хўппасемиз, бир туки йўқ; лаблари қалин Ҳожибни ёқтирмогон эрдим. Андин ҳар нарса кутса бўладур. Менга рухсат беринг, отиш-тутиш вақтида бир ўқ бирла ани жо-бажо қилай!

— Йўқ, эмди фурсат ўтди, — деб хўрсинди Қулназар. — Ҳожибни ўлдирсанг, мендин кўрадурлар. Асли Инолчиқ олиға бормаёй, шул ишни ўзимиз бартараф қилсак бўлар эркан. Алтанг! Начора, ўтган ишга салавот!

XVI

Чигатой билан Ўктой иссиқ ўтовнинг тўрида тўрт бурчак кимхоб тўшак устида ўтириб, Чингизхон юборган чопарининг ҳикоясини тинглашарди. Ўртадаги катта манқалда иссиз саксовул кўмир лангиллаб ёниб турар, паканагина, чертса икки бетидан қон томадиган юзбоши эшик олдида туриб, Бухоронинг ишғол қилиниши¹⁶, қўлга киритилган ҳисобсиз ўлжалар тўғрисида оғиз кўпиртириб гапирарди.

— Отларимизни мачитларга боғлаб қўйиб, Бухорони уч кун таладик. Черикларимизнинг қўйни-қўнжи тўлди, — дер эди у бухоролик бир савдогарнинг устидан шилиб олган сувсар пўстинининг олдини очиб қўйиб. Сўнгра кепчикдай юзи тиржайиб турган хушчақчақ Ўктойга қараб: — Олтин-кумуш, яна қимматбаҳо буюмлар... — деб гапира бошлаган эди, Чигатой сабрсизлик билан унинг сўзини бўлди:

— Менга қара, олтин-кумушларни инимизга кейин сўйлаб берарсан. Сен Бухоро урушидан гапир.

— У ерда икки минг чоғлиқ черик бор эркан. Уруш кўпга бормади, лекин шаҳар косиблари қаттиқ савашди, анчагина шерикларимизни ўлдирди. Ҳа, айтмоқчи, Бухоро олингач, Хоразм шоҳи ўз улуси ва қўшинини ташлаб, Аму бўйига қочибдур. Ҳозир Келифда чиқар. Ҳа, айтгандек...

— Ҳой, менга қара, — деди Чигатой саргини кўзларини чақнатиб. Ичида: «Отам шундай аҳмоқ бир одамни нега чопар қилиб юборибди?» деб ўйлади. — Бу томонга келаётганда отамиз, улуғ қоон нима дедилар?

— Улуг қоон: «Сув бир ерда узоқ туриб қолса сасийдир, черик ҳаракатсиз ётса бузиладур», деб айтдилар,— деди юзбоши тиржайиб. Бу гапнинг маъносига тушунмагани унинг афтидан билиниб турарди. Чигатой бошини қуйи солиб ўйга толди. Чингизхон шу чопар орқали юборган мактубида ҳам зуд ҳаракат қилишни, бир ойга қолдирмай Ўтрорни ишғол этиб, Самарқандга етиб келишни буюрган эди.

Беш ойдан бери шу ерда туриб қолганидан, юз мишга яқин аскар билан бир иш чиқаролмаганидан ўзи ҳам ҳафа эди. Аммо шу бугун эрталаб Бугроҳожидан олинган мактуб унинг руҳини кўтарди.

«Қорача Ҳожибни таслим бўлмоққа кўндирдик,— деб ёзган эди Бугроҳожи.— Ҳожиб, агар бир туман отлиқ аскаримни ўз ихтиёримда қолдирсалар, қоон қўшини сафида хизмат қилмоққа тайёрмен, деб айтди. Мен сизнинг номингиздин анинг шартларини қабул қилдим. Ҳар қолда шу ҳафта ичида Сўфи дарвозадин чиқиб таслим бўлса ажаб эмас».

Хоин ўз хатини: «Қоон қўшинларига оллодин мадад тилаб ётибмиз, тез кунда дийдор кўришмоқни насиб ва рўзий қилсин!» деб тугатган эди.

Дарҳақиқат, орадан уч кун ўтгач, Ўтрор тарихида энг даҳшатли бир воқеа юз берди.

Гира-шира тоғ қоронғисида дарвоза яқинидаги майдонда совут устидан пўстин кийиб олган Ҳожиб бир неча мулозими билан турарди. У ўзини ҳар вақтдагидек сокин тутишга уриниб, от устида виқор билан ўтирар, лекин ёнидаги мулозими Қутлимурод Ҳожибнинг ранги ўчиб, қуйи жағи титраётганини пайқади. Ростдан ҳам Ҳожиб ўзини сувга ташлаш учун яланғочланган кишидек ҳис этарди. Яланғочландингми, албатта ўзининг сувга ташлашинг керак, бўлмаса бошқалар сени итариб тушириб юборади.

Ҳожиб Гурганждан келган бир туман аскарнинг, хусусан, мингбошилар ва юзбошиларнинг ўзига содиқлигини яхши биларди. Шу ваздан у қўрқмай, шу бугун таслим бўлишга уларни кўндирган эди.

Орадан кўп ўтмай, дарвоза яқинидаги саройлардан минг отлиқ аскар чиқиб, катта майдонда саф тортди. Яқин ўртадаги қўралардан отлиқлар чиқавердилар.

Дарвозанинг икки тавақаси ланг очилгач, суворийлар одатга хилоф равишда, отларини секин-аста юргизиб, далага чиқа бошладилар. Аскарларнинг кўпчилиги тааж-жубланиб, бир-бирларига қараб, лабларини жийириб қўяр,

чунки дарвозадан от чоптириб чиқиб, ғаним билан чопқилашамиз, деб ўйлаган эдилар.

Дарвоза тағида шайланиб турган мўгул қўшини қипчоқларни ўз ораларидан индамай ўтказиб юборди, сўнгра тўғонни бузиб кетган сувдек тез суръат билан шаҳар ичига оқиб кира бошлади.

Душман шаҳар ичига кириб олгандан кейин қўргон тепасидаги аскарлар (қўшинининг асосий қисми қўргон тепасида эди) икки олов ўртасида қолиб, ҳеч нима қилолмади. Улар устига ҳам ташқаридан, ҳам ичкаридан ўқ ёғила бошлади.

Шу пайтда шаҳар айланиб юрган Темиртош юзта аскари билан дарҳол ички қалъага борадиган катта кўчаниннг оғзини тўсди-да, қаршисидан бостириб келаётган мўгулларга ўқ ёғдириб, уларни тутдек тўка бошлади. Бироқ мўгул отлиқлари ён кўчалардан орқасига ўтиб, уларни ўраб олди-ю, қиличларини ишга солди. Қуршовда қолганлар камондан ўқ отиб, ўзларини ҳимоя қилмоқчи бўлдилар, садоқлари бўшаб қолгач, қиличларини яланғочлаб чопқилаша бошладилар. Даҳшатли қўл жанги бир неча минут давом этди. Темиртош бошлиқ юз йигитнинг ҳеч бири душманга таслим бўлмай, охириги нафасигача урушиб ҳалок бўлди...

Болалик чоғда шу катта кўчани чапгитиб ўйнаб юрган Темиртош ўз қонига беланиб, унинг тупроғига юзини қўйиб ётиб қолди.

Жануб дарвозаси Қулпазархожаниннг булжори эди. Шаҳар ичида мўгулларнинг пайдо бўлганини эшитгач, у ўз аскарларини тўплаб, ички қалъа томон от сурди. Бироқ Бугроҳожига сотилган мулозимлардан бири орқасидан ўқ узиб, уни ҳам қулатди. Бошлиқсиз қолган аскарлар ҳар ёққа тўзиб кетишди. Мўгуллар бу дарвозаниннг қулфини болта билан уриб очдилар. Бу ёқдан ҳам мўгуллар тошқин сувидек оқиб кираверди.

Инолчиқ уч минг аскари билан ички қалъага кириб, дарвозаларни беркитиб олди, ҳимоясиз қолган шаҳар ичида эса қиргин бошланди. Мўгуллар подага кирган бўрилардек қутуриб, яширинишга уринган одамларни ўлдиради, қамиш билан ёпилган томларга ўт қўяр, халқни талар эдилар.

* * *

Қорача Ҳожиб аскарлари дарвозадан анча узоқлашгандан кейин уларни мўгуллар ҳалқадек ўраб олиб, Ҳожибнинг ўзини Чигатойнинг олдига олиб кетдилар,

энг олдин лопиллаб ёниб турган икки гулхан орасидан ўтказиб, «инс-жинс» дан халос қилганларидан кейин, уни икки мўғул йигити икки қўлидан ушлаганича зийнатли оқ ўтовга олиб кирди. Тўрдаги тўшак устида мушук юзли, таргил кўзли Чигатой тумтайиб, қовоғини солиб ўтирар, баркандай юзи ярқираган Ўктой эса узун мўйловларини бураб, тиржаярди.

Ҳожиб эшик олдида ўнг тиззасини ерга уч марта теккизиб ўрнидан турди-да, таъзим қилганича қотиб қолди. Чигатой эса ўнг қўлининг муштини тиззасига тираб, кўзларини қисиб боқди:

— Қорача Ҳожиб дегани сенмусен?

— Орий, мен зоти олийлари қошига таслим бўлиш шартлари тўғрисида музокара олиб боргани келдим.

Ўктой унинг гапини эшитиб, қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди.

— Биз музокара олиб бормоқ учун эмас, буйруқ бермоқ учун бу юртга келганмиз, — деди Чигатой кескин.

— Мен ҳам қоонга хизмат қилмоқ ниятидамен.

— Хўш, айт-чи, нечун султонингга хиёнат қилиб, биз томонга ўтдинг?

— Лашкари сон-саноқсиз қоонга хизмат қилмоқни омади кетган султон хизматидан афзал кўрганим учун.

— Султон Муҳаммад сенга баланд мартаба бериб, ер-сув, молу дунё инъом қилди, андин ҳеч ёмонлиқ кўрмадинг. Ростми?

— Орий рост, — деди Ҳожиб шивирлаб.

— Бас, анга, султонга хиёнат қилмоқнинг сабаби недур?

— Қооннинг омади андин устун, илки узун бўлғони учун.

— Фараз этайлик, сени хизматга олдик. Мабодо, бошқа бир подшонинг омади баландроқ келса, сен қоонга хиёнат қилиб, анинг хизматига ўтгаймусен?

Ҳожиб ўнғайсизланиб:

— Дунёда қоондан омадлироқ подшо бўлмайдур, — деб гудранди.

— Ўз подшосига хиёнат қилган киши бегона подшога содиқ бўлолмайдур, — деди Чигатой кўзларини чақна-тиб. — Кўзимдан йўқотинг буниг наҳс башарасини.

— Обориб Ўтрорга ҳоким қилиб қўйинг, — деди Ўктой кулиб.

Ҳожибни ўтовга олиб кириб кетганларида, бир мўғул саркардаси унинг қўшинига: «Отдан тушинглар», деб буйруқ берди.

— Нега энди? Биз ўз бўлукимиз билан қоонга хизмат қилмоқчимиз.

— Сизларни ҳеч ким бир-бирингиздан айирмоқчи эрмас. Ҳозир Чингатой жаноблари чиқиб сиз бирла сўйлашурлар. Сиз от устида қурол билан, у киши оёқ устида турса яхши бўлмас, — деди мўғул саркардаси.

Қипчоқлар истар-истамас отдан тушишди, мўғуллар уларнинг отларини етаклаб олиб кетаверишди.

— Энди қуролларингизни ҳам бир ерга қўйинг.

Отдан тушиб бўшашиб қолган аскарлар қуролларини белгиланган жойга қўйиб, бир чеккага чиқиб турдилар. Мўғуллар қуролсиз аскарларнинг кийимлари, совутларини ечиб олдилар, устларига от қўйиб чопа бошладилар. Ҳожиб ўтовдан чиққач, шу даҳшатли манзарани кўрди-ю, тиззалари қалтираб, дунё кўзига тор кўриниб кетди. Ёнидаги йигитлардан бири рўпарадан қилич ўйнатиб устига келарди, иккинчи мўғул эса орқадан келиб, қалласини сапчадек узиб ташлади.

Шаҳар ичи аччиқ тутун ҳидига тўлган, ёнаётган қамиш томларнинг алангаси осмонга кўтарилар эди. Мўғуллар халқни даҳшатга солиш учун уйларга нефть сеппиб ўт қўяр эдилар. Ҳаммаёқни додлаган аёллар, чинқирган болаларнинг товуши босиб кетган эди. Ўтрор шаҳри бунёд бўлгандан бери бундай қирғинни, бундай хунрезликни, бундай ёнгинни кўрмаган эди.

Темиртошнинг қаллиғи Минглиой мўғул йигитларининг диққатини жалб қилмаслик учун янгасининг маслаҳати билан эски кийим кийиб, юзининг у ер-бу ерига қорақуя суртиб қўйди. Бироқ на жулдур кийим, на қорақуя пайваста қошлар, лоладек юзларнинг гўзаллигини яширолмасди. Афсуски, янгаси уни напароқ жойга яширишга улгуролмади, уларнинг уйларига иккита мўғул йигити бостириб кирди. Аёллар нима қилишларини билмай, турган жойларида қотиб қолишди. Қисқа бўйли, кўзлари қисик бир мўғул тўғри келиб қизни қўлидан ушлади-да, юзини ёруққа солиб кўриб:

— Мама бу гўзални қара, юзига қора суртиб, бизни алдамоқчи бўлибди-я, — деди.

Шу пайт Минглиой мўғулнинг қўлини тишлаб олди-ю, чопиб нарвондан томга чиқиб кетди, иккинчи йигит унинг кетидан югурган эди, қизнинг янгаси оёғига ёпишди, чап қўли қонаб кетган пакача йигит ижирғаниб, ўнг қўли билан қиличини қинидан сугуриб олди-да, ерда ётган аёлни чопиб ташлади. Минглиой эса қўшнилари-нинг ёниб турган томига ўтди. Бир оздан кейин олов ичида қолган қизнинг чинқирғи эшитилди-ю, сўнг жимиб қолди...

Мўғуллар талаб олган буюмларини бошлиқлари кўрсат-

ган жойга уйиб ташлайвердилар. Кумуш ё олтин билагузук, ёки узук сингари нарсаларни ҳам бошлиқларидан яширишдан қўрққан чериклар қўлларига тушган ҳамма қимматбаҳо буюмларни уларга топширардилар.

Орадан уч кун ўтгач, ўлжа тақсимланди. Унинг ярми қоон билан ўғилларига ажратилди. Бир қисми бошлиқлар ўртасида, уларнинг мансабларига яраша тенг тақсимланди. Ўлжанинг ўндан биригина оддий черикларга улашиб берилди. Оддий черикларнинг халқдан тортиб олиб устларига кийган кийимлари, пойафзаллари ёки қўлга киритган эгар-жабдуқ, уй-рўзгор асбобларига бошлиқлар тегмадилар. Уй-рўзгор асбоблари оддий черикларнинг қўшин орқасида эргашиб келаётган оилаларига керак эди.

Мўғул жарчилари: «Кимки яширинса, ўлдирамир, ҳамма кўчага чиқсин», деб кўчама-кўча бақириб юришди, шунинг учун ҳамма, Чигатойнинг буйруғига биноан, шаҳар ташқарисига чиқди. Мўғуллар улар орасидан ўз қўшинлари учун керакли қуролсозлар, узангисозлар, тақачилар, темирчилар, аравасозлар, тўқувчилар ва бошқа касб эгаларини бир чеккага ажратдилар. Буғроҳожин билан Бадриддин қатта савдогарлар билан руҳонийларни ўлимдан қутқариб қолишди. Бойлар ўзларининг бола-чақалари, яқин одамларини мўғуллардан тилла баробарига сотиб олишди. Қолган ҳамма эркаклар ва болалар қиличдан ўтказилди.

Хотин-қизлар бошқа ерга тўпланган эди. Мўғуллар ўзларига ёққан аёлларни танлаб, қолганларининг кийим бошларини ечиб олишди. Қип-яланғоч аёллар уялганларидан ерга кириб кетгудек бўлиб, қўллари билан кўкракларини, сонларини тўсиб туришар, ёшроқлари туртиниб-суртиниб, тўданинг ўртасига кириб олишга уринишарди. Бир чеккада турган новча аёл мўғулларга қараб:

— Ўлдирсаларинг тезроқ ўлдиришлар, жувонмарглар! — деб бақирди.

— Бу шармандалиқдан ўлган яхши!

— Ер юткурлар, нима қилиб иржайиб турибсизлар. Хув, кўзларинг тешилсин!

— Беномус баттоллар! — деган ғазабнок товушлар эшитилди аёллар орасидан. Отлиқлар қиличларини яланғочлаб, қий-чув кўтарган аёлларни чопа бошладилар.

Сўнг ҳар қайси касб эгаларини алоҳида-алоҳида гуруҳларга ажратиб, уларни Самарқандга қараб ҳайдадилар.

Хунармандлар оппоқ бўлиб уйилиб ётган аёллар ёнидан ўтаётганларида, аллаким:

— Аблахлар, аёлларни яланғочлаб чопиб ташладурлар-а! — деб юборди.

Абдумажид уста:

— Ахийлар, шаҳид бўлган опа-сингилларимизнинг ялангоч баданларига қарамаглар, аларнинг ҳурмати учун кўзингизни юмиб ўтинглар, — деди-да, шивирлаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди. Косиблар ҳам дувиллаб ёш оқиб турган юзларини қадоқли қўллари билан сийпадилар. Аллаким ҳўнграб йиғлаб юборди. Шу маҳалгача кўзларига ёш олмаган эркаклар ҳам ёшларини тутиб туролмадилар. Устанинг ёнида кетаётган ёшгина бир йигит — унинг шогирди ниқиллаб:

— Уста, бу кундан ўлган яхшироқ эрди, — деди.

— Ўзини учун ошиқма, ҳали ёшсен, озодликка чиқиб яна яхши кунларни кўрарсен.

— Онам ўлди, қаллигимни мўгуллар тортиб олди, энди ёруг дунё кўзимга кўринмайдур. Воллоҳи, ўзимни ўлдирурмен. Бир...

— Ўлим ҳар кимарсанинг бошида бор, — деди уста унинг гапини бўлиб. — Аммо киши бир мартабагина берилган ҳаётдан ўзини халос этмоққа ҳаққи йўқ. Яшамоқ пайти келганда ғанимдан ўч олмоқ зарур. — Уста секин гапирар, ҳаяжонга келган собиқ шогирдини тинчитишга уринарди.

Кийимлари эскирган, ранглари бир ҳолатда косиблар бошларини эгиб, аста қадам ташлаб борар эдилар.

«Хайр, жонажон Ўтрор, киндигимиз қони тўкилган қутли ўлка! Биз сени асрай олмадик, ёвуз душман қўлига бериб қўйдик. Ёввойи мўгул сени оёқ ости қилиб, багрингни чок-чок этади. Мактаб-мадрасаларингни, ҳаммомларингни отхонага, экинзорларингни ўтлоққа айлантиради, аммо бу зулми ваҳшат узоққа бормас. Халқ ўз кучини тўплаб, ахир бир кун душманни улоқтириб ташлар, бўш қолган далаларни яшнатиб, шаҳарни яна тиклар.

Биз кетяпмиз, алвидо, она шаҳар! Бизга насиб қилмаса, болаларимиз қайтиб келиб, сени озод қиладилар!»

Бошларини қуйи солиб кетаётган ғамбода кишиларнинг кўнгилларидан шундай фикрлар ўтар эди.

XVII

Шаҳар ичидаги қалъа ўз ҳимоячиларидан ўн-ўн беш ҳисса ортиқ душман билан яна бир ой олишди. Мўгуллар манжаниқлардан тинмай тош отиб қалъа деворларини, буржларини емирар, ғалтакли чорпойларни гилдиратиб келиб, қўрғонни бузар, қамалдагилар эса жон-жаҳдлари

билан уларнинг ҳужумини қайтариб турар эдилар. Лекин борган сари уларнинг сафи камайиб борарди.

Қалъа, бамисоли, денгиз ўртасида буюк оролдан ажралиб қолган қоя тошга ўхшарди. Мўғул қўшини бўронда қутурган денгиз каби ҳайқириб, ўзини бу қоятошга урар, лекин уни емиролмай, ҳар сафар қопли излар қолдириб, орқага чекинарди. Аммо денгиз ўртасида қолган қоя қандай метин бўлмасин, тўлқинлар зарби билан ахир бир кун нураб тушади. Худди шу сингари, бир ойлик муттасил ҳужум натижасида кунгуралари, бурчлари ўпирилган қўрғон денгиз тўлқинлари сингари саноқсиз бўлган мўғул аскарларининг зарбидан йиқилди. Қалъанинг кўчаларида яккама-якка жанг бошланди. Омон қолган мудофаачилар томларга чиқиб олиб, ганимни ўққа тутдилар. Инолчиқ тириклайин қўлга тушишни истамай, хотини Ойсулув билан икки ошёнали сарой томига чиқиб олиб, ўқ ота бошлади. Орқаларидаги кўприкларга ўт қўйиб, душман билан охири нафасгача урушишни қасд қилган жангчиларгина шундай совуққонлик билан урушадилар. Инолчиқ ҳам бир вақтлар Чингизнинг элчиларини ўлдиртириб, ўз ихтиёри билан чекинадиган ҳамма кўприкларига ўт қўйган, унинг учун қаҳрамонларча ўлишдан бўлак нажот йўли қолмаган эди.

Чигатой эса Инолчиқни тириклайин ушлаб олишни буюрди. Шу вақдан унинг чериклари ўқ отишни тўхтатиб қўйиб, томга чиқиб олишга уриндилар, Инолчиқ бир неча марта том лабига қўйилган шотиларни тепиб тушириб юборди. Унинг садогидаги ўқи соб бўлганини кўрган Ўктой том тагига келиб:

— Ҳой азамат, ботирлигингга тан бердик. Кел энди, гаслим бўлиб қўя қол. Сени ўлдирмаймиз, отамиз улуғ қоонга тортиқ қилиб оборамиз, — деб бақирди.

Инолчиқ жавоб ўрнига оёғи тагида ётган бир гишти олиб улоқтирди. Агар Ўктой дарҳол ўзини орқага олмаса, боши мажақланган бўлур эди.

— Вой аблаҳ-э, оз бўлмаса бошимни ер эди-я, — деб кулди Ўктой. Шу пайт иккинчи гишт томга шоти қўяётган бир мўғулнинг калласини ёрди.

Узун сочини белига тангиб олган Ойсулув том устига ётқизилган гиштарни кўчириб, эрига тутқазарди. Кўзлари ўт сочиб, юзлари ловиллаб ёнаётган бу аёл шу топда гўзаллик, мардлик ва садоқат тимсоли эди. Буни кўриб, Ўктойнинг завқи келиб кетди:

— Мундоқ сулув ва ботир аёлни умримда кўрмаган эдим. Тириклайин қўлга туширсам, хотин қилиб оламен, — деди илжайиб.

Бир оздан кейин чериклар беш-олтита нарвон келтириб томга тармашдилар, Чарчаб, боши айланган Инолчиқ қай томонга тош отишни билмай қолди. Ойсулув томга чиқиб олган ҳайбатли бадбашара бир мўғулнинг чопиб келаётганини кўриб, ўзини кўчанинг нариги бетида ёшиб турган том устига ташлади...

Тўртта барваста йигит чопиб келиб Инолчиққа ёпишган эди, у бир силкиниб икkitасини томдан улоқтириб юборди. Нарвондан чиқиб улгурган мўғуллардан яна тўрттаси келиб, Инолчиқ устига ташланди-ю, қўл-оёғини боғлаб томдан туширди.

— Оёғини ечиб, турғизиб қўйинг, — деди Ўктой Инолчиққа ҳурмат кўзи билан қараб. Навкарлари Инолчиқнинг оёғидаги арқонни ечиб, турғазиб қўйдилар. Ўктой қаддини ростлаб, атрофга ғазабли назар ташлаётган қўли боғлиқ баҳодирнинг кўкрагига секин уриб қўйиб, черикларига:

— Ботирликни мана шулардан ўрганинг. Биз юракли одамларни ўлдирмаймиз, жасорат ҳар кимга муяссар бўлавермайди, — деди.

Мўғуллар Инолчиққа ҳам ҳайрат, ҳам ҳурмат билан қараб қолдилар.

* * *

Чингизхон Самарқанддаги Кўксаройнинг нақшинкор саломхонасида олтин тахт устида Чиғатой билан ўтирар, белига қаламдон қистирган кўк саллали битикчи Хожак Исмоил настрокда чордана қуриб, чап тиззасидаги жузвдон устига қўйилган қогозга қооннинг фармониини ёзар эди.

— Ёз, Жаба иўён ва Субуттой баҳодир уч туман черик бирла Туршиз томон қочган султон Муҳаммадни қувиб бориб, тириклайин қўлга туширсинлар, сўнгра Табриз ила Ганжага ўтиб, Дарбанд орқали Дашти қипчоққа, андин Рус ерларига от қўйсинлар...

Битикчи Чингизхоннинг фармониини ёзиб битиргач, қогозни найча қилиб ўради-да, салласига қистириб ўрнидан турди ва қооннинг руҳсати билан чиқиб кетди.

Чингизхон бу ишни битиргандан кейин кайфи чоғ бўлиб, мушукникидек таргил кўзларини қисди-да, қизғиш соқолини сийпаб ўйга толди. Сўнгра қарс уриб эшик оғасини чақириб:

— Ўтрор ҳокимини киритинг, — деди.

Икки қуролли навкар Инолчиқни икки қўлидан ушлаб, саломхонага олиб кирди ва қоондан ўн қадамча берида

тўхтади. Кўзлари киртайиб, ранги кетиб қолган Инолчиқ кенг кўкрагини кериб, жаҳонгирга тикилганича қотиб қолди. Унинг енглари остида дўппайган мушаклари билиниб турар, юзининг гўштлари лип-лип учарди.

Қоон рўпарасида турган мағрур кишининг кимлигини билса-да, Чигатойга ўгирилиб:

— Бу ким? — деб сўради жўрттага. — Э, Инолчиқми? Савдогарларимизни ўлдириб, молини талаган Инолчиқ шу экан-да. Ҳа-ҳа! — Чингизхон ўзининг шахсий душмани билан кўз уриштириб қолди. Инолчиқ кўзини юммай бақрайиб қараб турарди, буни кўргач, Чингизхоннинг сафроси қайнаб кетди, лекин ўзини босиб олиб: «Ўч олишдан олдин бу нуфузли одамдан фойдаланиб қолиш керак. Қасос олиш ҳеч қачон қочмайди», деб ўйлади. Инолчиқ эса ер остидан қараб, унинг фикрларини пешонасидан уқишга ҳаракат қиларди. Чингизхон бошини кўтариб:

— Менга қара, баҳодир, — деди. — Сен бизга кўп зиён-заҳмат етказдинг, элчиларимни ўлдирдинг. Ўтрорни қамал қилган черикларимдан ўн мингини қириб ташладинг. Бу қилмишларинг учун бошқа бир ҳукмдор тириклайин терингни шилиб олдуртирган бўлур эди. Лекин мен гуноҳингдан ўтдим. Сен доғи эски хусуматларни унутиб, менинг хизматимга кир. Сенга туман оғаси деган унвон берайин. Мен бирла Гурганиж бориб, аҳолисини таслим бўлмоққа...

— Мен ўз улусимга хиёнат қилмасмен, — деди Инолчиқ унинг гапини чўрт кесиб. — Душман хизматига кирмасмен!

— Сенга олтин ва кумушлар инъом этайин...

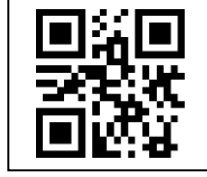
— Олтининг-да керакмас, кумушинг-да. Мени сотқун ола билмассен!

Қоон унинг гапларига эмас, сўзини бўлиб қўйганига жаҳли чикди. Ғазабланганини билдирмаслик учун ўнг қўлининг кафти билан юзини сийпади-да, ўзини қўлга олиб:

— Менинг сўзим ҳеч қачон ерда қолган эрмас, сенга атаган инъомимни қабул қилгайсен, — деди. Кейин қарс уриб эшик оғасини чақирди-да: — Дўстимиз Инолчиқ учун атаб қўйган кумушларни олиб кирсинлар, — деб кўзини қисди.

Эшик оғаси орқаси билан юриб чиқиб кетгач, ўртага даҳшатли сукунат чўкди. Бир оздан кейин Чингизхоннинг ишораси билан эшик ёнида ҳайкалдек қотиб турган икки йигит Инолчиқни йиқитиб, қўл-оёғини боғлашди, ўнг ёнбошига ётқизиб, босиб туришди. Қизил тўн кийган бир мўғул қўлида хокандоз билан кириб, эритилган кумушни Инолчиқнинг чап қулоғига қуйиб юборди...

le.ahbv.edu.tr